

ՀՈՐ ՀԲԶԱՆ

VI ՏԱՐԻ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 4-5

ԱՊՐԻԼ—ՄԱՅԻՍ

1906

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տպարան „ՀԵՐՄԷՍ“ Մաղար. փող. № 15.

№ 4—5

1. Ուղեբերական Մեղանորդ, (Ուրուագիծ) Սամսոնի 9
2. Վերս, «Մեկը ՇԱՏՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ» թարգմ. Կ. Հրանդյանի 14
3. Թոմարթո-Բրդանյան ԱՐՇԱՆՔԻ ՔԱՆԵԻՆԻ ԳԱՄԱՆԻԿԱԿԱՆ
Ականատեսի 24
4. ՀԱԶԱՐ ԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ ԳԻՇԵՐԸ, Բէրնարդ Կանթերի
թարգմ. Ատոմ Շահինի 31
5. ՄԻՄՈՒԼԻԶՄԸ ԴՐԱՄԱՅԻ ՄԷՋ, Ս. Յակոբեանի 37
6. ՃԵՄԱՐԱՆՅՈՒ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՅ, Լըգուսի 50
7. ԿԵԱՆՔԻ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՅ 1. սարգը 2. ծիծեռ. Սէլլի 75
8. ԱՐԷՇԻ ԳԱՒԱԹ, 79
9. ՄՕՏԻԿ ԱՆՅԵԱԼԻՅ, Անկախի 86
10. ԿԱՐԼ ՄԱՐԿՍԸ ԵՒ ՄԱՐԿՍԻԶՄԸ, Բ. Իշխանեանի 91
11. ԱԳՐԱՐ. ՀԱՐՅԸ ԵՒ ՆՐԱ ԼՈՒԾՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ
Երուանդ Սարգսեանի, 110
12. ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԴՐՔԵՐ
13. ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԾՕՍՈՒԹԻՒՆ. — 117
ԲԺ. Ա. Բուզուգիան, «Նուէր հայ փառապետին».
2) Գեղամասեանին ինչ կարգաւ Յով. Տէր-Միրա-
քեանի
14. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.— «Նպատակը արդարացում է
միջոցները» Լ. Ս.
15. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.— Ֆրանսիական սինդիկատիստե-
րի action directe-ը.— Ֆր. Բէլիյիօնեանի պրոլետա-
րիան.— Բազէլի պրոֆեսիօնալ կազմակ. համադրմա-
րի որոշումը.— Ժ. Պ. Կիւրէ։ Անգլիական Եզրպոռ-
ումը.— Հայերը Թիւրքիայում Լ. Ս. 145
16. ՊԱՐՔԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ «Пол Зв.»—
«Կիւմը»

Նոր շրջան VI տարի

Հրատ. XVIII տարի

ՄՈՒՐՃ

ԴՐՈՒՄ, ՀԱՄԱՐՈՒՄ ԵՒ ՔՈՂԱՔՈՒՄ

Ա. Մ Ս Ա. Գ. Ի. Ր.

№ 4—5

ԱՊՐԻԼ—ՄԱՅԻՍ

1906

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան „ՀՐՄԷՍ“ ԸՆԿ. Մազաք. փող., 15.
1905

ԽՄԲԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Ձևայելով մեր գործ դրած քոլոր ջանքերին անկարող եղանք, անցած խառնակ օրերի շնորհիւ, ամսագրիս հրատարակութեան խանգարուած կանոնաւորութիւնը վերականգնել ա՛յնպէս որ իւրաքանչիւր ամսուայ համարը լոյս տեսնի նոյն ամսում: Պէտք է ի նկատի ունենալ որ պոստը չի ընդունում մամուլի համար որոշուած նպաստաւոր պայմաններով №№-ի տուարումը, երբ հաւարը նոյն ամսում չի յանձնում իրան*): պէտք է անհամեմատ աւելի մեծ ծանաւարհածախք վճարել այդ դէպքում. եւ այդպիսով ամսագրիս վրայ առանց այն էլ ծանրացած մօտ 8 հազ. ր. դեֆիցիտը նորանոր անակնկալներով աւելացնել... Միանգամից վերջ դնելու համար այդ անկանոնութեան՝ մենք որոշեցինք միացնել №№ 5 4 եւ եւ փոխարէնը մեր բաժանորդներին տալ ԵՐԿՐՈՐԴ յաւելուած. — մեր աշխատակից ԼԷՕՆ՝ «ՀԱՅՈՑ ՀԱՐՅԸ» աշխատութիւնը, որի մաս-մաս տպագրութիւնը կը սկսուի յաջորդ համարից:

*) Ուշ սկսուած և դանդաղ ընթացող բաժանորդագրութեան պատճառով այս տարի աւելի յարմար դատեցինք պոստին վճարը ամսէ-ամիս տալու: Առհասարակ այս փոթորկոտ տարուայ հանգամանքները բաւական աննպաստ էին ամսագրիս հրատարակութեան համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 4—5

Երես

1. ՈՎԷՐԻՍԿԱԿԱՆ ՄԵՂԱԻՈՐԸ, (Ուրուագիծ) Սամսոն-ի 9
2. ՎԵՐԱ, «ՄԷԿԸ ՇԱՏԵՐԻ ՀԱՄԱՐ» Թարգմ. տ. Հրանդշի 14
3. ԹՈՒՐԲՈ-ՔՐԻԱԿԱՆ ԱՐՇԱԽԱՆՔԻ ՔՍԱՆԵՒՀԻՆԳԱՄԵԱԿԸ
Ականատեսի 24
4. ՀԱԶԱՐ ԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ ԳԻՇԵՐԸ, Բէրնարդ Կանթերի
Թարգմ. Ատոմ Շահէն-ի 31
5. ՍԻՄՎՈԼԻԶՄԸ ԴՐԱՄԱՅԻ ՄԷՋ, Ս. Յակոբեանի . . . 37
6. ՃԵՄԱՐԱՆՑՈՒ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ, Արզում-ի . . . 50
7. ԿԵԱՆՔԻ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ 1. սարգը 2. ծիծեռ. Սէլէնի 75
8. ԱՐԷՇԻ ԳԱԽԱՌ, 79
9. ՄՕՏԻԿ ԱՆՑԵԱԼԻՑ, Անկախ-ի 86
10. ԿԱՐԼ ՄԱՐԿՍԸ ԵՒ ՄԱՐԿՍԻԶՄԸ, Բ. Իշխանեանի . . 91
11. ԱԳՐԱՐ. ՀԱՐՑԸ ԵՒ ՆՐԱ ԼՈՒԾՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ
Երուանդ Սարգսեանի, 110
12. ՆՈՐ ՍՏԱՑՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ
13. ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. — 117
Բժ. Ա. Բուդուղեան, «Նուէր հայ վաճառատին».
2) Դեռահասներն ինչ կարգա՞ն Յով. Տէր.-Միրա-
քեանի
14. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.— «Նպատակը արդարացնում է
միջոցները» Լ. Ս.
15. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.— Ծրանսիական սինդիկալիստնե-
րի action directe-ը:— Ծր. րէակցիօներների պրոփկա-
ցիան:— Բազէլի պրոփիետար կազմակ. համագումա-
րի որոշումը:— Դ. Կիւրէ: Անգլիական եգիպտո-
սում:— Հայերը Թիւրքիայում: Լ. Ս. 145
16. ՊԱՐՔԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ «Пол Зв.»—
«Կեանք»

	Երես
17. ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ	2
18. ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ	5
15. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	5
20. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ. Ջէյմս Մորիէր՝ «ՀԱՋԻ ԲԱԲԱՆ ԱՆԳ- ԼԻԱՅՈՒՄ», վէպ պարսկ. կեանքից, թարգմ. անգլ. Մ. Կարապետեան	223—238

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից՝ զրել պարզ, մանաւանդ բուերը, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, եւ բերքի միայն մի քանի վրայ. առանձնապէս ու զարձնել կէտադուրեան, ուղղագրութեան եւ նոր պարբերութիւններ որոշակի լինելու վրայ: Թարգմանութեան հետ պէտք է ուղարկել խմբագրութեանը նաեւ բնագիրը:

2. Ձընդունուած մեծ յօդուածները պահուում են խմբագրատանը՝ 6 ամիս, իսկ յետոյ ոչնչացնում են: Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը: Փոքր յօդուածներն ու ոտանաւորները չեն վերադարձնում:

3. Գրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը: Խմբագրութեան առանց պայմանների ուղարկուած ձեռագիրները համարւում են անվճարելի:

4. Խմբագրութիւնն իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ՝ կրճատելու իրաւունքը:

5. «Մուրճի» համարը՝ չստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեանը տեղեկութիւն տալ ոչ ուշ, քան յաջորդ համարի լոյս տեսնելը:

6. Խմբագրութեանը զանազան հարցումներով ղիմող անձինք պէտք է պատասխանի համար ուղարկեն նամակագրողի կամ պոստայինի բնակ:

7. Հասցէ փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կոպէկ: Հասցէի փոփոխումը պէտք է ստացուի իւրաքանչիւր ամսի 10-ից ոչ ուշ, որպէսզի առաջիկայ համարն ուղարկուի նոր հասցէով: Նոր հասցէի հետ պէտք է այսինքն նաեւ հին հասցէն:

Վ Բ Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

«Մուրճ»-ի № 2-ում, «Կարլ Մարքս և Մարքսիզմը» յօդուածի մէջ ներս են սպրդուել հետեւեալ սխալները.

62-րդ երեսում, 10-րդ տողի մէջ, ներքեից հաշուած, «պրոլետարիատի դէմ կռուելու համար» նախադասութեան փոխարէն պէտք է լինի՝ «քիւրօկրատիայի դէմ կռուելու համար»:

80-րդ երեսում, 10-րդ տողի մէջ, ներքեից հաշուած, փափաղծի մէջ գրուած է՝ «18 տարի նմանակիստ մնալուց յետոյ» պէտք է լինի «18 տարի հանգիստ մնալուց յետոյ»:

Ներքին տես. երես 116, 2 տող ներք. «Բադիշչեվ» պէտք է լինի Բոդիշչեվ:

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆԵՐ

Մեր աշխատակից Լէօի «Սասունից այսօր» ուսումնասիրութիւնը՝ անկարող եղանք դետեղել այս համարում, որովհետեւ հեղինակը անսպասելի կերպով ուշացաւ էջմիածնում, ուր գնացել էր մի քանի լրացուցիչ տեղեկութիւններ քաղելու:

Յիշեցնում ենք մաս-մաս վճարող մեր բաժանորդներին, որ մայիսի 1-ին երկրորդ վճարի ժամանակն է:

Մորիէրի Հոջի Բարա վէպի առաջին հատորը մեր բաժանորդների համար արժէ 1 ռ. (2 ըուբլու փոխարէն), ճանապարհածախքով 1 ռ. 50 կոպ.

Առանձարի «Վշտի Ծիծաղը» մեր բաժանորդների համար 70 կոպ. (1 ռ. փախարէն):

1905 թուականի «Մուրճի» սպառուած №№ 1, 2-3, 4 և 5 ցանկանում են գնել. դիմել առաջարկութեամբ «Մուրճի» խմբագրութեան:

Բանուորները կարող են գրուել «Մուրճին» ԲԱ. ԳՈՒ և ԲԻԲԻ-ԷՅՏԲԱԹՈՒՄ պ. Դաւիթ Տէր-Դանիէլեանի մօտ («Մանթաշեան և ընկ» գրաս.), ԲԱԼԱՆԱՆՈՒՄ պ. Արշակ Գևանջեցեանի մօտ (мех. мастерская Каспійск. Т-ва.)

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԲԱՅՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„ԿԵԱՆԲ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՕՐԱԹԵՐԹԻ,
ՈՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԻ ՇՆՈՐՀԻՒ ԱՌԱՅԺՄ ԿԸ ՀՐԱ-
ՏԱՐԱԿԻԻ ԻԲՐԵԻ

ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ

Բաժանորդագիրն է՝ Թիֆլիսում տարեկան 2 ռ. 50 կ., դուրսը
տարեկան 3 ռ., արտասահման տարեկան 4 ռ.: Ամսական Թիֆ-
լիսում 20 կոպ., դուրսը 30 կ., արտասահման 40 կ.: Հատով
Թիֆլիսում 5 կ., դուրսը 7 կ.:

Հասցեն՝ Тифлисъ Редакція «Кянкъ», Чавчавадзевская № 4.
արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction «Kiank». Tschawtschawadzew-
skaia № 4.

Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Բ. Իշխանեան

ԲԱՅՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„ԿԱՅԾ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ

ՕՐԱԹԵՐԹԻ

Առ այժմ լոյս կը տեսնի շաբաթական անոնազն երկու անգամ:
Բաժանորդագիրն Թիֆլիսում՝ ապրիլի 1-ից մինչև տա-
րուայ վերջը 3 ռ. 50 կ., 3 ամս.—1 ռ. 20 կ. ամիսը—40 կ.
Թիֆլիսից դուրս՝ մինչև տարուայ վերջը 4 ռ. 3 ամս. 1 ռ. 40
կոպ., ամիսը—50 կոպ.: Առանձին №№ Թիֆլիսում 3 կոպէկ,
Թիֆլիսից դուրս 4 կ.:

Խմբագրութեան հասցեն—Тифлисъ, Редакція «Кайцъ», Со-
долакская № 3.

Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Ա. ԵՐԶՆԿԵԱՆ

1887

Ի ՏԵՐԻ.

1903

„ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ“

ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹԸ

Կը մտնէ իւր գոյութեան քսաներորդ տարեշրջանը, եւ կը շարունակի իւր ծանօթ ուղղութեամբն եւ ծրագրով: — «Հանդէս Ամսօրեայ» իբրեւ Հոգադիտութեան հանդէս՝ պիտի բովանդակէ հոյ պրականութեան, մատենագրութեան, բանասիրութեան, եղբարանութեան, հնախօսութեան, աշխարհագրութեան, պատմութեան վերաբերեալ քննադատական ուսումնասիրութիւններ—ինքնագիր եւ թարգմանածոյ: Զանց չր պիտի առնուին հայ աշխատաւոր ու գրագէտ անձնատրութեանց կենսագրութիւնները: Նոյնպէս քննադատական տեղեկութիւններ պիտի տրուին ազգային կարեւոր լրերի, նոր հրատարակութեանց են:—Տարեկան բաժնեգինն է 10 Փր.—4 ըրլ.—Կանխիկ:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՑԷՆ

A la Rédaction de la Revue „Handess“, Vienne (Autriche) VII/2 Mechitharistengasse 4.

„ԲԱԶՄԱՎԷՊ“

ԱՄՍԱԳԻՐ

Կանխիկ բաժանորդագինն է Փր. 10:

Դիմել հետեւեալ հասցէին.

Rédaction de la Revue «Bazmavep» Venise (Italie), St. Lazare

“ԳԵՂՈՒՆԻ”

1901—1905 տարիներու ամբողջական հաւաքածոյն ղեղձեալ գնով 12 ըրլի: Imprimerie Arménienne, Lazare Venice (Italie)

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Մ Ի Ք Ա Ն Ի Օ Ր

ԱՐՑԱԽՈՒՄ ԵՒ ՍԻՒՆԻՔՈՒՄ

Գինն է 20 կոպէկ:

Դիմել՝ գրավաճառներին:

Կովկասի Ոստմնական Շրջանի հոգաբարձական Խորհրդի որոշմամբ

Համարում է պիտանի սկզբնական դպրոցների համար:
Կ. ԿՈՒՍԻԿԵԱՆԻ և Լ. ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ

ՄԱՅՐԵՆԻ ԽՕՍՔ

ՀԵԹԵՐՅԱՆՈՒԹԵԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿԸ

(Երբորդ և չորորդ տարիների համար)

Համառոտ հայերէն-ռուսերէն քառգրքով

ԳԻՆՆ Է 70 Կ.

(246 էրես)

Դիմել Թիֆլիս՝ «Գուտտենբերգ» և «Կենտրոնական», իսկ Բազում՝ «Сотрудник» գրավաճառանոցներին:

Продолжается Подписка

на большую политическую и литературную газету

„СОВРЕМЕННИКЪ“

Условія подписки:

Съ 1-го апрѣля по 1 мая 80 коп., по 1 іюня 1 руб. 55 к. по 1 іюля 2 р; 30 к., по августа 3 руб., по 1 сентября 3 р. 70 к. по 1 октября 4 р. 50 к. по 1 ноября 5 р. 20 к., по 1 декабря 5 р. 90 к. по 1 января 6 р. 50 к.

РЕДАКЦІЯ и КОНТОРА: Москва, Столешниковъ пер., домъ Общества «Якорь». Телефонъ № 122-70

LA REVUE

(Ancienne «Revue des Revues»)

ABONNEMENT

Etranger (Union postale) par an: 28 fr.

» » » par semestre 16 fr.

Directeur-Rédacteur en chef

JEAN FINOT

Administration et Rédaction:

12 Avenue de l'Opéra

Paris

Ո՞Վ ԷՐ ԻՍԿԱԿԱՆ ՄԵՂԱԻՈՐԸ

(Ուրուագիծ)

Բ. գիւղը բռնուել էր մօտալուս վտանգի տագնապով: Շատ վատ ժամանակներ էին հասել. չար մարդիկ սոված գայլերի նման խուճբ-խուճբ պտտում էին խաղաղ և շէն գիւղի շուրջը:

Աշնան վերջն էր: Դաշտային աշխատանքներն համարեա վերջացել էին: Ձմեռը պէտք է՝ իրանց հալալ քրախնքով աշխատած պաշարով թէ մարդիկ և թէ նւրանց բախտակից լծկանները հանգստանային: Բայց հանգստութիւն չէր լինելու. վատ լուրեր էին հասնում հեռուից, Քուռի աջ կողմից: Այնտեղ, ասում էին, հայերի և թուրքերի մէջ արիւնահեղ կռիւները շատ թունդ կերպարանք են առել: «Ղալում», ասում էին, հայերը սպանել են տեղիս պրիատաւ-բէգի նորօրն...

Շրջակայ գիւղերի թուրքերը օրէցօր աւելի սպառնալի գիրք էին բռնում հայ մենաւոր գիւղի բնակիչների վերաբերմամբ: Արեան հոտ էր փչում շուրջը...

Թէ հայ «ազգասէրները», թէ հոգեւոր «հովիւները» մօռացել էլ էին այդ գիւղի գոյութեան մասին: Եւ աշխարհից կտրուած ապրում էր նա իր նահապետական խաւարին և նախապաշարմունքներին մատնուած:

Չարագուշակ լուրերը վերջապէս ստիպեցին խեղճ գիւղացիներին մարդիկ ուղարկելու իրանց հողատէր թուրք աղայի մօտ էլ, մերձակայ բաղաքում նիստ ունեցող հայ անդորրասէր վեղարաւորի մօտ էլ, նրանք իրանց վախերը պատմեցին գաւառապետ-բէգին էլ, նոյն իսկ համարձակութիւն ունեցան անհանգստացնելու նորին գերագանցութեան՝ նահանգապետին էլ՝ իրանց աղաչանք պաղատանքներով: Սակայն՝

«մի ճար, մեզ պաշտպանեցէք, ի սէր Աստծոյ» խօսքերի դիմաց նրանք ամեն տեղ լսում էին սառը, մնամէջ խոստումներ, հանգստացուցիչ, գլխից ռազ անելու համար սրտասանուող խրատներ միայն...

*

Այժմ օգնութեան հայցողները վերադարձել էին և զիւղամիշում պատմում էին իրանց տեսածն ու լսածը: Եւ խելք-խելքի տուած մտածում էին թէ՛ ինչպէս պաշտպանեն իրանց. կարծես ոչ մի մեծ քաղաքակիրթ պետութեան մէջ ապրելիս լինէին այդ խաղաղասէր մարդիկ, այլ «իշխանութիւն» ու «օրէնք» չիմացող վայրենիների երկրում:

Շրջակայ խրճիթների կտուրների վրայ կուշ էին եկել կանայք և երեխաներ, և օրհասական հետաքրքրութեամբ հետեւում էին խօսող սղամարդկանց:

— Տղերք, այդ մեծամեծների բոլոր ասածներից ես միայն մի բան եմ տեսնում, — նկատեց Բագուի ջարդերից ազատուած մի բանուոր, — ես տեսնում եմ որ մեր վերջին օրը եկել է, և ազատում ու պրծում չկայ վայրենի թուրքերի ձեռքից: Մեր մասին մտածող չկայ. մեր ճարը պէտք է ինքներս տեսներ: Մեռնելու է մեռնենք մարդու նման և ոչ մորթոտուենք անասունների պէս...

— Է՛հ, ի՞նչ կարող ենք անել այդքան թուրքերի դիմաց. լաւ է ունեցած չունեցածներս տանք, աղաչենք, խնդրուենք. գուցէ ազատենք այս անօրինների ձեռքից մեզ էլ, մեր ընտանիքն էլ, — ասաց գիւղի խանութպանը:

— Ա՛խր մենք ի՞նչ վնաս ենք տուել մեր հարևան թուրքերին, նրանք ի՞նչ վատ բան են տեսել մեզնից, հալալ հարևանութիւնից բացի: Ի՞նչ վատ բան է տեսել մեզնից մեր հողատէր աղան, որին միշտ տուել ենք մեզ վրայ սահմանած տուրքն էլ, աթաղան-բաբաղան սովորութեան դառած փէշքէշներն էլ... Մենք մեղր ու մոմ տուող այնպիսի մեղրաճանճեր ենք, որոնք սկի կծել

էլ չգիտեն, — ասաց գիւղի տիրացուն, մի ալեգարդ ծերունի, որ յայտնի էր գիւղում իբրեւ լաւ մեղուապահ:

— Մենք կծել չգիտենք, տիրացու ամի, ամա մեղնից պրիստաւ-բէզը ուզում է արեան վրէժ հանել՝ դադուած մեր այն եղբայրներից, որոնք իրանց պաշտպանելիս խայթել էլ գիտեն... Ասում են Ղալում սպանուել է մեր ոչուփուշ պրիստաւի աղբէրը: Եւ փոխարէնը պէտք է պատժուենք մենք: Էդ չմոռանաս, տիրացու ամի. էհ, փառք կը տայիր Աստծուն որ միայն փեթակներդ տանէին և հարս ու աղջիկներդ գերի չդարձնուէին, տղերդ ու թոռնիկներդ սաղ սալամաթ պըրծնէին նրա շների ձեռներից, — նկատեց դառնացած բանուորը.

— Էհ, Աստուած ողորմած է. Բագուի և Նախճաւանի սև օրերից յետոյ նամէստնիկը հալբաթ հասկացել է թէ բանը ինչու՞մ է. հա հրամայած կը լինի նաչալնիկին որ թոյլ չտայ էդպիսի բաներ: Չէ՞ որ տէրութիւն կայ, օրէնք կայ, դատաստան կայ. բաս մենք կը լինի որ պրիստաւ-բէզը համարձակուի անմեղ մարդկանց արիւնը թափել...

— Էդպիսի խօսքեր շատ ենք ասել. ամա բան չի դուրս եկել, լսուեց մէկի ձայնը:

— Գերի ընկնենք... երեսանց մահմեդականութիւն ընդունենք... Գլխիւրի այդ խօսքը կտրուեց, որովհետեւ բոլորի ուշադրութիւնը գրաւեց մի լեղապատառ աղաղակ.

— Ա՛յ հարայ, գալիս են. էլ թիւ ու համար չկայ... Բղաւում էր մէկը վազելով դէպի գիւղացիների խումբը: Դա հանդերից փախած մի հօտաղ էր:

Մի րոպէում հրապարակը դատարկուեց և աննկարագրելի լաց ու շիւան տիրեց գիւղին... Մի քանի հազար ձիաւոր և հետակ, սպառազինուած և բոլորովին անզէն, բայց տուրքակներով, զրաստներով ու սայլերով թալանի համար նախապատրաստուած թուրքեր, պրիստաւ-բէզի և նրա ստրաժնիկների առաջնորդութեամբ,

սպառնական հարայհրոցներով և հրացաններ արձակելով գիւղի վրայ էին արշաւում...

*

Մարդասպանների և թալանչիների այդ ստուար խուժանը համարեա ընդդիմադրութիւն չգտաւ հայերի կողմից: Աւերեցին գիւղը, պղծեցին ժամը, թալանեցին խանութներն ու տները, քշեցին տարան բոլոր տաւարն ու հօտը: Փազանաբար մորթոտեցին տղամարդկանց, գերի տառան կանանց, աղջիկներին և երեխաներին:

Մի խումբ մարդիկ միայն կարողացան դուրս պրծնել գիւղից խառնաշփոթութեան ժամանակ և փախչել, պատսպարուել մերձակայ անտառի թաւուտում: Այդ թագըստի մէջ երկիւղից կուչ եկած թշուառները հեռուից դեռ լսում էին հրացանների ձայներ և «յաղթութիւնից» մոլեգնած թաթար ամբօխի ոռնոցը:

Փախստականների երեսներին մեռելային դրժ-գունութիւն էր տիրել: Ահից դողողացող այդ կանանց և տղամարդկանց դանդի մէջ այդ վայրկեանում միայն մի տիրական միտք էր մնացել. փրկել սեփական կեանքը: Բոլորն էլ աշխատում էին խեղտել լացի, ջղային հեծկլտանքի ձայները, աղմուկ չհանել, որպէսզի չմատնուին հալածող վահանկների ձեռքը:

Սակայն այն ինչ հասկանալի էր մեծերին՝ կարող չէր համոզեցուցիչ լինել հինգամեայ Արթինի համար: Նա սաստիկ վախեցել էր մարդկանց այդ արտակարգ իրարանցումից, գոռում-գոչումից, լաց ու կոծից, հրացանների պայթոցներից, լլկուող կանանց վայնասունից: Նրան փախցրել էր մայրը, որ լեղապատառ վագրի ժամանակ մի տեղ սայթաքուել էր, վայր գցել մանուկին և սաստիկ ցաւացրել նրան: Արթինը չէր կարողանում հանգստանալ, ճշում էր ցաւից, թէն նրա թշուառ մայրը, միւս բախտակիցների սպառնական հայեացքներից և նշաններից ստիպուած, սեղմում էր երեխայի բերանը, որ նրա ձայնը չլսուի: Արթինի համար այդ անսովոր բռնութիւնը աւե-

լի եւ անհասկանալի էր եւ նա թլպլտում էր մօր գըրկում որ չխեղդուի:

— Սասցրու անգգամին, շշնջաց օձի պէս դալլաք Մինասը. հրէ՛ն գիւղից դէպի մեզ են գալիս թուրքերը: Լակոտիդ ձայնը կտրցրու, թէ ոչ»... Սակայն ի՞նչ կարող էր անել թշուառ մայրը: Երեխան չէր հանգստանում: Եւ այդ փախստականների մէջ կեանքը փրկելու բնագղը հասաւ այն աստիճանին, որ համարեա բոլորի մտքով անցաւ մի եսամոլ միտք. ինչո՞ւ պահուէնք այդ Արթինի պատճառով... Այդ ընդհանուր տրամադրութեան կարծեա արտայայտիչ լինէր դալլաք Մինասը, որի գազանացած սրտում յղացաւ մի հրէշաւոր որոշում. — Խլել մօր գրկից Արթինին եւ... մորթել նրան ածելիով... Եւ նա իրագործեց իր որոշումը՝ ահից սարսափահար հանդիսականների աչքերի առջև... Չարհուրելի, ահռելի, քստմնելի սպանութիւն...

Արդ, հարցնում եմ ձեզ, ընթերցող, ո՞վ էր այդ բարբարոսութեան մէջ իսկական մեղապարտը:

Սամսա

ՎԵՐԱ

„ՄԵԿԸ ՇԱՏԵՐԻ ՀԱՄԱՐ“

(Մի աղջկայ օրատետրից 1)

Նոյեմբերի 25-ին:

Այսօր ես փորձում էի իմ պսակադրութեան զգեստը: Դա իրականութեան մի մասն էր, որ ներս խուժեց իմ ցնորքանք-ման կեանքի մէջ:

Երեք շաբաթից յետոյ իմ հարսանիքն է:

Իմ մտքերը յամառութեամբ սահում են այդ երեակայութեան մօտով, նա յանկարծակի անհետացաւ իմ գիտակցութեան միջից:

Իսկ առաջ նա իմ միայնակ ժամերի ամենաքաղցր երազըն էր:

Այժմ ես փախչում եմ այդ երազից: Այն ամենը, որ առաջ ինձ ամենավսեմ երջանկութիւն էր թւում, հետզհետէ չորանում է իմ վշտի ազդեցութեան տակ:

Իմ հոգու սպասած հրաշագեղ երջանկութիւնն այժմ մեռնում է տանջող ցնցումների մէջ:

Այժմ կեանքի ամեն մի շարժման մէջ ես զգուանք ու դատարկութիւն եմ տեսնում:

Ինձ շատ անգամ թւում է, որ ես էլ եմ ցեխոտուած... այս կեղծիքների հեղեղի մէջ...

Գէորգը զգում է, որ ես դուրս եմ պրծնում նրա ձեռքից: Նա աշխատում է ինձ մեխել իրան: Նա վշտալից կարօտով որսում է իմ ամեն մի հայեացքը, սրտիս ջերմութեան ամեն մի սօսափիւնը:

Նա փափագում է իմ նախկին փաղաքշանքներին. բայց

չի համարձակում ինձ մօտենալ: Նա միայն աչքերով է ինձ գրկում... աչքերով և խօսքերով...

Ես յուսահատութեամբ փորձեք եմ անում բանականութեան ապացոյցներով խեղդերու իմ զգումներս... և ինքս ինձ մեղադրում եմ:

Շատ անգամ ինձ յաջողում է մեղմ և զիջող լինել. և ես կամենում եմ անպայման և յաւիտեան հաւատալ...

Եւ յաճախ զարթնում է իմ քնած սիրոյ զգացմունքը և ես կաթողին տարածում եմ բազուկներս...

Բայց իմ սիրոյ հտեից չար աչքերով հետևում է իմ այն սոսկալի յիշողութիւնը... և նորից ինձ դարձնում է անզուրկ ու սառն:

Եւ այդ ժամանակ ինձ թւում է, թէ ես Գէորգի կիներ չեմ կարող լինել...

Այսպէս պատահողութեամբ է իմ հոգին: Ահա այսպէս անօգնական և զժքախտ եմ ես...

Իմ խեղճ ծնողները ոչ մի բան չեն կասկածում: Նրանց ներկայութեամբ ես դիմակաւորում եմ...

Նոյեմբերի 29-ին:

Այսօր արուարձանում անմիտ կերպով թափառելիս, պատահեցի մի աղքատ և սապատաւոր աղջկայ: Նա ողորմութիւն չխնդրեց, բայց այնպիսի անյոյս աղերսանքով և վրտով բարձրացրեց իր հայեացքն դէպի ինձ, որ ինձ թուաց, թէ նա օգնութեան է կանչում... օգնութիւն իր տառապանքին...

Ես նրան տուի մօտիս եղած բոլոր փողերը:

—Աստուած ձեզ վարձատրէ.—ասաց նա իր մեղմ և տըխուր մանկական ձայնով...

Եւ այդ ժամանակ իմ մէջ զարթնեց խորը և մաքուր կարեկցութիւն և քնքշութեան նման մի բան դէպի այդ թշուառ և հաշմանդամ էակը:

Ես կռացայ դէպի նա և փաղաքշանքով սկսեցի շոյել նրա մազերը:

Սապատաւոր աղջիկը սկսեց դառնազին լաց լինել և համբուրել իմ ձեռքերը այնպէս կաթողին, այնպիսի ջերմ գոհունակութեամբ...

Դա նրա թշուառ կեանքի մէջ երջանկութեան մի ճառագայթ էր. այն կեանքի, որին անծանօթ էր կարեկցութիւնը...

Ես էլ կը կամենայի կանգնել փողոցի անկիւնում և ողորմութիւն խնդրել... աղերսալից հայեացքով և տարածած բազուկներով... Ես կը խնդրէի մաքրութիւն, ողջախոհութիւն և

ոյժ... ես անխօս կը խնդրէի, սապատաւոր աղջկայ եման... իմ հաշմանդամ կեանքի համար...

Բայց այդ ողորմելի և թերակազմ մարդիկ անցնում են իմ մօտից ժպտող աչքերով և անզուժ սրտով:

Եւ ոչ ոք ինձ ողորմութիւն չի տալիս... Ոչ ոք...

Դեկտեմբերի 1-ին.

Այսօր ես հրաժեշտի նամակ էի գրում Գէորգին: Մի այնպիսի նամակ, որի գրելու ժամանակ դառնազին լաց են լինում և արքենում սեփական վշտով, առանց հասնելու նրա իսկական լրջութեանը: Այնտեղ կային շատ գեղեցիկ և հիշին խօսքեր անտեղի տանջանքների, կորստաբեր մոլորութիւնների և խորտակուած երջանկութեան մասին: Դա մի սովորական նամակ էր սրտաշարժ հրաժեշտով և կեղծ ինքնամեղադրանքով... Ես ամաչեցի ինքս ինձանից, երբ կարդացի գրածս... Ես պատուեցի այդ նամակը:

Յետոյ իմ զգացմունքները օրհասական ոյժով ուրիշ ուղղութիւն ստացան: Ես կամենում իմ սթափուել իմ կամքի ու ժառապու արբենալուց: Ես կամենում եմ ամբանալ և յաղթել... Ես կամենում եմ ինձ վատնել սիրոյ մէջ և փոխարէնը ոչինչ չստանալ. ինչպէս որ արեւը վատնում է իր լոյսն ու ջերմութիւնը անձնագոհ առատութեամբ... Ես կամենում եմ անսահման պարգևել... Ո՛հ, որքան հիշին, թոյլ ու խղճալի է եղել իմ սէրը մինչև այժմ: Շատ կարելի է, որ իսկական քաջութիւնն այն է, որ քայլում է դիակների վրայով:

Դեկտեմբերի 2-ին:

Ես ուրախ եմ իմ որոշումից: Նա իմ սիրոյ փորձաքարն է կազմում: Մանր և ստոր զգացմունքներս անհետանում են իմ միջից: Կրնն իր գիտակցութեան մէջ միայն այն ժամանակ է բարձրանում, երբ տանջւում է: Դրա համար էլ նրան այնքան ստիպում են տանջուել:

Դեկտեմբերի 5-ին:

Տղամարդիկ զուրկ են համբերութիւնից, ինչպէս և զուրկ են նաև պասսիւ դիմադրութիւնից:

Մի յիմար և դատարկագլուխ երիտասարդ—այլաճակ կեանքի մի իսկական տիպար—ասաց ինձ մի անգամ.

—Մենք, տղամարդիկս, չենք կարող հաւատարիմ լինել, որովհետև հաւատարմութիւնն իր մէջ չունի գործունեայ ոյժեր: Տղամարդիկ պէտք է ձգտեն, յաղթեն և հրաապուրեն... Հէնց դրա մէջ է ոյժը:

Այսպիսի հայեացքները շատ յարմար քող են անառակութեան համար: Նրանք մի տեսակ անցաթուղթ են զանազան մոլորեթիւնների համար. անցաթուղթ՝ ժամանակակից պատահիւնների ձեռքում, որոնք ասում են, «հարկաւոր է կեանքից օգտուել»:

Եւ որտեղ կառավարութիւնն իր «փրկարար» հիմնարկութիւններով չի հարթում ճանապարհը, այնտեղ կըսկսեն այն ցածրիկ ցանկատասներ Վրայից թռչել, որ կոչւում է ամուսնութիւն, սէք... հաւատարմութիւն...

Սեռական անառակութեան սոսկալի չարիքը հետեանք է մեր այլանդակ դաստիարակութեան: Անարդար, երկակի բարոյագիտութիւնը հետեանք է՝ սխալ, ի չարը դործ դրուող ոյժերի:

Պատանիներն, իրանց ծնողներին, դաստիարակներին, հասարակութեան բարոյագիտական հայեացքներից քաջաւերուած, իրաւունք ունեն խրուել ամենակեղտոտ վայելքների մէջ. և նրանք չեն կորցնում իրանց յարգը ուրիշների աչքում: Կարծես, նրանք ոչընչով չեն խախտում բարոյագիտութեան պահանջը, այս բոլոր ցոփութիւններից յետոյ նրանք ամուսնանում են և դժբախտացնում անմեղ ու ջահէլ էակներին—օրիորդներին և կամ, որ հազարապատիկ վատթար է, նրանց մղում են դէպի դաւաճանութիւն և պարշանք:

Մեր ունեւոր դասակարգի օրիորդները դաստիարակւում են տաք մթնոլորտում, հոգատարութեամբ պահպանուած ու պատըսպարուած: Նրանք կոյր և անուս են մտնում կեանքի ասպարէզը:

Մինչև հիմա էլ հասարակութեան լայն շրջաններում այն սխալ կարծիքն է տիրում, թէ կեանքի բնական երևոյթները չհասկանալն ու մարմնական կուսութիւնը իրար հետ ձեռք ձեռքի տուած պէտք է ընթանան: Սրա վերաբերեալ ամեն մի անփութութիւն յանցանք է համարւում: Եւ ահա կեանքի համար բոլորովին անպատրաստ օրիորդները յանկարծ ընկնում են պարտականութիւնների և պատասխանատւութիւնների շրջանը... և նրանցից շատ-շատերը մի գեղեցիկ օր իրանց խաբուած են տեսնում...

Եւ այսպիսի ճանապարհներով սպանում են կնոջ ամենագեղեցիկ, ամենամաքուր և ամենավսեմ զգացմունքները:

Տղամարդիկ զրկել են կանանց այն անկախութիւնից, որ առատօրէն վայելում են իրանք: Եթէ կինը ազնիւ է, բարի է. նա իր ամբողջ կեանքում պէտք է տանջուի իր առաջին հիա-

սթափութիւնից: Իսկ եթէ հա իր մէջ չարութեան սերմեր է կրում, շուտով կընկնի դատարկութեան անդունդը:

Եւ անո աշտպիսով կ'ինը իր որդիներին դաստիարակում է ճանիճի համար, իսկ իր աղջիկներին պահում է անմեղութեան նեղ պատերի մէջ—որ է բարոյականութեան զրգմամբ —օ՛, ո՛չ, այլ այն պատճարով, որ այդ ուղխսոհութիւնը շատ զնոդներ կը գրաւէ և ապրանքի արժէքը կը բարձրացնէ...

Սա մի ճանապարհ է, որ թէև դանդաղ, բայց հաստատուն կերպով տանում է դէպի սոսկալի անկում:

Սա չափազանցութիւն չէ, իրականութիւնն ինքը ցոյց է տալիս այս ամեն օր և ամեն ժամ:

Ամենալաւ պատկերները միշտ ծաղրանկարներ են թւում մեզ:

Գեղեմեքերի 4-ին:

Երբ այսօր մթնշողին Գէորգը մտաւ իմ սենեակը, ես հաստած էի լուսամուտի մօտ և լաց էի լինում:

Մի ինչ որ ուրախալի և սփոփիչ բան կար արտասունքներին մէջ: Նրանք տանջող ոչինչ չունէին իրանց մէջ: Գէորգը երևի ընազգումը դգաց այդ, որովհետև առանց մի խօսք ա-սելու քաշեց ինձ իր մօտ և համբուրեց: Նրա համբոյրներն այրեցին երեսս:

Իմ ուժասպառ զգացմունքները համբ մնացին նրա անսպասելի բռնկումին, բայց ես չէի ընդգիմանում նրան: Նա քնքշութեան անմիտ խօսքեր էր մրմնջում: Իսկ յետոյ ընկաւ ծնկաչոր իմ առաջ և աղերսում էր՝ սէր և լիովին ու կատարեալ ներումն:

—Վերա, հառաչում էր հա.—մի ստիպիր ինձ քաւել ընդհանուրի մեծ մեղքը: Մի թողնիր ինձ կորչելու: Խլիւր քո յիշողութիւնից այդ անցեալը... Ես սլանում եմ դէպի քեզ, Վերա... Լսում եմ զու...

Նա գրկել էր իմ ծնկները: Նրա ամբողջ մարմինը դողում էր: Նրա մէջ ամեն բան տհնդային լարուած դրութեան մէջ էր...

Ես զգում էի, թէ ինչպէս իմ մտքերը ցրւում էին դահազան ուղղութեամբ և զանազան կողմեր: Մնացել էր միայն զգացմունքների մի քաօս: Ամենակարող կամքը կը կարողանար նրանից մի տշխարհ ստեղծել:

Բայց ես թոյլ էի...

Կամաց, շատ կամաց տարայ ձեռքս Գէորգի ճակատի վրայով... և շոյեցի նրա մազերը...

—Ես կ'աշխատիմ.—չընջացի ես:

Գէորգը պահեց իր գլուխը ծնկներին մէջ և արտասուեց...

Դեկտեմբերի 5-ին:

Մենք մի չքնադ, փոքրիկ բնակարան վարձեցինք խաղաղ փողոցի վրայ, չորրորդ յարկում:

Մեր բնակարանի արդ ու զարդի մէջ Գէորգը մտցրեց իր գեղարուեստական ճաշակի ամբողջ նրբութիւնը: Ամեն բան փայլում է պարզութեամբ: Քնքոյշ գոյներ, հանդարտ, որոշ գծեր: Այգտեղ չկան ոչ աչք ծակող Barock կամ Rokoko... բոլորը հասարակ անգլիական ձևեր են: Պատերի վրայ կախուած են շատ գեղեցիկ պատկերներ, նշանաւոր հին՝ Գէորգի սիրած արուեստագէտների՝ Լէօնարդօի, Բելլինիի, Բոտիչելիի... նկարների ընդօրինակութիւնները... Նոյնպէս Բեօլլինի «Մեռեալների կղզու» ընդօրինակութիւնը:

Շատ անգամ բոլորովին անտարբեր եմ դառնում դէպի գեղարուեստը, որ այնքան սիրում եմ... Նա մի համեղ պատառ է նրաբաճաշակ ժարդկանց համար: Եւ դրանք այն մարդիկն են, որոնք իրանց երջանիկ են զգում...

Դեռ ևս մեր բնակարանի վրայով սաւառնում է հին, նեխուած և մեռած օդի շունչը: Այդ շունչը վհատեցնում է մարդկային հոգին: Նրա մէջ մի սոսկալի և անսովոր բան կայ. բայց դրա հետ միասին կայ նաև մի ինչ որ գեղեցկութիւն:

Շատ անգամ ես աննկատելի կերպով բարձրանում եմ վերև. բոլորովին մենակ... և լարուած զգացմունքներով աշխատում եմ քօղի յետևից տեսնել իմ ապագայ օրերը:

Ես չեմ համարձակում մտածել, որ տաան օր էլ... տաան օր էլ... և այն ժամանակ...

Մի սենեակը դեռ բոլորովին դատարկ է...

Դեկտեմբերի 7-ին:

Օրերն անցնում են իմ մօտով, որպէս վիթխարի հարցական նշաններ: Ամեն մի օրը սպասում է մի բանի—մի որևէ անակնկալ, աղղու... անսանձ... բանի... մեքենայաբար կատարում եմ ես իմ ամենօրեայ գործը: Մեքենայաբար մտածում եմ իմ սովորական մտածմունքները:

Շատ անգամ ինձ թւում է, թէ իմ գիտակցութիւնը երկու ժասի է քաժանուել՝ դիտող և ապրող մասերի: Առաջինը քննադատում է երկրորդին անաշառ հանգստութեամբ... Իսկ միւսը հառաչում է յուսահատութեամբ լցուած:

Առաջինը իսկական է և կեղծ՝ իր միջնորդութեան մէջ... միւսը ճշմարիտ է և բարի:

Եւ գիտակցութեան այդ երկու մասերը վիճում են և կուռում իրար դէմ:

Դիտող մասը ասում է ինձ. «յաղթիր քեզ, որովհետեւ դու սիրում ես»: Եւ ապրող մասն ասում է. «հրաժարուիւ, որովհետեւ դու սիրում ես»:

Սա իմ զգացմունքների հոսանքն է, որ մերթ բարձրանում է, մերթ ցածրանում է...

Իսկ Գէորգը ման է գալիս երանելի անուրջների յուզմունքներով բռնուած և երազում է մանկական ցնորքներով երջանկութեան ու սիրոյ մասին...

Այս զարմանալի հաւատը — մարդկային կեանքի հիմքն է կազմում...

Դեկտեմբերի 10-ին:

Ես հանգստութիւն չեմ գտնում: Ես մէկ գործից դէպի միւսն եմ անցնում: Ոչ մի բան ինձ չի գրաւում: Ոչ մի բան ինձ ուրախութիւն չի պատճառում: Ես կորցրել եմ կեանքիս նպատակը:

Իմ հոգու մէջ, կարծես, օտար, կոշտ, ցաւ պատճառող մի մարմին կայ:

Ես չեմ կարողանում տանը նստել, թափառում եմ փողոցներով:

Աննպատակ անցնում եմ ամբոխի միջով: Մեքենայաբար կանգնում եմ խանութների առաջ: Մեքենայաբար հայեացքս ընկնում է շտապող մարդկանց դէմքերին...

Ներքեմն իմ հոգու մէջ սողում է մի անհանգիստ միտք, որ աւելի գրգռում է նրա խոր ու ցնցող վէրքը:

Իմ շուրջը կուռում է կեանքը: Կառքերը որոտում են: Բարձրաձայն կանչում են վաճառանոցի կանայք: Մարդիկ խորասուզուած են իրանց մտքերի մէջ:

Կանայք անցնում են իմ մօտով ահագին գլխարկներով և գրգռիչ ժպիտներով:

Եւ ատելութեան զգացմունքը բարձրանում է իմ հոգու խորքից:

Նրանք էլ երևի սրանց նման են եղել... սրանց նման...

Տղամարդիկ նայում են ինձ անպատկառ և լիրբ հայեացքով:

Ես այդ զգում եմ, որպէս ֆիզիկական մի ցաւ:

Առաջ ես ման էի գալիս, կարծես, ամբողջ պատած և կոյր էի դէպի ամենօրեայ դարձանքները... Իսկ այժմ...

Ամեն բան ինձ համար անհատական նշանակութիւն է

ատանում. ամեն բան ինձ համար խիստ է երևում: Եւ ես մե-
նակ եմ... բոլորովին մենակ...

Գեղեցիկների 11-ին

Այսօր ես յետ հրեցի Գէորգին, երբ նա ուզում էր ինձ
զգուհել:

Ինձ թուաց, թէ ես յանկարծ տեսայ նրա հոգու ջրանցքը,
որտեղ հաւաքուած է նրա անցեալ տարիների ամբողջ կեղտը:

Ապշեցուցիչ պարզութեամբ ես երեակայեցի այն զը-
գուանքները, որ նա գնում էր փողով:

Համարեա շօշափելի ձեռով ներկայացաւ նա իմ առաջ...
միևնոյն կրակոտ հայեացքով... միևնոյն զգայուն շրթունքնե-
րով... միևնոյն ցանկութիւններով... ուրիշի գրկում:

Այդ երեակայութիւնն այրում էր իմ ուզեղը:

Ինձ բաւականութիւն էր պատճառում նրան կեղտոտել
դրանով, ստորացնել... իմ սեփական զգացմունքի առաջ... Վայր
գցել նրան այն պատուանդանից, որ կառուցել էր իմ սէրը նրա
համար:

Ինձ թւում էր, թէ նա պղծեց ինձ այն միևնոյն անսա-
քուր համբոյրով, որի հետ միասին նա վատնել է իր երիտա-
սարկութիւնը:

Ես ինձ արատաւորուած էի համարում նրա մտքերից...
այդ շատ անգամ կրկնուած սիրոյ խոստովանութիւնից, որ նա
շնջում էր... և լաւ ուսումնասիրած գրկախառնութիւններից:

Նրա զգայնութիւնը զգուհիլի էր ինձ համա՛հ: Նա ինձ թւում
էր կռպիտ, անասնական և դատարկ...

Նա հեռացաւ ինձանից վիրաւորուած մինչև հոգու խոր-
քը: Ես զգում էի, որ կտրուած էին մեր կեանքերը կապող բո-
լոր թելերը... որ անհետացած է մեր ընդհանուր ապագայի
հնարաւորութիւնը... որ իմ հաւատը մեռած է:

Ե՛ս այլևս չեմ կարող հաւատալ նրա սիրուն, նրա հա-
ւատարմութեանը:

Ամուսնութեամբ մաքրուել, նորոգուել՝ ցոփ երիտասար-
գութիւնից յետոյ... դրանք միայն խօսքեր են, որոնցով տղա-
մարդիկ խաբում են իրանց... դատարկ, կեղծ խօսքեր...

Սովորութիւնները, որ արմատանում են ձեր էութեան
մէջ, պատանեկութեան զօրեղ տպաւորութիւնները, չի կարե-
լի ձեռքի մի հարուածով հեռացնել ձեր կեանքի հորիզոնից:

Կարելի է, գուցէ, մաքրել արտաքինը. բայց այն, ինչոր
թափանցել է ծակոտիւնների մէջ, հոսում է երակներում և հա-

ղորդում է հոգևոր ամբողջ կազմումըին. նա դարձեալ առաջ՝
կը գնայ, գտնելով ազատ հող...

Եւ կեանքի բոլէներին նա նորից կը վարժնի, նորից կը
կենդանանայ, դուրս կը գայ գերեզմանից, կը տարածէ դէպի
ձեզ իր մագիլները, կը կպչի ձեզ, թունաւորելով թունալից
շնչով նոր փթթող ծաղիկները...

Այսօր առաջին անգամ, որպէս փոթորկալից ամալ, մի
միտք ծագեց իմ մէջ... սոսկալի մի միտք...

Դեկտեմբերի 12-ին:

Կան մրգեր, որոնք գործ են անում միայն նեխուած
գլուխեան մէջ: Ես միշտ անյաղթելի զլուանք էի զգում դէպի
այդ մրգերը և չէի փորձում:

Միայն մի անգամ զօրով դրի բերանս փորձելու համար...
Իայց իսկոյն գէն շարտեցի...

Դեկտեմբերի 13-ին:

Ինձ տանջում է մի սոսկալի կասկած: Արդեօք, ես իմ
ծնողների առաջ պարտական չե՞մ՝ համբերել... սպասել... տա-
նել կեանքը, եթէ նոյն իսկ նա զուրկ է ամենալաւ ցնորքից...
Արդեօք, պարտական չե՞մ՝ սիրով և երախտիւրով նրանց նուի-
րել կեանքը: Մթթէ սա իմ սուրբ պարտականութիւնը չէ:
Արդեօք, ոճրագործութիւն չի՞ լինի, եթէ ինձ խլեմ նրանցից:
Արդեօք, դա չի՞ նշանակում ի չարը գործ դնել այն բարիքը,
որ նրանք ինձ տուել են: Ընդհանրապէս, կայ, արդեօք, սե-
փական ճակատագիրը կարգադրելու իրաւունք: Սա մի դա-
տարկ խօսք է... նման միւս հաղարաւոր ծանրակշիւ խօսքե-
րին: Դատարկ խօսք, որ պատկերամարտները—ամեն տեսակ
պատճառաբանութիւնների հակառակորդները—կոյր հաւատով
զցել են աշխարհի մէջ:

Մենք ծանրաբեռնուած ենք շղթաներով: Ամենաչնչին ար-
տայայտութիւնն անգամ գերում է մեզ, նա կոխում է մեր գոր-
ծողութիւնները նախասահմանած ձևերի մէջ, տիրապետում է
մեր կամքին և նրա արտայայտութիւններին: Մենք ինքնա-
գործ մեքենաներ չենք, այլ կեանքի գործիքներ... տիեզերա-
կան մեքենայի անիւները... Կպչում ենք իրար, ոչնչանում ենք,
երբ անպէտք ենք դառնում: Եւ այդպէս տարածւում է տան-
ջանքը... միշտ հեռու... միշտ հեռու...

Ես հալ ու մաշ եմ լինում այդ անտանելի մտատանջու-
թիւնից, որ միակ սփոփանքն է ինձ համար:

Իայց այժմ ես ոյժ չունիմ: Ես այլեւս չեմ կարող տանել
այդ մշտական մտրակումը...

Շատ կարելի է, ես աւելի խոր վերք հասցնէի իմ ծնող-
ները սրտին, եթէ քաշ դայի Գէորգի հետ, որպէս կենդանի գի-
տի... Կամաց-կամաց տարրալուծուելով և նեխուելով... և այդ
իմ ծաղիկ երիտասարդութեան տարիներում...

Միթէ ծնողներն իրանց զաւակի կեանքի վրայ իրաւունք
ունին և այն դէպքում, երբ այդ կեանքը ներկայացնում է ան-
բուժելի և աննուղղելի չարիք...

Միթէ մեղք կը լինի, եթէ ես... բայց ես այլևս ոյժ չու-
նիմ բարի լինելու:

Դա սոսկալի է...

Դեկտեմբերի 14-ին:

Ես ամեն բանի հետ հաշիւս վերջացրել եմ—իմ յանձնու-
թիւնները, իմ յոյսերը, եմ հպարտութեան... Ամեն բանի հետ...

Իմ մէջ չկայ ոչինչ, բացի անտահման, մեռելային դա-
տարկութիւնից...

Խենթութիւն կը լինէր հաւատալ երազած երջանկութեա-
նը... ճահիճի վրայ հիմնել կեանքի շէնքը...

Ես քաջարի և անտարբեր կերպով իմ դիմաւորում մահ-
ուան: Ոչ մի բան ինձ չի վախեցնում: Ես այրեցի իմ յետևից
բոլոր կամուրջները: Այլևս վերադառնալ անկարող եմ:

Ես պէն շարժանքի խղճով և վախկոտ անվճարականութիւ-
նը, որ իմ շրջանի օրիորդների մթնոլորտն է կազմում: Ես
չեմ կարող իմ անհատականութիւնը կամաց-կամաց ոչնչացնել:

Ես հետևում եմ այն ոյժին, որ ամենալաւ համոզմունք-
ներից էլ ամուր է:

Ես նման եմ մի քարի, որ նետուած է ներքև: Յոյսերից
ու ցնորքներից զուրկ կեանքի ծանրութիւնն ինձ քաշում է:

Ես չեմ կարող խաբել այն մարդուն, որին այս աշխար-
հում ես ամենից շատ եմ սիրում:

Ես չեմ կարող նրա գիրկն ընկնել, առանց փիպիկական
զզուանքի: Չեմ կարող նրա կողքին ապրել... առանց յիշելու
նրա անջնջելի ու ստոր անցեալը...

Բայց ես նրան առաջուանից սպասու չեմ սիրում...

Եւ որովհետեւ ես չեմ կարող նրա հետ ապրել... և չեմ
կարող առանց նրան ապրել... դա համար... ես ընտրում եմ
միակ ճանապարհը...

Մի մեծ և ավոփիչ հանգստութիւն է տիրում իմ հոգուն
այն ժամանակուանից, երբ ես զգացի այդ: Նոյն իսկ իմ սեփա-
կան մեղքի զգացմունքը անհետացել է վերջին օրերի մաքառում-
ների մէջ:

Այն մարդիկ, որոնք կռակա միօրինակութեամբ ծիծաղում էին իմ գաղափարներն Վրայ, որպէս անիրագործելի չափազանցութիւններն Վրայ, այն տղամարդիկ, որոնք ծաղրում էին ինձ (սրտի խորքում զգալով իրանց մեղքը)... Կը գաղարեն մի բուպէ ծիծաղելուց, երբ կ'իմանան այս...

Եւ գուցէ մաքուր և նուրբ զգացմունքով կանայք, կարգալով իմ ճակատագրի մասին... Կը սկսեն ինձ նման մտածել... գուցէ կ'ապրեն իմ կեանքով և կը տանջուեն իմ տանջանքով...

Եւ եթէ ինձ յաջողուի գէթ մի փոքրիկ քար զնկ մաքուր, ողջախոհ ապագայի հրաշալի շէնքի համար... այդ գէպքում արժէ իմ կեանքը զոհել:

Գերման. թարգմ. տիկին Հրանոյշ.

ԹՈՒՐԹՕ-ՔՐԴԱԿԱՆ ԱՐՇԱԽՔԻ ՔՄՆԵՒՀԻՆԳԱ-ՄԵԱԿԸ

1880—1905

V

Միւս առաւօտ մեր քարավանը արդէն կազմու պատրաստ ճանապարհ ընկաւ դէպի Վան: Մեր բուրդ մահմանդարը ջուկատ մի ձիաւորներով մեզ ուղեկից եղաւ մինչև Մար-Իշոյի հինաւուրց վանքը՝ Շամղլինանից 7—8 ժամ հեռաւորութեամբ, ուր իր աթոռն ունի Ասորոց Մաթրոնը, Մարշիմոնի փոխանորդը, որ թէև աստիճանով կաթուղիկոսից վար է, բայց հեղեցական պաշտօնով նրանից բարձր է իր նշանակութիւնը, քանզի նա է օծում կաթուղիկոսին հանդիսաւոր ծիսակատարութեամբ և ասորոց թէ քրդաց մօտ մեծ հեղինակութիւն է վայելում:

Հոն հասնելով մահմանդարը և իր հեռուորդները առատորէն պարզկատրուելով մեկնեցան, իսկ մենք զիշերեցինք վանքում: Նահապետական պարզութեան մէջ ապրող, աշխարհից անջատուած 80 ամեայ, առոյգ և քաջառողջ ծերունափայլ կրօնաւորը մեծ ուրախութեամբ և սիրալիր մեզ ընդունեց: Նա արտասուելու հափ յուզուեց երբ տեղեկացաւ որ ինկիլիշի կոնսուլն էր իր գլխաւոր հիւրը: Որչափ մեծ պատիւ զաւամեալ ծերունուն համար, որի աչքերը հոգնել, մթնել էին սպասելով երկար, աղէտալի տարիներ շարքում և ընթացքում մի այսպիսի բարձրաստիճան հիւրի այցելութեանը: Սա էլ թուրքերէն բոլորովին չէր իմանում, և մենք պիտի չկարողանայինք նրա հետ տեսակցիլ և խօսակցիլ եթէ բարեբախտաբար Մար-Շիմօնի ժարգիկներէից մինը գործով այնտեղ գտնուելով թարգմանի պաշտօն չկատարէր: Խօսակցութիւնը օրուայ վառ հարցի մասին էր—քրդական խլրտումները և շարժումները բարի ծերունու էլ լուրջ ուշադրութիւնը գրաւել էին և նա որ տկանատես էր հզել Պետրիսան բէգի արիւնասեղ արշաւանքներին, սոսկալի կոտորածներին և վանդալական թալանին, իբր 40 տարիներ ատաջ, սրտատրոփ նայում էր օրուայ մեծ հարցին վրայ:

Հիւպատոսը հարցրեց նրա կարծիքը ի մասին շէյխի նպատակին ու ծրագրին. Մաթրոնը նախ հաստատեց որ մի ինչ որ արտասովոր շարժումներ կան քրդաց միջև, թէ Շէյխը իր մօտ է հրաւիրել բոլոր քուրդ աշիրաթների Էլադասի-նէ-րին—ցեղապետներին խորհրդակցելու, ի մօտոյ կատարուելիք մի արշաւանքի մասին, բայց թէ այդ խորհրդակցութիւնները խիստ դադտնի են պահւում: Գալով այն կէտին թէ ճրտեղ և ռւմ վրայ են յարձակուելու նրանք, Մաթրոնը ասեց որ ինքը ամենայն վստահութեամբ կարող է եզրակացնել թէ քրդերը կը յարձակուեն նախ հայերի վրայ Վանում և շրջակայներում և նրանց հետ իրանց հաշիւը վերջացնելուց յետոյ նրանք կ'արշաւեն Ասորոց, վրայ որոնք ցանուցրիւ բնակուած են Տիորի, Դիսուժա, Բադ, Տէդ, Ճէլօ, Լեին և Զուլամէրիկ գաւառներում, և թէ արշաւանքից յետոյ կը հաստատուի քրդական իշխանութիւն ընդ հովանեաւ և գերիշխանութեամբ սուլթանին, որին շատ ցանկալի էր այդպիսի մի բան եւրոպական միջամտութեանց և ոտնձգութեանց Թիւրքիայում դրանով վերջ ու վախճան տալու, որպէս այդ տեսակ մի բան արդէն կատարուած է հզել Եգիպտոսում: Պատկառելի ծերունին խօսում էր փորձասութեամբ ու մեծ հմտութեամբ և նրա խօսքերը մեծ տպաւորութիւն թողեցին թագուհու ներկայացուցչի մտքին վրայ: Նա

համոզուեց որ Շէյխը խաբել էր նրան պարզապէս, իր պերճախօս ճառերովը թագցնելով ամենայն ճարպիկութեամբ նրանից իր գաղտնի մտքերն ու նպատակները և արգելելով նրան թափանցել իր գիտաւորութիւնների խորը: Դրութիւնը լուրջ էր և հարկ անհրաժեշտ էր մի կերպով լուր հասցնել Պոլիս գետապանին, բայց դա բոլորովին անհնար էր այս ամայի լեռանց գլխներում, ուր նա թափառում էր: Ուստի և նա որոշեց կարելի եղածին արագօրէն վերադառնալ Վան: Գիշերը շատ երկար նստեցինք և խօսակցութիւնը շարունակուեց գրեթէ մինչև հաւախօսին: Մաթրոնը պատմում էր սոսկալի մանրամասնութիւններ 1842 թ. մեծ կոտորածից, որից ինքը մագապատուրծ յաջողել էր լինել մի կերպով: Քրդերի անխղճութիւնը նա մարմնացած անգթութիւն էր անուանում: Ազատ լեռնական ծերուկը առանց կեղծ փոխթիկալի անվախ և համարձակ կերպով Անգլիացոց երեսին շարունակ նրանց գործած մի մեծ, աններելի սխալը զոր նա «անքաւելի ոճիր» անուանեց, այսինքն այն մեծ սխալը, զոր նրանք գործեցին Լորդ Պալմստոնի օրով, յորժամ պատահել էր ասորոց մեծ ջարդը, թոյլ տալով սուլթանին մարտել այդ թափուած գետերով արիւն արցունքը մի հինաւուրց անպաշտպան քրիստոնեայ ժողովուրդեան, որ իր յոյսը դրած էր միայն Մեծ Բրիտանիոյ վրայ. և չնչին բաներով գոհացում ստացած համարեցին ինքզինքնին, առանց մի որեւէ հիմնական բարեփոխում առաջ բերելու խեղճ, թշուառ, նահատակուած, արիւնաքամ և քարուքանդ եղած ասորի ժողովուրդի անտանելի վիճակին մէջ, որը յետոյ եղաւ «յետին քան դառաջինը չար»: Նա խօսում էր մեծ յուզմամբ, կարելի է ասել մինչև իսկ արդար զայրոյթով, նա յիշեց 1862 Լիրանանի մեծ ջարդերը և բազմաթիւ անգլիացի թուրքերի Ֆրանսան Մեծին Բրիտանիոյ հետ, պատմելով թէ ինչպէս Նապոլէօն III կայսրը մի ստուար բանակ և նաւատորմիւ ուղարկելով Լիրանան, զբաւել տուեց Բերութ ծովային քաղաքը, ստիպելով սուլթանին, որ ահաբեկուած էր այդ հզօր սիրիական ցոյցից, արդարութիւն ընել թերեւ իր կեանքում առաջին ու վերջին անգամն լինելով (ինչպէս նաև օսմանեան տարեգրութեանց ու պատմութեան մէջ) բառի բուն և լիակատար նշանակութեամբը. այն է որ ջարդի գլխաւոր հեղինակները ու թալանի պալապուրխները մի առ մի ընտուելով կախաղանի վրայ հանուեցին ի խրատ այլոց. իսկ Լիրանանում հաստատուեց նոր, ինքնօրէն կառավարութիւն ընդ հովանեաւ գլխաւորապէս Ֆրանսայի և սուլտ նաև միւս պետութեանց: «Գոնէ, յարեց բարի ծերունին հառաչելով, թափուած անմեղ արեան փոխարէն և շնորհիւ Նապոլէօնի Լիրանանի մնացած

ընակիչները մի անգամ ընդմիջտ ազատուեցին անիրաւ, անսիրտ և անխիղճ սուլթանների անողոր ճիրաններից. իսկ Մեծըն Բրիտանիան մեզ, խղճալի ասորիներին, թողեց միևնոյն վայրենի, ծանր լուծին տակին և աւելի մի սոսկալի վիճակի մէջ թաղեց զմեզ մոռացութեան տալով յաւիտեան. վա՛յ կիդի դիւնիա, վա՛յ! (այսպէս թարգմանեց երիտասարդ ասորին ծերունու ցաւազին բացականշութիւնը, որի համանիշը կը լինէր Յիցէոնի Օ tempora! Օ mores!--Ո՛վ ժամանակներ և ո՛վ բարքեր):

Հիւպատոսը լուռ ու մունջ մտիկ էր տալիս բարի ծերունու այս հետաքրքիր ճառին: Նա զգացուած էր ակներև, զի նրա սիրտը վկայում էր անխօս կերպով արտասանուած ճառի կատարելապէս և մի սոսկալի ճշմարտութիւն լինելուն: Բայց էլի նա ցանկացաւ մխիթարել և յուսադրել ծերունազարդ և հայրենասէր կրօնաւորին, ուստի նրան էլ յայտնեց Կ. Պոլիս քաղաքում համալսարանում գեապանաթողովի մասին և թէ ինչ յոյսեր կային թուրքիայում քրիստոնէոս ազգերի վիճակը բարելաւելու մասին: Սակայն փորձառու Մաթրոնը համարեա թէ ոչ մի կարեւորութիւն տալ չթուեց մեր կոնսուլի այդ յայտարարութեան. այլ մօրուքը շոյելով մտախոհ կերպով պատասխանեց.

—Այգպիսի գեապանաթողիվներ և կօնգրեսներ մենք շատ ենք տեսել մեր թշուառ կեանքում, բայց ոչ մի էական փոփոխութիւն, այլ ինչպէս թուրքերէն միառած ասում է «կինէ էսկի համաւ, էսկի թաւ»—դարձեալ միշտ միևնոյն բալնիքը և միևնոյն ջրի թասը: Այս ալ կայ որ ընդհանրապէս շատ խօսողները շատ քիչ կը գործեն. ապա տեսէք Նապոլէօնը, նա որչափ քիչ խօսեց, սակայն ի՜նչ մեծ գործ տեսաւ, որով զարուց ի դուրս իր անունը ամմահացած է այնպէս որ մինչև իսկ այս լեոնների խորքերում ալ այսօր մենք նրան յիշում ենք:

Այլևս խօսք չկուր ասելու ուստի և մենք սկսանք յօրանջել քնատութիւնից. ծերունին վեր կացաւ ասելով մեզ.

—Դուք հոգնած էք և կէս գիշերն էլ անց է կացել, պէտք է որ հանգստանաք ու մի քիչ էլ քնէք, որպէսզի կարողանաք շարունակել ձեր ճամբան. ու իր սենեակը մեր տրամադրութեան տակ թողնելով ու մեզ բարի գիշեր մաղթելով հեռացաւ ձէթի ճրագը ձեռքին:

Մտախոհ էր կօնսուլը և տխուր, ուստի առանց մի խօսք ասելու անկողին մտաւ: Ինչ յետոյ ամենքս ալ Մորփէոսի գըրկումն էինք:

VI

Արեղակի սուր ճառագայթները մեր խուցի նեղլիկ լուսամուտներից ներս թափանցելով փայլուն սիւներ էին կազմել, երբ մենք արթնացանք և խակոյն ճանապարհ ընկանք: Ծերունի Մաթրոնը մինչև վանքի դրսի դուռը մեզ ուղեկցեց և ասորերէն լեզուով «Տէր ուղղեա» մրմնջեց: Մենք ձիերներս հեծնելով հեռացանք: Ճանապարհին մենք յաճախ պատահում էինք հետևակ և ձիաւոր և ոտից զլուխ զինուած քրդերի, որոնք խեթիւ մեղ նկատում էին և անպատճառ կը կողոպտէին զմեզ, եթէ կառավարութիւնը մեզ մի քանի կտրիճ հեծելազօրք տուած չլիներ, որոնք լիքը հրացանները ի ձեռին առաջուց և յետևից մեզ ուղեկցում էին: Երեկոյեան մենք հասանք սուրբ Բարթողիմոսի հինաւորաց վանքը, որ հեռուից ամբոցի նմանում էր իր հաստ պարիսպներով ու աշտարակներով. միայն սիրուն գմբեթից և բարձր զանգակատնից յայտնում էր որ դա մի վանք էր բլուրի մի գլխին կառուցուած: Այնտեղ էր Կայծակը (Յովհ. վրպ. Բազունի) որ սիրալիր ընդունեց և հիւրընկալեց մեզ:

Մեծ սովի տարին լինելով Կ. Պոլսոյ Սուլեյման Յանձնաժողովի կողմանէ Սբ. Բարդուղիմոսի վանքում Աղբակի որը և անտէրունչ երեխայից համար մի պատուպարան կառուցուած էր վանքի բակի մի անկիւնում, ուր 15-20 մանչերի հետ պարավում էր Կովկասից եկած մի երիտասարդ ուսուցիչ, պ. Զաքէ, որ յետոյ դարձաւ Բագարատ վարդապետ Թէվէքելեան: Նա մի ժամանակ Սալմասի Դէրըզ վանքի վանահայր եղաւ և Կովկասում մեր հոգևորականների ամենաշնորհալիներից, և իրենց բարձր կոչումն ու կարևոր պաշտօնը ըմբռնողներից ու ըստ այնքմ վարուողներից մինը հանգիստացաւ իր նուանդուն և ազգօգուտ գնահատելի գործունէութեամբ: Այն ժամանակից Հայոց Հայրիկը շատ էր սիրում այդ համեստ անձնանուէր գործիչին, այդ մի տիպար էր աշխատասիրութեան և անձնագործ պարտաճանաչութեան: Նա Վասպուրականում, կարմրաշապիկ վարժապետ անունով, ամառ ձմեռ, տանը թէ փողոցում, ամեն տեղ և ամեն ժամանակ իր հազին ունեցած կարմիր շիլայ բլուզին պատճառով: Կարծես մի զարիրալեհան լինէր նա: Այնտեղ էր նաև Այվազեան Սահակ վարդապետը իր փոխանորդ վանահօր, որ իր պաշտօնական հանգամանքին պատճառով միշտ Բաշկալայում պէտք էր բնակուէր:

Հինաւորաց այս հոյակապ վանքի մենք ամեն կողմը ման եկանք, բայց խիստ աղքատիկ և անշուք դրութեան մէջ գտանք

ամեն բան, վասն զի անցեալ աղէտալի մեծ պատերազմի միջոցին Համիդի բուրդ բաշխողուկները ամբողջովին կողոպտելու թալանել էին նրան: Կայծակը պատմեց մեզ ահաւոր պատմութիւնը: Եղիազար վարդապետի վանահայրութեան օրով էր, երբ մի օր յանկարծ 12 թառուներ (քրդաց աղնուական դասակարգը այդպէս է կոչուում) վանական ցեղերից հետեակ ու ձիաւոր զօրքով պաշարում են վանքը, ազատութեան ոչ մի յոյս չլինելուն վարդապետը անձնատուր է լինում պայմանաւ որ նրանք խնայէին այնտեղ հաւաքուած հայ ժողովրդին որ վանքի անմիջապէս կից եղող համանուն գիւղից այնտեղ ապաստանել էր: Մեծ ցեղապետ և արշաւանքի հրամանատար Օմէր Ալան հաժաճայուեց, և վանքի խոշոր դռները կռնակի վրայ բացուեցին նրանց առաջ: Քրդերը սովալլուկ զայլերի նման վրայ ներս խուժեցին և սկսեց անգութ թալանը: Նրանք կատարելապէս սրբեցին կողոպտեցին այդ ճոխ և հարուստ հնօրեայ հաստատութիւնը որ միշտ խնայուած էր անցեալ բոլոր թալան-թուլանի միջոցներին, քանզի իբր մի սուրբ, առաքելահաստատ օջաղ, վանքը մեծ համբաւ էր վայելում քրդերի մօտ՝ պատկասանք և երկիւղ ազդելով նրանց: Բայց այն երանելի ժամանակներից ի վեր ամեն բան փոփոխուել էր, և էվոլիւցիայի օրէնքի հիման վրայ այդ լեռնաբնակ քրդերն ալ լուսաւորուել և ազատուել էին իրանց հինաւուրց նախապաշարմունքներից, որով նրանք հայոց սրբութեանցը ձեռք չէին տալիս: Աննկարագրելի էր հայոց ահն ու սարսափը, բայց բարեբախտաբար կոտորած չեղաւ այն ատեն, անշուշտ... Սուլթան Համիդի հրամանով, որպէս նոյն տարին օսմանեան կանոնաւոր զօրքը, երբ գիշերով հրդեհեց ու լիովին թալանեց Վանի մեծ շուկան իր 1500 ապրանքով լիքը խանութներով, մինչդեռ նրանց տէրերը քաղաղաքից կէս ժամ հեռու Ալպեստանի թաղերում անդորր ու խաղաղ քնում էին... շնորհիւ վեհ. Սուլթանին և ոչ մի ջարդ չպատահեց... ըստ սուլթանի խիստ հրամաններին...

Երբ ամեն բան, մինչև վանքի վերջին աւելն ու ասեղն մաքրազարդուած էր Օմէր Ալան փող է հարկանել տալիս՝ հաւաքուելու և մեկնելու: Երբ քրդական ժխորը վանքից դարձաւ կուռք, երկոտաւան թուռները ներսը մնում են և կանչելով դողդոջուն վանահայրին պահանջում են վանքի գանձը, որ թագցրած է եղել. վարդապետը աղաչում, պաղատում է որ խնային իրեն ծերունի, ալեւոր հասակին և հեռանան վանքից, քանի որ արդէն ամեն բան տարած են և ոչ մի բան էլ չէ մնացած սաղ վանքում. ի՞նչ պիտի լինէր վանքի գանձը, բայց եթէ՛ իր ամբողջ կահ-կարասին. որ թալանուել էր ամ-

բողջովին: Քրդերը անողորբելի են մնում. փակում են վանքի դռները և սկսում են խուզարկել քունջ ու բուջաղ գանձը որոնելու: Շատ և հրկար փնդոելուց յետոյ վերջապէս նրանց աջողովում է գտնել մի գաղանի՝ դէպի զանգակատան աշտարակը տանող անցք, և ոլորապառլոյս մի սանդուխից բարձրանալով ներքին պահարաններում պահուած վանքի ամբողջ հարստութիւնը՝ մեծագումար ոսկի և արծաթ փող, թանկագին գոհարեղէն, ոսկեղէն և արծաթեղէն աստեղեր, սաղաւարտներ, եկեղեցական զարդեր, խաչեր ու մասունքներ, որոնք հինաւուրց ժամանակից այնտեղ համարած էին, ամբողջովին գրաւում, վարեն բերում: Վարդապետը երկիւղ անելուց որ նրան այժմ անպատճառ նրանք կըսպանէին, փաղչում թաքնւում է: Վանքի մեծ բակում թօռունները նստում են միասին այդ մեծ կողոպուտը մէջերին հաւասարապէս կիսել բաժնելու: Սակայն այդ բանում նրանց մէջ անհամաձայնութիւն է տուած գալիս, ամեն մարդ ցանկանալով առիծի բաժինը ինքը կորել: Գնալով վէճը լուրջ կերպարանք է ստանում և փոխում է թշնամութեան, սկսում է սոսկալի ընդհարումը ընկեր-ընկերի հետ, փայլում են շողշողուն կեռ սուրերը և խանչալները, որոտում են հրացաններն ու ատրճանակները և ապա տիրում է խորը, մահուան լռութիւն: Դուրսը եղած քրդերը կասկածելով դաւաճանութեան մասին իսկոյն խորտակում են դռները և կրկին ներս խուժում, ուր նրանց աչքին առաջ բացւում է սարսափելի, արիւնահեղ տեսարան. բոլոր 12 թօռունների անշունչ դիակները ցիր ու ցան ընկած էին գետնի վրայ սփռուած ահաղին գանձի շուրջը: Կարծես կատարուած էր չլուած-չտեսնուած մի աստուածային արդարութիւն և առնուած էր սրբապղծութեան տհալի վրէժը... Քրդերը սկսում են ցաւաբէին ոռնալ և իրենց «վայ լէ մէն» արտասուող ողբերովը օդը թնդացնել: Յետոյ նրանք հաշտուելով կատարուած իրողութեան հետ հաւաքում են գանձը և 12 դիակները և հեռանում. են յուզարկաւորութեան թափոր կազմուած:

Այստեղ անցողակի կերպով հարց է ծագում թէ ինչի՞ են ծառայում մեր վանքերում այսպէս կոտորուած հինաւուրց գանձերը, ի՞նչի, բայց եթէ մի օր յայտնի կամ թաղուն աւազակների աւարը լինելու...

«Կայծակը» մեզ առաջնորդեց վանքի ախոռը և ցոյց տուեց իր 8-ամեայ, բուն արաբական ձիւնի պէս ստիտակ հրաշալի նժոյգը, որի արժէքն էր այն ատեն 300 օսմանեան ոսկի: Արաբական ձիերը նշանաւոր և յարգի են այն պատճառով որ իրենց ազնիւ ցեղի պատկանիլը դարուց ի դարս գոկումենտներ

քով վաւերացրած է, և հայր Բագունին մեզ ցոյց տուեց մի կտոր մագաղաթի վրայ գրուած այդ հիանալի նժոյգի ազնուականութեան վաւերականութիւնը կնքուած և ստորագրուած բազում արաբ շէյխերից և բէգերից: Երեկոյեան նա մի ձիարշաւ կատարեց ՍՈՂՕ հիւպատոսին ցոյց տալու թէ իր անդուգական ձիու ոյժն ու հունարը և թէ իր ձիաւարութեան հմտութիւնը: Շատախցի քաջ վանականը մօտենալով ազնիւ կենդանուն քնքուշութեամբ շոյեց նրա սիրուն, երկայն բաշը և վիղը, հաճուեց լայն ճակատից գորովադին և հեծնել, արշաւելն ու մեր աչքերից անհետանալը մի ազնիւ թարթում կատարուեց: «Կայծակ»-ը իր կայծականման նժոյգին վերայ կայծակի պէս սլացեր էր ու չկար! Մենք զարմացած, հիացած ամիրբերան ֆնացել էինք: Ես յիշեցի մեր ԱղաՍուրբ Սարգսի լեզենդան և սկսեցի պատմել կոնսուլին: Քիչ յետոյ հեռւոր մի բլուրի գագաթին վրայ երևեց մեր քաջարի ձիաւորը, ուր հետևակ մը հագիւ մի ժամուց հասնել կարողանար: Ազնիւ կենդանին 8—10 բոպէի մէջ կտրել էր այդ հեռւորութիւնը!

Աղանատես

(Կը շարունակուի)

ՀԱԶԱՐ ԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ ԳԻՉԵՐԸ

—Շէհերազադէ՛:

—Հայրի՛կ:

—Մեր մեծագօր Ինքնակալը լաւ տրամադրութեան մէջ է. այս հագար ու մէկ գիշերներէն ետքը բարեհաճեցաւ բաշխել քեզ կեանքդ: Ահա նորէն իրիկուն եղաւ, աղջիկս: Իր վեհափառութիւնը զրկեց զիս քեզ մօտ. այս իրիկուն ալ ան քեզ կը սպասէ: Բայց ոչ թէ մահը, այլ սէրը պիտի ըլլայ վարձատրութիւնդ:

Մեծ Եպարբոսը կապոյտ մետաքսէ հանդերձանքին մէջ կանգնած էր դռան մօտ այն փոքր ապարանքին, ուր իր աղ-

ջիկը հազար ու մէկ օր ապրեցաւ: Ի՛նքն էր որ ամեն իրիկունս սրտադողով թագաւորին կ'առաջնորդէր Շէհերազադէն, ու ամեն առաւօտ, երբ աղջիկը իր հէքիաթները պատմած էր և թագաւորը՝ գոհ կը մրափէր, նորէն ապարանք կը բերէր: Եւ ամեն առաւօտ կարծես աղջիկը կրկին անգամ կը ծնէր: Չէ՞ որ օրին մէկը թագաւորը իր կնոջմէն խաբուած ըլլալուն՝ Շէհերազադէն առաջ բոլոր կոյսերը զլխատել տուած էր: Միայն իր աղջիկը ողջ մնաց, որովհետեւ թագաւորը անոր հէքիաթներէն դիւթուած էր և միշտ ուրիշներ կ'ուզէր լսել: Հիմա վերջնապէս թագաւորը կակղած էր և լաւ տրամադրուած: Ոչ մէկ կոյս չպիտի զոհուէր այլևս, ու իր աղջիկը, Շէհերազադէն, թագուհի պիտի դառնար:

Մեծ Եպարքոսը իր աղջիկը կը դիտէր: Անոր զէմքը գունատ էր այնչափ անքուն գիշերներէն. մուրթ աչքերը կը փայլփլէին, ինչպէս աւազան մը, որու մէջ գիշեր ատեն լոյս մը կը ցոլցլայ: Ծաղիկ մըն էր անլոյս ջերմոցի մէջ փթթած: Թէև ժարմինը դարգացած էր, բայց գոյնն է որ կը պակսէր զէմքին վրայ: Իրեն կը թուէր որ Շէհերազադէն աղջիկն էր այն ոգիներէն մէկուն, որոնց ժափն այնքան յաճախ կը խօսէր ան իր հէքիաթներուն մէջ: Հիմա սակայն խաղաղութեան, բախտաւորութեան և բարգաւաճման ժամանակն է որ կը սկսի: Թագուհի պիտի դառնայ արիասիրտ Շէհերազադէն, որ ինքզինքը զոհեց երկրի կոյսերուն համար՝ թագաւորը սիրաշահելու նպատակով: Ու ամեն օրուան պէս, իր հօրը բազուկին կրթնելով՝ կը քալէր նրբահասակ աղջիկը Մեծ Եպարքոսին ըովէն և, պահապաններու շարքերուն մէջէն անցնելով, մեծ սրահը առաջնորդուեցաւ, ուր թագաւորը մետաքսէ բազմոցի մը վրայ ծալապատիկ նստած՝ իրան կը սպասէր:

Երբ Շէհերազադէ սրահը մտաւ և թագաւորին հետ մենակ մնաց, թագաւորը ուրիշ ատենուան պէս ցոյց չտուաւ իր ոտքերուն առջև ձգուած մետաքսէ բարձը, որու վրայ նստած, լուռ գիշերուան մէջ, իր հէքիաթները կը պատմէր ան, այլ քաղցրութեամբ և սիրալիօրէն հրաւիրեց այս անգամ իր մօտը գալ նստել:

Դժգոյն Շէհերազադէն նայեցաւ անոր աչքերուն մէջ, ու սա մտածումը անցաւ մտքէն. «Այս մարդը այլևս միշտ իմ իշխանութեանս տակն է»: Դիշերէ գիշեր համբերութեամբ հիւսից ան իր հէքիաթները, ինչպէս ցաւի սպիտակ թելեր: Ամեն գիշեր թագաւորը քիչ մը աւելի կը մեղմանար և քիչ մը աւելի բարեհամբոյր կը դառնար, ու Շէհերազադէն զարհուրելի մահէն քիչ մը աւելի ինքզինքը հեռացած կը զգար: Եւ այսօր, երբ իր հայրը ուրախ լուրը բերաւ իրեն, հանդարտ ու անշարժ:

մնաց: Իր ջանքն է հղած լուսամասէն ազատել երկրին կոյսերը և ոչ թէ արիւնածարաւ թագաւորին կինը կոչուիլ:

—Ոչ թէ ձեր քովը, այլ ձեր դէմն է իմ տեղս, բարձր արբայ, ըսաւ ու նստաւ վարը բարձին վրայ:

—Այդպէս էր առաջ, բայց այդպէս Հախտի ըլլայ այլեւ, Շէհերազադէ, կը սիրեմ քեզ:

Յոգնաբեկ աղջկան սպիտակ մարմնով սարսուռ մը անցաւ... Աւելի նախընտրելի էր մահը քան այդ անգութ խոշտանգիչին ձեռքի ամենաթեթեւ մէկ հպումը: Զինքը կը սիրէ... Իսկ ինքը, զգայուն բանաստեղծուհու բոլոր դարշանքով կ'ատէ անիկա, այդ կիներու դահիճը:

—Կը սիրեմ քեզ, Շէհերազադէ, կրկնեց թագաւորը, իր նստած տեղէն անուշ նայուածքներ ձգելով աղջկան վրայ, ինչպէս ուրիշ գիշերներ, երբ Շէհերազադէի ձայնին երաժշտութիւնը իրեն կը բարձրանար, ու ինք կ'աղբէր անոր ստեղծած երազներու աշխարհին մէջ:

Բայց աղջիկը թագաւորին վրայ ուրիշ ատենուան պէս չուզղեց իր նուազուն ու մութ աչքերը, այն աչքերը, որոնց մէկ նայուածքը զինքը ուրիշ աշխարհներ կը փոխադրէր: Շէհերազադէ զլուխը կախած էր, և թագաւորը կը տեսնէր միայն անոր առատ սև մազերուն ծանր հանգոյցը և նեղ շերտ մը անոր փափուկ ու սպիտակ վիզէն, որը մետաքսէ օձիք մը կը շրջապատէր:

—Կը սիրեմ քեզ, Շէհերազադէ... Հե՞ս լսեր:

Դուռը բարձրացնելով՝

—Վեհափառ, պատասխանեց, կեանքս բաշխեցիք ինձ. բաւական է այդքանը:

—Բայց ես կ'ուզեմ աւելին տալ, ամեն ինչ որ ունիմ, գանձերս, երկիրներս, տիտղոսս, համբաւս, իշխանութիւնս ու սիրտս: Այս բոլորը կ'ուզեմ բաժնել քեզ հետ:

—Տէր, կեանքս ինձ բաւական է:

—Ուրեմն դուն Հե՞ս սիրեր զիս:

—Տէր, կեանքէս աւելին կարող չէք ինձ տալ, որովհետեւ իմ կեանքս՝ կեանք մըն է հազարապատկուած... Իսկ դուք ինձ միայն մէկ կեանք մը կը նուիրէք, ձերի՞նք, որը պէտք է ձեզ հետ բաժնեմ...

Թագաւորը ապշած մնաց: Ի՞նչ այդ փոքր, այդ տկար աղջիկը, որ հազար ու մէկ գիշեր իր գերուհին էր հղած, որ իր հաճութեամբը ժամերով պարտաւոր էր խօսիլ, և որուն սպառնացող տանջալից մահը ամեն առաւօտ յետաձգելու շնորհը կ'ընէր, հիմա, այդ աղջիկը երախտագիտօրէն չէր իյնար իր ոտ-Ապրիլ, 1906.

քերը, երբ զինքը թագուհիութեան կը բարձրացնէր: Ու բարկութեամբ լեցուած՝

—Գիտե՞ս, ապերախտ, ըսաւ, որ կարող եմ մէկ բառովս քեզ ամենադժնդակ մահուան դատապարտել:

Շէհերազադէ անոր նայեցաւ աւելի շեշտակի ու աներկիւղ:

—Գիտեմ որ թագաւոր մը, պատասխանեց, մէկ բառով կարող է արքայական խոստում մը դրժել:

Թագաւորը սարսափեցաւ: Անգամ մը դրուած խոստումը չէր կարելի ետ առնել:

—Բայց ինչո՞ւ կը մերժես սէրս, հարցուց, դեռես սպառնալից ձայնով մը:

—Տէր, ազատ կամքովս եկայ ձեզ մօտ՝ մէկ գիշեր մը ձեր հէքեաթ պատմողը ըլլալու, երբ մեր երկրի ամեն կողմը, այնքան շատ տուներու մէջ, սուգը կը տիրէր. որովհետեւ սիրասուն աղջիկը, սիրելի քոյրը, գեղանի հարսը ձեզ մօտ կանչուած էին, ո՛հ, այլեւս բնաւ տուն չվերադառնալու համար: Այն առաջին գիշերը, երբ ձեզ մօտ եկայ և երբ ամբողջ երկիրը ուրախ և երախտագէտ էր, յուսալով որ ես պիտի գըտնեմ այն հէքեաթը, որ հայրերուն, մայրերուն, եղբայրներուն, քոյրերուն և սիրողներուն համար անուշ ստուգութիւն մը պիտի ըլլար, բայց միևնոյն ատեն դեռ վախճալով որ առաւօտուն կրնայի ես ալ, այնքան շատերուն նման, տանջամահի ենթարկուիլ, այդ գիշերը իմ անձնագոհութիւնս երեցածէն շատ աւելի չնչին էր: Որովհետեւ շատ տխուր և չափազանց դժբախտ էի, ու մահը փրկութիւն մը պիտի ըլլար ինձ համար:

Տխրօրէն աչքերը վեր յառեց և կուշտ մը ծծելով նարկիլէի սաթէ ծխափողէն՝ դուրս փչեց ծուխը: Թագաւորը շնչեց այդ ծուխը և իրեն թուեցաւ որ այն փոքր կապոյտ ամպը Շէհերազադէի գգուանքն է, որ կ'անցնի իր դէմքին վրայով:

—Եւ ինչո՞ւ այդպէս տխուր էիր, դուն երեկոյեան երկընքի արևակն, գետնադամբարանի սուտակս:

—Տէր, իմ կեանքս չի նմանիր ուրիշ մարդոց կեանքին: Այս երկրային կեանքը ինձ համար այն չէ, ինչ որ իրապէս է, այլ այնպէս ինչպէս կը տեսնեմ՝ երազի, իզէալի, յոյսի, սպասման, յիշատակի, ցնորքի, ապագայի բազմերանգ պրիզմային մէջէն: Կարող եմ վերապրիլ անցեալ բոլոր ժամանակները և երևակայել ինքզինքս ապագայ բոլոր ժամանակներուն մէջ: Բայց վաղ ինձ, երբէք ես չապրեցայ Այսօրը: Երբ մայրս զիս կը գգուէր, կը կարծէի որ Հարուն էլ Րաշիդի հին տունէն իշխանուհի մըն եմ, ու մայրս անոր ընտրեալը: Երբ հայրս կը

համբուրէր զիս, ինձ կը թուէր՝ թէ ես սև հարսն եմ, որը մեծ զօրավարը կը համբուրէ՝ խաչապաշտ օտար գունդերու վրայ պատերազմի երթալէ առաջ... Բոլոր քոյրերս բարեկամուհիներն իրենց սիրահարներն ունեցան և փոխադարձաբար ու սիրազեղօրէն սիրեցին. իսկ ես... Թէն ես ալ ունեցայ շատ մը պաշտողներ, թէն ամեն իրիկուն ականջիս տակ կը հնչէր ուրիշ մէկ սիրահարի մը անուշ երգը, երբ ես ապարանքիս վանդակապատին ետև, բազմոցի մը վրայ ինկած, կ'երազէի, բայց այդ երգերը ոչ թէ դէպի երգողը կը յանկուցանէր սիրտս, այլ դէպի ձեզ: Ձեր մասին է որ կ'երազէի:

—Ուրեմն դուն զիս կը սիրէիր, ցայտուն աղբիւրին շողուն մարգարիտը:

—Այդպէս կը կարծէի, մեծ արքայ, մինչև այն վայրկեանը երբ ձեր գերուհին ձեր հաճութեամբը եկաւ ձեզ հէքեաթ պատմելու: Իմ սէրս այն ատեն սաւառնեցաւ սպիտակ կողերուն վրայ այն անգութ թռչունին որ ցնորքն է: Կ'ուզէի թռչունը պահել, և թմեն գիշեր երբ ձեր առջև նստած էի, կը զգայի թէ ինչպէս հէքեաթներուս ամեն մէկ բաւը մեզ իրարու կը կապէ... Բայց վեր կենալուս պէս, թռչունը կը թուէր հեռուները, միշտ աւելի հեռուները, այն անմերձանալի երկիրները, ուր ոչ մէկ մարմին կայ, ուր միայն հոգիներ կը յածին: Եւ հիմա, երբ հասաւ վերջին օրը, ու իմ յարգելի հայրս ինձ իմացուց ձեր շնորհը, անհետացաւ թռչունը հեռուն, անորոշ հորիզոնին վրայ, և ձեզ ալ նոյնքան հեռացած զգացի ինձմէ... Ո՛չ թէ ձեզ, Տէր, այլ իմ երևակայած թագաւորն է որ կը սիրեմ:

—Եւ ինչպէս է այդ երևակայածդ, դուն մոլորուած կարաւանի առաջնորդ աստղ:

—Ո՛հ, բոլորովին տարբեր իրականէն... Ատենով Հնդկաստան մեծ թագաւոր մը կար, սկսաւ պատմել իր անուշ ձայնովը որ իր բառերը կը կրէր այնպէս, ինչպէս պարսն հովէն շարժուող ճիւղը՝ իր ծաղիկները, այդ թագաւորը հզօր էր քան ամենքը և աւելի գեղեցիկ քան շատերը: Օրին մէկը հաւատարիմ ներքինին իմացուց իրեն թէ իր ազնուազարմ կինը քողը բացած է հազարապետին տենչալից նայուածքներուն դէմ:

—Երևակայութիւն չէ այդ պատմածդ, այլ իրականութիւն: Թագաւորը ես ինքս եմ:

—Դուք էիք մինչև այստեղ. պատասխանեց աղջիկը, բայց ասն եկաւ անգութ սպիտակ թռչունը՝ ցնորքը... Մեծ թագաւորը հրամայեց որ անհաւատարիմ թագուհին և հազարապետը իր մօտ գան: Երկուքն ալ ծանր շղթաներով կապուած էին և

սարսափահար կը դողային: Ստոյգ մահ մը կը սպասէր իրենց՝ Սակայն թագաւորը ուրիշ կերպ տնօրինեց. «Ձեզ, յանձնաւորներ, ըսաւ, մինչև այսօր սիրած ու յարգած էի: Միթէ պէտք է ձեր անհաւատարմութիւնը անհաւատարիմ ընէ զիս իմ սիրոյս և պատուիս մէջ, որոնք փոփոխական չեն, քանի որ ես թագաւոր մըն եմ: Ուրեմն ազատ մեկնեցէք այստեղէն և ապրեցէք միասին ու յայտարարեցէք այս դատաստանս ժողովը՝ դիս, որ գիտնայ թէ աշխարհիս վրայ ոչինչ կարող է փխսել թագաւորի մը պատուին: Գնացէ՛ք...»

Շէհերազադէ ելաւ կանգնեցաւ և հրամայաբար դուռը ցուցուց թագաւորին, որ իր պատիւին վրէժ սուռ եղած էր՝ սպաննալով իր կէնն ու հարիւրապետը և փայտակոյտին վրայ մահուան դատապարտելով երկրին կոյսերը...: Թագաւորը դեղեաց և դողդոջուն քայլերով դէպի վարագոյրին կողմը դիմեց. լալով կեցաւ հոն, քաշեց սուրը և խրեց մարմնին մէջ:

Շէհերազադէ չլսեց անոր մահուան աղաղակը: Իր յոգնած աչքերը փակուած էին: Նոր ցնորքի մը մէջ կ'ապրէր ու կը ժպտէր: Գլուխը ետ ծռեց և ներկայացուց իր կարմիր փոքր բերանը, — նման մրգի մը որ պէտք է քաղել: — Շէհերազադէ կ'երագէր որ Հնդկաստանի թագաւորը իրեն հարսանեկան համբոյրը կուտայ:

Բէրնսուդ Կանթնը

Բնագիրը հոլանդերէն է. գերմ.-ից թարգմ. Ատոմ Շահէն:

ՄԻՄՎՈԼԻԶՄԸ ԴՐԱՄԱՅԻ ՄԷՋ *

Մինչև հիմա մենք ընդհանուր գծերով աշխատեցինք ուրուագծել այն գրողների կարծիքները, որոնք չեն պատկանում սիմվոլիստական դպրոցին: Այժմ կը կամենայինք թուղցիկ կերպով ցուցադրել գրական այն ըմբռնումներն ու գաղափարները, որոնք գոյութիւն ունին սիմվոլիստ քննադատների ու ստեղծագործողների երկերում: Երիտասարդ քննադատների մէջ բաւական աչքի ընկնող տեղ է գրաւում Անդրէ Բոնիէ (Ondré Beaumier), որ աւելի յայտնի դարձաւ իր մի ընդարձակ քննական ուսումնասիրութեամբ «La poésie nouvelle» («Նորագոյն բանաստեղծութիւնը») վերնագրով: Այդ աշխատութեան ներածութեան մէջ նա բաւական բարեխիղճ կերպով քննութեան է ենթարկում սիմվոլիզմի ծագումն ու զարգացումը:—Գրական այս կամ այն դպրոցները զանազան ժամանակաշրջաններում՝ եղել են փիլիսոփայական տիրապետող մտքի, դարի ընդհանուր աշխարհայեացքի գեղարուեստական արտայայտութիւնը: Միշտ միևնոյն ոյժն է, որ կերպարանքը փոխած՝ երևում է մարդկային հանճարի ու ստեղծագործութեան այս կամ այն միջավայրում:

Տասնեւիններորդ դարի առաջի կիսի փիլիսոփայական աշխարհայեացքն ու ըմբռնումները միևնոյն ընդհանուր ծագումն ունին, ինչ որ գրական ուսմանտիկ դպրոցը... Նոյն դարի յիսնական թուականներն ծաղկած Օգիւստ Կոնտի գրական փիլիսոփայութեան հիմունքները իրենց հեռւոր կէտում նոյնապէս են նատուրալիստ դպրոցի ու փաստերի ճիշտ գիտութեան հետ: Սակայն պոզիտիվիզմը երկար ժամանակ չկարողացաւ տիրապետել եւրոպական մտածումին: Առաջացան այնպիսի խմաստասէրներ, որոնք ճգնեցին փաստերի և իրողութիւնների իրականութիւնից դուրս ուրիշ աշխարհներ ընդնշմարել: Մարդկային զգացողութիւնների քանակը այնքան քիչ է և մեր զգայարանները այնքան անկատար, որպէսզի հնարաւոր լինէր գիտա-

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 3.

կան մի ամուր ու ընդարձակ շէնք կառուցանել միմիայն գրանցվրայ: «Պոզիտիվիզմի գերագոյն իշխանութիւնը—գրում է Ա. Բոնիէ—կամաց-կամաց դիմում էր իր վախճանին. նրա հետ միասին աստիճանաբար թուլանում էր նաև նատուրալիզմը... Ու երբ պոզիտիվիզմը սնանկ յայտարարուեց՝ նատուրալիզմը այլևս զրկուեց իր գոյութեան միակ իրաւական հողից: Իր էական կէտերի մէջ՝ պոզիտիվիզմը գիտութիւնների զարգացման և բոլոր ճշգրիտ ծանօթութիւնների պայմանն է: Ու եթէ նա հրաշալի է իր հաստատած իրողութիւններով, իր կիրառած մեթոդով և իր հանած հետևանքներով, ապա նոյնքան աւելի դատապարտելի է իր բացասութիւնների մէջ: Պոզիտիվիզմը երկու կողմ ունի. ճանաչելի և անճանաչելի: Մի քանի նուազ լուսամիտ գիտնականներ արհամարհեցին երկրորդ մասը. դա նրանց իրաւունքն էր. սակայն նրանք շատ հեռու գնացին և սկսեցին նոյն իսկ հերքել նրա՝ այսինքն անճանաչելիի գոյութիւնը: մի բան, որ ամենևին օրինական չէր:» Իրականի ամբողջական բացատրութիւնը, ճանաչելիի ծաւալումը գոյութեան հեռւոր սահմաններում—ահաւասիկ ինչը պիտի իրականացնէր պոզիտիվիզմը՝ անճանաչելիի մերժումից առաջ:

Ճանաչելիի կղզին—Լիտրէի ասածի համաձայն—շրջապատուած է միստէրի ովկիանոսով: Առաջատի ու նաւակնների բացակայութիւնից չպիտի եզրակացնենք՝ թէ նա գոյութիւն չունի ամենևին: Պոզիտիվիստները սխալում են կարծելով թէ նրանք կարող են ճանաչելին ամբողջովին բացատրել անճանաչելիի մերժումով: Նրանք սխալում են նաև այն ժամանակ, երբ կամենում են այդ երկու իշխանութիւնների միջև պատնէշ դնել: Ճանաչելիի և անճանաչելիի բաժանումից չէ կախուած ինդրի ճշգրիտ լուծումը, որովհետև միստէրը իրականից դուրս չէ, այլ հէնց իրականի մէջ: Անճանաչելին չէ շրջապատում ճանաչելին. նա թափանցում է հէնց նրա մէջ... Ոորհրդաւորը հաստատուած իրողութիւնների այն կողմը չէ. նա փորձի ամենաճիշտ հետևանքների մէջն է նստած ու այնտեղ է ապրում յաւիտեան: Այս խորհրդածութիւնները նպատակ ունէին բնազանցութեան (métaphysique) իրաւունքները պաշտպանել և նրա տեղը ապահովել նաև բնական գիտութիւնների ծաղկման ամենավառ վայրկենին: Այդտեղից են սկիզբն առնում բնականի և գերբնականի մշտական կապը բացադրող նորագոյն տեսութիւնները: Այդտեղ է գտնուում այն մեծ արժէքը, որ արդիւնաւորել են վերջին տասնհինգամեակի ընթացքում Գրանսիայում յօգուտ բնազանցութեան տեղի ունեցած հակահարուածները: Փիլիսոփայութեան մէջ այդ-

պիսի մի զօրեղ հակահարուածի հիմնունքները մշակեց ժամանակակից փիլիսոփայ Ալֆրէդ Փուլէ (A. Fouillée) իր մի կարեւոր ու լուրջ ուսումնասիրութեամբ, որի վերնագիրն է «Իդէալիստական շարժումը և դրական գիտութիւնների դէմ տեղի ունեցած հակահարուածը»։ (Le mouvement idéaliste et la réaction contre les sciences positives)։ Ու դրամայի հասկացողութիւնները կերպարանափոխուած են արժանատականապէս հէնց այն ժամանակուանից, երբ փիլիսոփայական իդէալիզմը սկսեց սուտ է վերականգնել։ Ահա թէ ի՞նչու համար հրապարակ իջնան սիմվոլիստ ստեղծագործութիւնները... Սիմվոլիզմի ներմուծութիւնը գրականութեան ու ժամանակագրապէս դրամայի մէջ պիտի նկատել, ուրեմն, մի անխուսափելի ու տրամաբանական հետեանք այն յաղթանակին, որ ունեցաւ վերածնունդ իդէալիզմը անհաշտ ու կենսունակութիւնից զրկուած պօզիտիվիզմի վրայ։ Այսպիսով դրամատիքական ստեղծագործութիւնների հիմունքը կամաց-կամաց փոփոխութեան է ենթարկուած. շարժում է հինաւուրց բեմը. հեռանում են այն անձնաւորութիւններն ու գործողութիւնները, որոնք մինչև այդ ժամանակ գերակշիռ նշանակութիւն ունէին բոլոր դրամաներում։ Ծնւում է նորագոյն թատրոնը ու կամենում իր ըմբռնած գեղարուեստական աշխարհայեացքով եզական տեղ գրաւել տիեզերական թատրոնի պատմութեան մէջ։

Դրամատիքական այդ վերանորոգութեան խնդրում ամենից կարեւոր ժամանակցութիւն է յանձն առնում Մետերլինկ, որ նորագոյն միստիցիզմի ամենանշանաւոր ներկայացուցիչն է համարւում և որ ձգտում է հիմքից փոխել հինաւուրց դրաման։ Նրա գեղարուեստական դաւանանքի խորհրդանշան կարող են համարուել «Le tragique quotidien» ու «Le drame moderne» («Ամենօրեայ ողբերգութիւն» և «Նորագոյն դրաման») վերնագիրը կրող փիլիսոփայական-քննական յօդուածները, որոնք գրուած են սովորական միստիքական ոգով, մթին լեզուով և որոնք յիշեցնում են աւելի քնարական պօէմ, քան քննական ուսումնասիրութիւն։ Մետերլինկ կամենում է վերստեղծել հին հեթանոսական ուսմունքը անյաղթելի ճակատագրական ոյժերի մասին, որոնք տնօրինում են մարդկային բախտը. ուսմունք, որ հին ողբերգութեան ամբողջ հմայքն էր կազմում։ Մետերլինկի կարծիքով դրամայի էութիւնը հերոսի կամքը չէ, այլ ճակատագրի կամքը։ Սակայն ժամանակակից միստիքը հին հեթանոսական ճակատագրականութեան մէջ մտցնում է մի կարեւոր սրբազրութիւն և դրանով հաղորդում նրան աւելի մոայլ և աւելի անյուսալի ոտուեր։ Ճակատագրա-

կան ոյժերը չեն գտնուում մարդուց դուրս, շրջապատող տիեզերքի մէջ, ինչպէս կարծում էին Սոփոկլէս և Էսքիլէս, այլ հէնց մարդու մէջ, նրա սրտի գաղտնի վայրերում: Նորագոյն դրամայի հիմունքը կայանում է այդ ներքին ճակատագրի սարսափն ու մեծութիւնը արտայայտելու մէջ. ճակատագիր, որ ամեն մարդ ծննդից ի վեր կրում է իր գոյութեան ներսը: Շէքսպիր և Ռասին մարդկային տանջանքների գլխաւոր պատճառը գտնում էին կրքերի մէջ. Էսքիլէսն ու Սոփոկլէսը՝ բախտի մէջ: Սակայն յոյները բախտին նայում էին իբր արտաքին անյաշխիլի ոյժ. նրանք չէին խորասուզւում նրա էութեան մէջ: Ապաւայի դրաման պէտք է մի բոլորովին նոր բան մտցնէ, պէտք է քննութեան առնէ ճակատագրային ոյժերը: Այսպէս ուրեմն նոր թատրոնի առանձնութիւնը չէ կայանում մարդկային դժբախտութիւնների արտայայտութեան մէջ: Նորագոյն դրաման պիտի ձգտի թափանցել ամեն տանջանքի իսկական հիմունքները՝ եթէ մինչև իսկ նրանք նստած լինին երկրային իրականութեան սահմաններից այն կողմ... «Սա մի նոր ըմբռնում է,—ասում է Մետերլինկ—սա մի այնպիսի անհրաժեշտութիւն է, որի վրայ մենք չենք նայում այլևս ղրսից, այլ ներսից: Գոյութիւն ունին գաղտնի ոյժեր, որոնք թագաւորում են մեզանում և ըստ երևոյթին հաղորդակցութեան մէջ են գտնուում արտաքին իրողութիւնների հետ: Մենք ամենքս մեր հողիններում թշնամիներ ունինք: Նոքա գիտեն՝ ինչ են ուզում, ուր են տանում մեզ... Դժբախտութիւն, փորձանք է պատահում—և մենք մի փոքր յետոյ թեթեւութեան զգացմունք ենք ունենում—ասես—ի վարձատրութիւն այն բանի, որ հնազանդուեցինք յաւիտենական օրէնքին: Մեծագոյն սուգի մէջ անգամ մի մխիթարական խորհրդաւոր ձայն գովում է մեր հնազանդութիւնն... Վերնական ոյժերը—շարունակում է Մետերլինկ—յարատւ կուում են մեր հոգու մէջ և մենք երբեմն տեսնում ենք այդ ճակատագրական կռիւների սառւերը, որոնց մէջ սակայն մեր կամքը երբէք չէ յանդգնում միջամտել... Ի՞նչ օգուտ մտածել սեփական նսի մասին, որի վրայ մենք գրեթէ չենք կարող ոչ մի ազդեցութիւն ունենալ... Ինքնուրոյնութիւնը, կամքը, անկախութիւնը աղմուկով ցայտում են մեր գիտակցութեան մէջ—սակայն հրամայում, տնօրինում է միայն ճակատագրական ոյժը»:

Այս բոլորը իհարկէ շատ անորոշ են, բայց հետաքրքրական են նրանով, որ նրանց մէջ արտայայտուած են աւելի զիտակցական փիլիսոփայական ձևով այն մթին, բանաստեղծա-

ձան տրամադրութիւնները, որոնք Մետերլինկի գրամաների հիմունքն են կազմում: Դա նրա խորհրդանշանների բանալին է: Հաւատք դէպի աստղի դոյութիւնը, ոչ թէ արտաքին, այլ ներքին ճակատագրի դպացողութիւնը, անյայտ ոյժերի տիրապետութիւնը—սրանք բելգիացի միստիքի բանաստեղծական ինքնատիպ ու հմայիչ յայտնագործութիւններն են: Մետերլինկ առաջին անգամ փորձեց վերստեղծել ժամանակակից թատրոնի մէջ ահեղ ճակատագրային ոյժերի ողբերգական հետեւանքները, որոնցից պիտէին օգտուել այնքան գեղարուեստօրէն հին յուսական բանաստեղծները:

Իր գրական գործունէութեան ամբողջ ընթացքում Մետերլինկ մաքառել է այնպիսի թատրոնի դէմ, ուր ազմուկներ միան գոյութիւն ունին և ուր հոգեբանական նուրբ գործողութեան փոխարէն՝ նիւթական, տեսանելի գործողութիւնն է տիրապետում միայն: Արցունքը այլևս արտաքին չպիտի լինի, այլ պիտի թափուի հոգու խորքերում. արիւնը այլևս բեմը չպէտք է ներկէ, այլ պիտի կաթէ սրտերի մէջ:

Նա մեզ առաջարկում է այնպիսի թատրոն, ուր բռնի արկածներ չլինին բնաւ, որտեղից բացակային յախուռն կըրքերը, դժուրակ հերոսութիւնը սոսկալի ու նիւթական քաջութիւնը: Էականքը պիտի կտրուին աշխարհային ձայներից և պիտի ապրին հոգու խորքերում:

«Իմ գոյութիւնը—գրում է Մետերլինկ—իր ամենահետաքրքրական կէտին մի՞թէ այն ժամանակն է հասնում, երբ ես փախչում եմ մերկ սրի առաջից և մի՞թէ համրոյրի մէջն է միայն նա ղերազանց: Չկան արդեօք ուրիշ վայրկեաններ, երբ կարելի լինի աւելի հաստատուն և աւելի մաքուր ձայներ լսել: Չեր հոգին մի՞թէ փոթորկալից գիշերուայ մէջն է ծաղկում.. » Ֆրանսիական բոլոր դրամատիքական հեղինակները Մետերլինկի կարծիքով ուժգին ու բնաւոր կեանքն են տեսնում միայն. կարելի է ասել, որ ֆրանսիական թատրոնը ժամանակագրական հակասութեան մէջ է և դրամատիքական գեղարուեստը բաւական ուշացած: Նախկին կեանքը մակերևոյթից կորցրել է շատ բան, որպէսզի շահէ խորութեան, ներքին նշանակութեան և հոգևոր (spirituel) ծանրութեան մէջ: Նկարիչներն ու երաժիշտները հասկացան այդ: Լաւագոյն նկարիչը այլևս ուշադրութիւն չէ դարձնում ոչ պատերազմական յաղթանակողի և ոչ էլ մարդասպանի վրայ, որովհետեւ յաղթութեան և սպանութեան հոգեբանութիւնը աւելի տարբարական է և աւելի մակերևոյթական:

Ուժգին գործողութեան թափը խեղդում է գոյութիւնների և իրերի աւելի խորունկ և աւելի նուրբ ձայնը:

«Երբ ևս թափորոն եմ գնում—գրում է Մետերլինկ—ինձ թւում է թէ մի քանի ժամ շարունակ ապրում եմ իմ նախնիքների հետ. նախնիքներ, որոնք կեանքի մասին աւելի չոր, աւելի պարզ և աւելի անասնական հասկացողութիւն ունին և որոնց ևս օտար իմ ըմբռնումներով ու ճաշակով... Կանանց սպանող խաբուած ամուսիններ, սիրահարներին սպանող կիներ, խեղդուած թագաւորներ, բռնաբարուած կոյսեր, թունաւորուած քաղաքացիներ, արիւններ, արտաքին արցունքներ և այդ բոլորը այնքան մակերևոյթական և այնքան նիւթական...»

Հինաւուրց մոլորութիւն է կարծել թէ միայն ուժղին կրքերի վայրկեաններին է ապրում անհատը: Բազկաթոռի մէջ նստած մի ծերունի, որ պարզապէս սպասում է լամպի առաջ, լսում անգիտակցաբար իր տան շուրջը թագաւորող յաւիտենական բոլոր օրէնքները, որ կամացուկ ունինգրում է պատուհանների և դռների լուծիւնը, որ հետևում է իր հոգու և իր ճակատագրի ներկայութեան՝ այդ հանգիստ, երազկոտ ու անշարժ ծերունին աւելի մարդկային, աւելի ընդհանուր ու աւելի խորունկ կեանք է ապրում, քան տարփածունի սպանող սիրահարը, քան ընտանեկան պատուին վրէժխնդիր ամուսինը...

Այս ընդհանուր փիլիսոփայական—գեղարուեստական աշխարհայեացքը իբր հիմք ընդունելով՝ Մետերլինկ աշխատեց փոփոխութեան ենթարկել հերոսական թափորոնը: Նրա բոլոր դրամաներում առաւել կամ նուազ չափով անդրադառնում են բոլոր այն խաղաղ գեղեցկութիւնները, անարցունք հրապոյրները, անշարժ ու անաղմուկ զոյութիւնները, որոնք աստուածացումի առարկայ դարձան նրա քննական ուսումնասիրութիւնների մէջ:

«Այլևս արիւններ, տեսանելի արցունքներ ու աղաղակներ չկան ընդ մի վրայ: Գոյութիւնների երջականութիւնն ու դժբախտութիւնը որոշուած է մի նեղ սենեակի մէջ, փոքրիկ սեղանի շուրջը, մթին անկիւնում. սիրում են ու տանջում, տանջում են ու մեռնում իրենց անյայտ յարկի տակ ու պատահականութիւնն է միայն դուր կամ պատուհանը բաց անում՝ նրանց տանջանքը ցուցադրելու համար:»

Փառանակակից դրաման չկարողանալով այլևս գործել դրսում, չունենալով արտաքին զարդեր, չհամարձակուելով կոչ անել մի որևէ աստուածութեան կամ մի որևէ ճակատագրականութեան՝ դառնում իր շուրջը, տարածուած իր վրայ և ապրում ինքն իրանով: Նորագոյն դրաման ձգտում է հոգեբանութեան և բարոյական աշխարհի շրջաններում այնպիսի ան-

կիւններ բաց անել, որոնք համարժէք ու հաւասարազօր լինէին արտաքին աշխարհի մէջ գտնուող իրերին... Մետերլինկի կարծիքով քանի շատ ենք իջնում մարդկային խղճմտանքի խորքերը՝ այնքան աւելի նուազում է ընդհարումը, կռիւը:

Պայծառ խղճմտանքը նուազ պահանջկոտ կրքեր ու ցանկութիւններ ունի, անհունապէս աւելի խաղաղ, աւելի համբերող, աւելի միայնակ, աւելի վերացական և աւելի վեհանձն քան սովորական խղճմտանքը: Այստեղից է առաջանում կռիւների նուազութիւնը, յամենայն դէպս կըռիւնների նուազ դաժանութիւնն ու կրքերի նուազ ուժգնութիւնը, որովհետև ոչինչ այնքան ազմկայոյզ չէ, որքան լեռնային փոքրիկ վտակը և ոչինչ այնքան հանգիստ, լռիկ, բարերար չէ, որքան ծաւալուող ու տարածուող գետը: Մարդկային լուսաւորուած խղճմտանքը անհունապէս քիչ օրէնքներ ունի, անհունապէս քիչ փնտաւար ու կասկածելի պարտականութիւններ... Նրբացած ու աղնուացած խղճմտանքի մէջ չկան այլևս պատուի և վրէժխնդրութեան զգացմունքներ... Այդտեղ այլևս արցունքներ պատճառող նախապաշարմունքներ չկան և ոչ էլ դժբախտութիւններ ծնող անարդարութիւն:

Եւ երբ արեւը մտնում է իմաստունի խղճմտանքի մէջ՝ այնտեղ մի հատիկ պարտականութիւն է միայն որոշում՝ հնարաւոր եղածին չափ քիչ չարիք գործել և սիրել ուրիշներին: Սակայն սա մի պարտականութիւն է, որից դրամա չէ ծնւում: Գուցէ այս պարտականութեան ու մեր անգիտութեան միջև եղած կռուիցն է ծագելու դարիս իսկական դրաման:

Մետերլինկի կարծիքով դրամայի էութիւնը կամաց-կամաց փոխւում է միշտ զուգընթացաբար այն բարեշրջումին, որ տեղի է ունենում անհատի մէջ: Ապագայի մարդկութեան զգացմունքների, ցանկութիւնների, տրամադրութիւնների համագումարը չպիտի կարողանայ այսօրուան ըմբռնումով դրամա ստեղծել: Քանի անհատը վարզանում է ներքինապէս, քանի նրա հոգին լայնանում ու զգացմունքները մեղմանում են՝ այնքան աւելի նուազում են նրա մէջ ուազմային հակումները, այնքան աւելի չէզոքանում է կամքի այս կամ այն նիւթական ու սուր արտայայտութիւնը: Վաղուան մարդը իր հոգեկան, մտաւոր և բարոյական հանդարտ կազմով չպիտի կարողանայ այսօրուան դրամատուրգին ստեղծագործութեան ներշնչումներ հաղորդել: Ապագայի դրաման չպիտի ծագէ հակադիր ու տարբեր կրքերի ընդհարումից, այլ պիտի ծնուի այն հանգիստ կըռուից, որ գոյութիւն ունի բարոյական օրէնքի և կրքի միջև... Երբ որ այս բոլորը կատարուի, երբ որ ուժեղ կրքերի ընդ-

հարումները վերանան թէ կեանքից և թէ բեմի վրայից՝ այն ժամանակ կըթոյլատրուի գուցէ նոր թատրոնի մասին խօսել, այն ժամանակ կըծնուի խաղաղ ու անարցունք գեղեցկութեան թատրոնը:

Մետերլինկի բոլոր ստեղծագործութիւնները ձգտում են այդպիսի մի գրականութեան հիմունքները մշակել ու թէև նրա գրամաները բեմի վրայ այնքան էլ յաջողութիւն չունեցան— զանազան պատճառներով—այնուամենայնիւ բեմական վերանորոգութեան այդ փորձերը կազմում են ժամանակակից հասարակութեան և ժամանակակից գրամատուցների իսկական պատկերը:

Ոչ միայն Ֆրանսիայում, այլ և Գերմանիայում—միանգամայն ինքնուրոյն կերպով և միանգամայն ուրիշ աղբիւրից— ծագումն առաւ գրական այն նոր շարժումը, որ նպատակ ունէր բեմը իղէալիստական և սիմվոլիստական հիմքերի վրայ կառուցանել: Ի նկատի ունենալով, որ այնտեղ սիմվոլիզմի ներկայացուցիչը Գերհարտ Հաուպտմանի պէս մի այնքան տաղանդաւոր և այնքան ինքնատիպ գրող է՝ կարելի է յոյս ունենալ շարժման յարատեւութեան վրայ:

Հետաքրքրական է, սակայն, հետեւել ընդհանուր գծերով քննադատական այն գրականութեան, որ գոյութիւն ունի Գերմանիայում Ֆրանսիական սիմվոլիզմի նկատմամբ: 1894 թուականին Վիէնայի Neue «Revue ամսագրի էջերում Կոնրադ Լիլլերտի մի քննական ուսումնասիրութիւն գետեղեց «Զգտումն գէպի հէքեաթայինը» վերնագրով: Դա մի վերին աստիճանի անարդար ու անհամբերողամիտ ոգով գրուած տեսութիւն է՝ վարակուած Գերմանիային այնքան յատուկ շովինիստական անմիտ տրամադրութիւններով:

Քննադատի կարծիքով Ֆրանսիայում սկիզբն առած գրական նոր շարժումը աւելի նեարդային վրդովմունքի պտուղ է, քան հոգեկան վերանորոգութեան պահանջի հետեւանք: «Նոր գգայնութիւններ, նկարչային յուզումներ հնարաւոր եղածին չափ անակնկալ տալաւորութիւններով—ահաւասիկ ինչ բանի են ձգտում Ֆրանսիայում: Գիտութիւն և աշխատանք—այս երկու բաները մեր դարի նշանաբանը դարձան: Գիտութիւնը պիտի դառնար ամենակարող և հասարակականութեան (socialisme) միջոցով պիտի հասնէր նոր համաշխարհային երջանկութեան, հատուրալիզմի միջոցով՝ նոր համաշխարհային պօէզայիին: Մոռացան այն հանգամանքը, որ Զոլան կամեցաւ տան հիմքերը միայն կառուցանել՝ տանիքը թողնելով ապագայ սերնդին: Մոռացան, որ

նչ գեղարուեստը, նչ հասարակութիւնը չեն կարող ակնթարթային ստեղծագործութիւններ լինել. մոռացան, որ նրանք նման են քարանձաւների աւաստաղի շերտերին. շերտեր, որոնք կաղմոււմ են դարերի ընթացքում...

Փրանսիացիների համար—շարունակում է Ալ'բերտի—գեղարուեստն ու քաղաքականութիւնը միայն գրաւիչ խաղեր են, միայն միջոցներ՝ խառնուածքը արտայայտելու համար: Փրանսիացիները չեն ուզում հասկանալ, որ ամբողջ մարդկայինը միշտ մնում է անկատար, բայց և միշտ ու յաւերժօրէն զարգանում է: Հենց որ նոքա տեսան, որ գիտութիւնը 25 տարուայ ընթացքում չկարողացաւ լուծել սոցիալական խնդիրը, որ նատուրալիզմը չկարողացաւ բաց անել մեր սրտի խորունկ զաղտնիքները՝ իսկոյն յետ կանգնեցին արհամարհանքով և՛ բնական գիտութիւններից և՛ նատուրալիզմից: Գործողութիւնները փոխարինուեցին զգացմունքներով. քաղաքականութեան մէջ՝ անիշխանութիւն, գեղարուեստի մէջ՝ միւստիցիզմ...» Այսպէս ուրեմն Ալ'բերտի կարծիքով գրական նոր շարժման պատճառը Փրանսիայում՝ ուրիշ ոչինչ չէ, բայց եթէ Փրանսիացուն յատուկ թեթեւամտութիւնը. այն երեւուն սովորութիւնը, որով նա մի աշխարհայեացքից շարունակ մի ուրիշն է անցնում:

«Բոլոր քաղաքակիրթ ազգութիւններից բանաստեղծական տեսակէտով այդ ամենաաղքատ ազգութիւնը—այսինքն Փրանսիացին—նչ մի հասկացողութիւն չունի համաշխարհային պօէզիայի աննման գանձերի մասին. նչ մի գաղափար չունի Շէքսպիրի, Գէօթէի մասին...» «Այսպէս ուրեմն—շարունակում է նա—հասկանալի է ու ներելի, որ մի այնքան մակերևոյթային, գրականօրէն անկիրթ ժողովուրդ, ինչպիսին Փրանսիացին է՝ կարողանում է գրաւել սիմվոլիզմով: Բայց ի՞նչպէս մենք, մենք անհունապէս քաղաքակիրթուած գերմանացիներս կարողացանք գրաւուել այդ պարիպեան նորաձեւութեամբ: Ահա ի՞նչ լրան չի կարելի նչ հասկանալ, նչ ներել...»

Նուազ խոտութեամբ է վերաբերում Փրանսիական սիմվոլիզմին և նրա ականաւոր ներկայացուցիչ Մետերլինկին գերմանացի մի ուրիշ քննադատ՝ Կարլ Կրաուս:

Յայտնի է, որ Փրանսիացի տաղանդաւոր վիպասան Օկտու Միրբո վերին աստիճանի հիացմունքով է խօսեցել Մետերլինկի մասին «Figaro»-ի էջերում: Իր մի քննադատականի մէջ Միրբո ի միջի այլոց ասել է հետեւեալը.—«Մետերլինկի գրածաներում գոյութիւն ունի գեղարուեստի մի ծայրայեղ հարստութիւն... Անկարելի է պատմել նրա գրածանների բովանդակութիւնը. դա կը նշանակէր փոքրացնել այն անհուն հրա-

պոյրը, ստուերել ու մթնացնել այն խոշոր սարսափը, որոնք գեղեցկօրէն ծաւալուած են այնտեղ... Գործող անձինք բարդուած չեն ոչ ոճրի, ոչ սիրոյ և ոչ անառակութեան մէջ: Նրանք փոքրիկ սաղմնային հոգիներ են, որոնք փոքրիկ գանգատներ են արձակում և դուրս թողնում փոքրիկ ճիչեր: Այս փոքրիկ գանգատներն ու փոքրիկ ճիչերը այն են, սակայն, ինչ ես ճանաչում եմ ամենից սարսափելին, ամենից խորունկ և ամենից հրաշալին կեանքի և երազի այն կողմում: Այստեղ է, որ ես «Իշխանուհի Մալէնը» բարձր եմ գտնում, քան Շէքսպիրի բոլոր անմահ գործերը. աւելի ողբերգական, քան Մակբէթ, աւելի տարօրէն՝ քան Համլէտ...

Նրա դրամաները կանգնած են հաւասար ժակերևոյթի վերայ, եթէ նոյնիսկ չեն գերազանցում այն ամենագեղեցիկը, ինչ որ Շէքսպիր ունի...

Անկարող լինելով հանդուրժել Միրբօի այս կարծիքը՝ Կ. Կրաուս գրում է.—«Առհասարակ բոլոր Ֆրանսիացիները, ներանց թուած և Միրբօ, այնքան են հասկանում Շէքսպիրին, որքան Մետերլինկ՝ դրամատիքական արուեստը... Իսկական գեղարուեստական հանճարի բացառիկ յատկութիւնը կայանում է նրա մէջ, որ նա կարողանում է մարդիկ ստեղծել: Շէքսպիր—դա մարդկային հոգիների մեծագոյն ստեղծագործողն է:

Մետերլինկ բաւականանում է փոքրիկ գծերով և չէ կամենում բնաւորութիւնների ստեղծել, որովհետեւ չէ կարողանում: Փոխանակ բարդ հոգեբանական գործողութեան՝ նա մեզ ներկայացնում է վերին աստիճանի պարզ տպաւորութիւններ: Դրանից է առաջանում խօսակցութիւնների անվերջ միօրինակութիւնը, միևնոյն բառերի յոգնեցուցիչ կրկնութիւնները...

«Ո՛չ, մենք կատարելապէս համոզուած ենք այն բանի մէջ,—եզրակացնում է Կրաուս—որ նման սիմվոլիստական ֆարսերը կարող են ներկայացնել միայն զուարճախաղեր... դրանք զուրկ են գրական որէ է նշանակութիւնից ու արժէքից...»

Աւելի լուրջ, խելացի ու արդար վերաբերմունք ունի դէպի միստիցիզմ և դէպի Մետերլինկ գերմանացի մի ուրիշ քնննադատ՝ Թէոդոր Վօլֆ: «Որոքապէս սխալուած են այն քննադատները,—գրում է նա—որոնք արտաքինից խաբուած՝ Մետերլինկին համարում են նախ ու պարզ գրող: Ամեն բան նրա մէջ թուում է թէ պարզ է, սակայն իրօք նրա ստեղծագործութիւնների մէջ կան անհունապէս զարդ աշխատանքի անհունապէս բարդ պտուղներ: Նրա միստիցիզմը շատ աւելի խորն է ու շատ աւելի հետաքրքրական: Մարսափի ու զարմանքի հէքեաթային թրթիռը նրա համար հասարակ խաղ չէ, այլ խառնուած-

քի ներքին պահանջի յագեցում: Անհաւանականի ծարաւը, միստիցիզմը, ձգտումն դէպի պարզ, նախիվ, համարեա մանկական տրամադրութիւնները—ահաւաստիկ այն աղբիւրները, որոնցից ծագումն են առել նրա բոլոր դրամաները: Մի աշխարհ է դա, որի մէջ միայն մանուկներ են բնակւում: Մետերլինկի բոլորանձեւը—ճերմակահեր ծերունիները թէ չափահասները—գործում են, սիրում, ծիծաղում և լալիս, ինչպէս մանուկներ: Նոյն իսկ նըրանց արատներն մէջ մի ինչ-որ մանկական բան կայ. նրանց կրքերի և ցանկութիւնների մէջ՝ մի ինչ-որ մանկականօրէն մաքուր տարր: Նոքա ապրում են հինաւուրց, մռայլ ամբոցներում. ամեն ինչ այստեղ ծերացած, մաշուած, ուժասպառուած է: Բոլոր դրամաների մէջ միշտ միևնոյն աշխարհը, օրուայ միևնոյն ժամը—գիշերուայ և աղջամուղջի ժամանակամիջոցը—և մօտաւորապէս նոյն անձնաւորութիւնները՝ ծեր թագաւորներ, գունատ, հիւանդոտ իշխանուհիներ, մեղամաղձիկ ու հաւատարիմ իշխաններ, փառասէր թագուհիներ: Ու ամենքը—մանուկներ... Մետերլինկեան դրամաների ընդհանուր գոյնը աղօտ է ու քնքոյշ. նրա յատկութիւններն են անսովոր նրբութիւն, անուրջոտ ու բանաստեղծական տրամադրութիւն:»

Ահա թէ ինչպիսի լարուած ուշադրութեամբ են հետեւում գերմանացի քննադատները Պարիզում ծագած գրական նոր շարժման: Յայտնի վիպասան Փրիդրիխ Շպիլհագէն ժամանակակից գերմանական դրամայի մասին խօսելով՝ մեղադրում է հեղինակներին այն բանի մէջ, որ նրանք չափազանց սուրբ-կօրէն են վերաբերւում օտար երկրներում ծագումն առած գրական նոր հոսանքներին, որ նրանք նատուրալիզմի թէ սիմվոլիզմի յետևից ընկած՝ մոռանում են Գէօթէի և Շիլլերի դասական մեծ դարեշրջանի ազգային սրբազան աւանդութիւնները:

Ինչո՞վ բացատրել այդ երևոյթը: Չէ՞ որ գերմանական կուլտուրան տակաւին թարմ է ու չէ հասել հիւանդոտ նրբութեան այն ծայրայեղ սահմաններին, որին հասել է ֆրանսիականը. չէ՞ որ գերմանական կուլտուրան աւելի աչքի է դարնւում իր կոպտութեամբ, ազգային անձնավստահութեամբ ու մեծամտութեամբ, ֆիզիկական ոժյի երկրպագութեամբ և զինուորական ոգով: Ինչո՞ւ ուրեմն այդ «հիւանդոտ» տրամադրութիւնը դրամատիքական ստեղծագործութիւնների մէջ... Շպիլհագէն բոլոր այդ գրական անհանգիստ թափառականութիւնը, միջին ուղղութիւնը բացատրում է օտար ազդեցութիւններով, «մոդեռնիզմի» խաղով ու այն երիտասարդ գրողների փառասիրութեամբ, որոնք կամենում են հասարակութեան առաջ փայլել պարիզեան նորութիւններով...

Սակայն, եթէ մօտիկից նայելու լինենք նորագոյն գերմանական դրամային՝ կը տեսնենք, որ ծնունդ սիմվոլիստական շարժման արմատները նոյնքան խոր են, առողջ ու ամուր Գերմանիայում, որքան և ֆրանսիայում: «Սորասուղուած Զանգ»-ի տաղանդաւոր ստեղծագործող Գերհարտ Հաուպտման՝ ժառանգական ամուր կազմուածքով, առողջ, ուժեղ և վերին աստիճանի թարմ խառնուածքով հազիւ թէ ենթարկուի ակնարկուած «հիւանդոտ ու ուժասպառ» կուլտուրայի ազդեցութիւններին: Եւ սակայն Հաուպտման իր «Սորասուղուած Զանգ»-ի մէջ չափազանցօրէն խորունկ միստիքէ: Նա ուժգնօրէն տարուած է նորագոյն սիմվոլիստական շարժումով՝ առանց սակայն որեւէ կապ ունենալու օտար ազդեցութիւնների, մեծ քաղաքի շքեղ, հեշտանքաբեր հմայքի և ուշացած կուլտուրայի հիւանդոտ արևի հետ...

Հաուպտմանին նուիրած իր մանրամասն ուսումնասիրութեան մէջ՝ գերմանացի տաղանդաւոր քննադատ Գրանիխշտէտէն ցոյց է տալիս իբր նրա սկզբնական աղբիւրներ Զուլայի վէպերը, մատերիալիստական ուսմունքը և սոցիալական հրատապ կոուրի գոյութիւնը: Այսպէս ուրեմն, Հաուպտման անցաւ միստիքական աշխարհայեացքին այնպէս, ինչպէս ճակատագրական ճանապարհով անցնում են բոլոր իսկական ժամանակակից գրողները: Գրանիխշտէտէն արդարացի կերպով նկատում է, որ հին աղմուկները՝ նատուրալիզմ ու ռէալիզմ միանգամայն անհամապատասխան են այնպիսի ինքնօրինակ, նոր ժարդկանց համար, ինչպիսին Հիւսիսի ծերունի Իրսէնն ու երիտասարդ Հաուպտմանն են: Սրանց ուղղութիւնը՝ նոյն իսկ ամենածարայիղ ռէալիստական փորձերի մէջ՝ ոչինչ ընդհանուր բան չունի Զուլայի նատուրալիզմի հետ:

Գերմանացի քննադատը ենթադրում է, որ նորագոյն գրական շարժումը երկու աղբիւր ունի. երկուան էլ բացասական: Առաջինը գտնւում է հէնց գրականութեան մէջ. դա պատմական-հասարակական վէպի ու բուրժուական դրամայի ծնւթիւնը, չափազանց միջակութիւնը ու թուիչների բացակայութիւնն է: Երկրորդը գտնւում է կեանքի մէջ. սակայն սա էլ բացասական կերպարանք ունի: Դա ֆրանսիական մեծ յեղափոխութեան կտակած սկզբունքների ու գաղափարների անժամանակակիցութիւնն է, որոնք գիտական պոպուլարիզմի ձևի տակ մինչև հիմա քաղաքակիրթ մարդկութեան միակ հաւատքն էին կազմում: Նոր իդէալիստական ստեղծագործութեան համար մարդիկ տակաւին չեն կարողացել դրական հիմունքներ գտնել:

«Մենք անխոնջ հետաքրքրականութեամբ—շարունակում

է քննադատը—բաղխում ենք ապագայի փակուած դուռը, մենք կորչում ենք որոնումներ ինչ այն առաջնորդող իդէալներ չամար, որոնք գուցէ նոր դարեշրջանի ահեղ յայտնագործութիւնները պիտի պատմեն մեզ: Մենք պահանջում ենք նոր աշխարհահայեցքի սահմանումը, որ գուցէ կարողանար փոխարինել հնացած ազատամտութիւնն ու ուժասպառուած պոզիտիվիզմը: Մենք ամենքս անյայտ օրուայ ժամանումից առաջ տեղի ունեցող մռայլի զգացողութիւնն ունինք... Եւ այդ մըռայլի մեջ մենք թափառում ենք, որոնում, շօշափում՝ չունենալով տակաւին որոշ դրական նպատակներ: Այդ թափառումները, որոնումները, շօշափումները, այդ յաւերժօրէն ստուերաւորուած միտքը ընտրող նշանն է ժամանակակից պօէզիայի, որին վիճակուած է օր աւուր աւելի լուրջ նշանակութիւն ձեռք բերել:» Ու հէնց այդպիսի տրամադրութիւններով, ապագայի այդպիսի բռնկումներով, նորի անցած ու անհամբեր պահանջներով առաջնորդուեց Հաուպտման իր ամենանշանաւոր ստեղծագործութեան մէջ...

Այս մութ, հէքեաթային, «հիւանդատ» ու «յոգնած», սակայն անկասկածելիօրէն ուժեղ շարժումից է կախուած եւրոպական գեղարուեստի գուցէ և ամբողջ քաղաքակրթութեան ապագան: Մի քանի քննադատներ տեսնելով այդ շարժման ակնյայտնի զարգացումը՝ կամեցան նրա պատճառները ուսումնասիրել և փոխանակ անարգական անմիտ խօսքերի՝ գիտական ճանապարհով ուզեցին գրականութիւնը ազատել այդ հիւանդութիւնից: Այսպէս՝ Գերմանիայում Ֆրիդրիխ Շպիլհազէն խորապէս համոզուած էր, որ այդ շարժումը նստուրալիզմի հետեանք էր...

Կեանքի մակերևոյթի վրայ սողացող, սրտի ազնիւ թռիչքներին ու մտքի վերնական խոյանքներին միանգամայն օտար Ձուլայի տալտուկ նստուրալիզմից խորապէս դժգոհ՝ նոր գրողները անգիտակցաբար սխալ ճանապարհ ընտրեցին... Երիզասարդ ուժգին թափառականութիւնը կանգ կ'առնի՝ հէնց որ վերադառնայ հանգստացնող հնութեան, Շիլլէրի և Գէթէի մաքուր ու ազնուացնող դասական ազգային աւանդութիւններին... Այս վերադարձը բաւական է—մտածում էր Շպիլհազէն—որպէսզի Ֆրանսիայից մտած սիմվոլիզմի հիւանդոտ սաղմերը մեռնեն ու գրականութիւնը բժշկուի...

Սակայն հիւանդութիւնը աւելի խորն է. կեանքը չի կամենում կրկնուել ու ծերունի վիպասանը մոռանում է, որ այդպիսի մի վերադարձ և՛ անհնարին է և աննպատակայարմար...

Սիմէոն Յակոբսոն

ՃԵՄԱՐԱՆՑՈՒ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ

(1896—1902 թ.)

Աշակերտական կեանքը էջմիածնի Գէորգեան Ճեմարանում բոլորովին այլ կերպ է ընթանում, քան միւս աշակերտներինը:

Ճեմարանն է հայերիս համար այն միակ ուսումնական հաստատութիւնը, որ հայաբնակ ամեն տեղերից ևս աշակերտներ ունի: Սկսած Տաճկաստանի ամենահեռաւոր անկիւններից, Եգիպտոսից և այլ գաղութներից աշակերտներ կան: Ամառուայ երեք ամիսներին կովկասաբնակ աշակերտները մեծ մասամբ տուն են գնում. իսկ տաճկահայաստանցիներից, պարսկահայաստանցիներից և Ռուսաստանի հեռաւոր տեղերից եկած աշակերտներից շատերը չեն կարողանում Ճեմարանից դուրս գալ, այլ ստիպուած են լինում ամառուայ տաք ամիսներին ևս էջմիածնի տանջող շոգում տապակուելու:

Սկսե՛ք մեր ծանօթացումը ուսումնական տարուայ սկզբից:

Աշակերտները Ճեմարան են դառնում օգոստոսի վերջերին, իսկ սեպտեմբերէ 1-ին արդէն բոլորը պէտք է հաւաքուած լինեն: Ահա այդ պատճառով Ճեմարանում եղողները այդ օրին սպասողական դրութեան մէջ են լինում. բաւական է մի կառքի դըրդիւն, որ ճեմարանի փոքր աշակերտները վաղեն դէպի հիւսիսային դուռը: Հեշտ քան չէ ասել. ամառուայ երեք շոգ ամիսներ ճգնաւորական կեանք են անցկացրել ճեմարանի պարիսպների մէջ: Ճգնաւորական ենք ասում որովհետեւ, լրացի այն որ մի քանի տասնեակ տղաներ ստիպուած են միայնակեցական կեանք վարել, նրանք այդ միջոցում ստիպուած են եղել համարեա ամեն օր եկեղեցի գնալու: Սեղճե՛րը կարօտցել են իւրանց ընկերներին, նրանք ուզում են տեսնել նրանց, խօսել նրանց հետ, որպէսզի գէթ դրանով կարողանան մոռանալ այն վիշտը, որը պատճառում է նրանց իրանց սիրելիներից և հայրենիքից հեռու լինելը: Այդ թշուառների դրութիւնը հասկանալու համար պէտք է առնուազն մի շարաթ նրանց կեանքով ապրել:

Պատահում են դէպքեր, երբ կառքի ձայնից զարթած և հոսանքով դէպի հիւսիսային դուռ վազողները յուսախաբ են լինում, բայց շատ անգամ, յիրաւի, մօտեցող կառքը նրանց ընկերներին է բերում: Այդ ժամանակ պէտք է տեսնել, թէ ինչպէս ուրախ միմեանց դիմաւորում են, համբուրում են իրար աւելի մօտ ընկերները: Նրանք այնուհետև միմեանցից ժամերով չեն հեռանում:

Վերջին տարիներս (1902-ից) երբ արդէն երկաթուղին պատրաստ էր, աշակերտները այլ ևս անժամանակ ճեմարանի հիւսիսային դուռը վազելու կարիք չունին, որորհետև երկաթուղու գալու ժամերը յայտնի են:

Սեպտեմբերի 1-ին բոլոր աշակերտները, բացառութեամբ ի հարկէ մի քանիսների, արդէն հաւաքուած են լինում: Ճեմարանի ամենաուրախ, անենաեռանդուն ժամանակներից է: Հայրենիքից նոր եկածները պատմում են թէ ինչպէս են անցկացրել ամառը, որտեղ են ճանապարհորդել, ինչ են արել և այլն: Սեղանատանը կամ թէյատանը խօսակցութեան վերջ չկայ: Սեղանատանից դուրս տեսնում էք. սերտարանում, դասարանում, լսարաններում կամ դուրսը՝ պարտիզում կամ պատերի տակ՝ տղաները խմբերով տաք-տաք խօսում են, վիճաբանում են: Մի խօսքով այդ օրերում քիչ աշակերտներ կը պատահեն, որ առանձին լինեն: Երեկոները, մանաւանդ թէյից յետոյ, հաւաքում են լսարանցիները և դասարանցիները և խօսակցում են: Պօսում են ամեն բանի մասին, խօսում են ուսուցիչներից, առարկաներից, հետաքրքրւում են նոր եկած ուսուցիչներով. խօսում լրագրութեան մասին, իսկ բարձր դասարանցիները կամ լսարանցիները քաղաքական կնճռոտ հարցերի առաջ ևս չեն վարանում... Նրանցից շատերը տալիս են իրանց որոշումը: Ահաւորակ պէտք է նկատել, որ խօսելու կողմից ճեմարանցիները նկատելի կերպով դերագանացում են ուրիշ աշակերտներից: Եւ դա շատ հասկանալի պէտք է լինի. նրանք իրանց ազատ ժամանակը միայն խօսելով կարող են անցկացնել:

Ինչպէս ասացի, սեպտ. թի առաջին օրերը, ինչպէս և ամբողջ այդ ամիսը, ճեմարանի ամենաուրախ ժամանակներից մէկն է. բայց և այնպէս այդ առաջին օրերը, կամ նոյն իսկ այդ ամիսը շատ շատերի համար անտանելի է դառնում: Ճիշտ է. ամեն մէկը ուրախ է, որ տեսաւ իր սիրելի ընկերներին, ասեցին, խօսեցին, բայց այդ ուրախութիւնը յարատեւ չէ լի-

նում. ուրախութեանը իսկոյն յաջորդում է տխրութիւնը, երբ նա մենակ է մնում: Այդ ժամանակ նրա միտն է գալիս հայրենիքը իր թարմ յիշողութիւններով, իր հրապուրիչ զուարճալիքներով. նա կարծես կրկին իր բարեկամների հետ է իր հայրենիքում, իր սիրելիների, իր ազգականների մօտ, և միայն պաշտօնական զանգն է, որ սթափեցնում է նրան այդ անուրջներից և նա տեսնում է, որ ինքը ճեմարանի մէջ է, և դեռ երկար ժամանակ պէտք է մնայ այդ նոյն պատերի մէջ: Ախ, ինչպէս նրանք կը ցանկանային թևեր ունենալ, դէպի հայրենիք թռչելու...

Այսպէս է ա՛նա կեանքը ճեմարանում սեպտ.-ի առաջին օրերում. երկու ծայրայեղութիւնների մէջ է լինում, հրեմն շատ տխուր, երբեմն շատ ուրախ:

Ճեմարանում դասերը սկսւում են սեպտ.-ի 4—10-ին: Մինչ այդ քննում են նորեկներին կամ վերաքննութիւն ունեցողներին: Աշակերտներից կամ ուսանողներից շատերը օրուայ մի մասն էլ նորեկների հետ են զբաղւում: Կան աշակերտներ, որոնք ամառը մնում են յատկապէս աշակերտ պատրաստելու համար: Շատերն էլ կան, որ ամառը իրանք հայրենիքումն են աշակերտ պատրաստում և ապա բերում ընդունել տալու:

Երբ նորեկների ընդունելութիւնը և տղաների վերաքննութիւնները վերջացած են լինում, սկսւում են դասերը: Գասի առաջին օրը, մօտաւորապէս ժամի 10-ին, տղաները հաւաքւում են հանդիսարան: Գալիս է տեսուչը մի քանի ուսուցիչներով ճեմարանը օրհնելու և յայտարարելու, որ ուսումնական տարին սկսուած է: Այդ ժամանակ վարդապետ ուսուցիչներից մէկը կարդում է աւետարանից մի կտոր (առհասարակ Սերմնացանի առակը), բացադրւում է կարգացածը և, ի վերջոյ, յաջողութիւն և եռանդ է ցանկանում թէ ուսուցիչներին, թէ աշակերտներին՝ տարին յաջողութեամբ և առանց պատահարների հանգիստ ու խաղաղ վերջացնելու: Հանդիսարանից տղաները դուրս են գալիս և գնում են դասարանները, որ արդէն որոշ է լինում:

Առաջին օրը մի կամ երկու դաս է լինում, և այն էլ անունն է միայն դաս: Գալիս է ուսուցիչը. նա զրուցատրութեամբ է անցկացնում դասը և կամ իր անցնելիք առարկայի մասին է խօսում. յայտնելով անցնելիք առարկայի մօտաւոր չափը, ցոյց է տալիս իր առարկայի վերաբերեալ կողմնակի աղբիւրներ և այլն:

Առաջին օրերը, նոյն իսկ առաջին սեպտեմբեր ամիսը,

կանոնաւոր պարապմուք չի լինում: Առաջին օրերը աւելի հետաքրքիր են յատկապէս այն առարկաները, որոնք այդ տարին նոր են սկսում: Այսպէս Դ. դասարանում նոր առարկաներ աւելանում են. հայոց պատմութիւն, ընդհ. աշխարհագրութեան քաղաքական մասն. Դ.-ում գերմաներէն, երկրաչափութիւն, ռուսաց աշխարհագր. Ե.-ում յունարէն, ֆիզիկա, քրիստոնէական վարդապետութիւն. Զ.-ում տիեզերագրութիւն, եկեղեցական պատմութիւն, մատենագրութիւն և այլն:

Պէտք է նկատել, որ Դ. դասարանցիք եռանդով սկսում են գերմաներէնը. նոր լեզու է, դեռ դասերը չսկսած շատերը արդէն դասագրքի առաջին յօդուածը խմանում են: «Դեր վօլֆ ունդ դաս լամմ» լսում է ամեն մի Դ.-րդ դասարանցու բերանից, դասագրքի առաջին յօդուածի վերնագիրը: Ուսուցիչը առանձին նեղութիւն չի քաշում տառերը սովորեցնելու, առաջին դասերից նրանք սկսում են կարդալ: Առաջին օրերը խօսակցութեան զլխաւոր նիւթը կաղմում են, ուրեմն, զլխաւորապէս նոր առարկաները և նոր ուսուցիչները:

Սեպտեմբեր ամիսը պէտք է ասել, որ ճեմարանական կեանքի մէջ ամենաուրախ ժամանակն է. դասերը քիչ, եղանակը շատ լաւ. դուրսը կարելի է պարապել: Ճեմարանի հարաւային պարտէզը և հիւսիսային ծաղկանոցը զարդարուած են հազար ու մի ծաղիկներով, որոնք իրանց ճեմարանցոց ցանածըն ու խնամածն է: Այդ մարգերը, գեղեցիկ եղանակի հետ միասին, առանձին գեղեցկութիւն են տալիս ճեմարանի շրջապատին: Բացի դրանից ճեմարանցիները սեպտեմբերի մէջ շաւրունակ այգիներ են գնում՝ խաղող ուտելու: Եւ այսպէս ճաշերից յետոյ տասնեակ խմբեր լսարանցոց կամ վերակացունների հետ գնում են այգիները խաղող ուտելու: Փառք Աստուծոյ Վաղարշապատում խաղողն այնքան էժան է, որ ամեն օր տղաները կարողանում են խաղող վայելել իրանց հաշուով:

Սաչի երկուշաբթի օրը՝ մեռելոցին, ճեմարանում, իհարկէ, դաս չի լինում: Այդ օրը ճեմարանցիք էլ գնում են գերեզմաններ օրհնելու: Առաւօտեան ժամը 9-ին աշակերտները բոլորը հաւաքւում են, առաջ գնում են վանքի բակը՝ նախ օրհնում են հանգուցեալ հայրապետների շիրիմները (Վանքի արեւմտեան աւագ դռան մօտ գտնում են Ներսէս V-ը, Գէորգ IV-ը, Մակարի և Յովհաննէս Կարբեցու շիրիմները): Այդտեղից գնում են վանքի միաբանութեան գերեզմանատունը, որտեղ թաղուած կան և ճեմարանի սաներ, և ապա Դայանէի վանքը, որտեղ

օրհնել են տալիս Ս. Պալասանեանի, Վ. Արովեանի և այլոց գերեզմանները: Պատարագից յետոյ, որ լինում է այդ օրը ս. Գայանէի վանքում, տղաները յողնած, վառտակած ձեմարան են դառնում:

Վերջապէս գալիս է և ս. Գէորգայ պասը, որին այնքան անձկութեամբ սպասում են ձեմարանցիները: Թէև օրը պաս է (ձեմարանում բոլոր պասերը պահում են) բայց էլի օրերը անսկատելի են անցնում, որովհետև կ'անցնի մը երկու օր և կը դայ ձեմարանի ամենամեծ տօնը. ձեմարանի բացման տարեգարձը, որը մեծ շքեղութեամբ կատարւում է ամենայն տարի ս. Գէորգայ շաբաթ օրը:

Պաս շաբթու չորեքշաբթի օրը դասերը վերջանում են, որպէսզի ձեմարանի տօնի պատրաստութիւնները տեսնեն, և աշխատեն, որ որքան կարելի է շքով անցնի այդ մեծ տօնը: Այնուհետև սկսում են լապտերների թղթեր բաժանել: Աշխատողները հաւաքւում են նախելէն թէյատուհը և սկսում են աշխատել մեծերի ղեկավարութեամբ: Ոմանք թուղթ են ծալում, ոմանք կարում են, մի քանիսն են ստուարաթուղթ (կարդոն) են կտրում, միւսները կ'պցնում և այլն:

Թէև դասեր չկան, այգիներ էլ գնալու իրաւունք չկայ այդ մի քանի օրը, բայց էլի աշխատողներ շատ քչերն են լինում. համարեա, ամեն տարի մեծ մասամբ նոյն աշխատողները:

Այսպէս թէ այնպէս լապտերներն մի կերպ մինչև շաբաթ երեկոյ պատրաստ են լինում: Ուրբաթ օրը ճաշից յետոյ մի խումբ տղաներ գնում են ժօտակայ Ներսէսեան անտառը ընկոյզի ծառի տերեւներից շղթաներ հիւսելու: Նոյն երեկոյեան զարդարում են ձեմարանի հիւսիսային դռան ճակատը: Միջի կամարում դնում են իւզաներկ Գէորգ Դ. ի պատկերը, իսկ միւս աջ և ձախ կամարներում Մ. և Գ. զլխատառերը, զարդարուած ծաղկեպսակներով: Ձեմարանի հիւսիսային դուռը զարդարում են դրօշակներով, այնպէս որ ամեն բան շուրջը ասում է որ ձեմարանում մի մեծ տօն է կատարուելու:

Շաբաթ առաւօտեան աշակերտները շատ կանուխ արդէն ոտի վրայ են, շատերը նորից սկսում են աշխատել, պակասը լրացնել ջանալով, իսկ միւսները նոր մահուղէ շորերը այդ օրուայ համար հագած, սպասում են, որ պատարագի զանգերը տան: Այդ օրը պատարագիչը սովորապէս ձեմարանական վարդապետներից է լինում: Պատարագից յետոյ հոգեհանգիստ է կատարւում Գէորգ կաթողիկոսի գերեզմանի վրայ: Վերջին տարիներս (1898-ից) սովորութիւն է եղել, որ ով որ ուզում է ուրար ստանալ II և III խաւանցիներից, կարող են այդ օրը

ստանալ: Հոգեհանգստից յետոյ ճեմարանի աշակերտները վանքի միաբանութեան հետ միասին դալիս են ճեմարան, որտեղ այդ օրը ճեմարանի տարեկան ակտն է կատարուում: Այդ հանդէսը սովորաբար կատարուում է ճեմարանի հիւսիսային դռան առաջ, բացօդեայ: Սովորական աղօթքից յետոյ ամբիօն է բարձրանում ճեմարանի տեսուչը և մանրամասն հաշիւ է տալիս թէ ինչ յառաջագիծութիւն է ցոյց տուել ճեմարանը անցեալ տարին, որքան աշակերտներ և ուսուցիչներ է ունեցել և այլն: Այդ նոյն հաշուետուութիւնը յետոյ տպագրուում է «Արարատ»-ի էջերում: Դրանից յետոյ խումբը քառաձայն երգում է «Տէր Կեցո» աղգային օրհներգութիւնը, ապա կարդացւում է մի որեւէ ուսումնասիրութիւն կամ մի երկու ոտանաւոր և գրանով էլ հանդէսը վերջանում է:

Ճաշին վանքի սեղանատանն էլ այդ օրուայ տօնի առթիւ ճառախօսութիւններ և երգեր են ասուում:

Երեկոյեան ճեմարանում հրավառութիւն է կատարուում: Ճեմարանի բակն են հաւաքւում Աղէքսանդրոպօլի, Կարսի և Ախալքալաքի կողմից եկած ուխտաւորները, որոնք հանդիսին մի առանձին շրջութիւն են տալիս: Ճեմարանի հիւսիսային դրանը երգում է ճեմարանի երգեցիկ խումբը, զլխաւորապէս ժողովրդական քառաձայն երգեր: Կոմիտասի գալուց յետոյ (1899 թ.) ճեմարանը կարող է պարծենալ իր երգչական խմբով և նման դէպքերում կարող է բաւականութիւն տալ լսող հիւրերին: Ժողովուրդը հիացմունքով լսում է քառաձայն ժողովրդական երգերը, և շատ շատերը զարմանում են լսելով ճեմարանի յարկի տակ սիրային երգեր, որոնք հէնց իրանք ճեմարանացիները մի երկու տարի առաջ ամօթ են համարել երգել ճեմարանի պէս մի հաստատութեան մէջ: Պատահում են տարիներ, երբ այդ երեկոյեան զանազան հրախաղութիւններ են անում և աշխատում են ամեն կերպով, որ այդ երեկոն փառաւոր անցնի:

Բաւական ժամանակ անցնելուց յետոյ, ճեմարանի աշակերտները գնում են հանդիսարան, ուր ընդունւում են պատուաւոր հիւրեր: Այստեղ նորից երգւում են քառաձայն երգեր, ատենախօսութիւններ են լինում, ասում են ոտանաւորներ: Այս վերջին հանդէսը ոչ ցանկալի նորմութիւն է (1899-ից) և աւելի լաւ կը լինէր որ չը մտցնուէր այդ կարգը: Ճեմարանի հանդիսարանը այնքան փոքր է, որ բացի Երասիմեան հիւրերից, չի կարող իր մէջ տեղաւորել և հասարակ հիւրերին: Ժողովուրդը դուրսը սպասում է, նա կարծում է որ շարունակուելու է երգեցողութիւնը. բայց նա յուսահատ միայն

լապտերնների լոյսից ուրիշ բան չի տեսնում: Իսկ ուլքեր են հաւաքւում ներսը, ճեմարանի ուսուցիչները իրանց ընտանիքներով, վանքի միաբանութիւնը. իսկ նոր մարդիկ լինում են ուսուցիչների շէնսպաւոր բարեկամներին... Իսկ ժողովուրդը ստիպուած է երկար սպասելուց յետոյ գլխիկոր տուն վերադառնալ... Այսպէս ամեն տեղ, ժողովրդի աղքատ դասակարգը զուրկ է մնում ամեն մի բաւականութիւնից: Բայց միթէ հեռաւոր կողմերից եկած հայ ուխտաւորները ա՛յդ յուսով են եկած: Շատերը նրանցից ոտով են ճանապարհ եկել միայն նրա համար, որ կարողանան Ս. Էջմիածնի ճեմարանը տեսնել, ուրախակից լինել տեսնելով այդ հանդէսները: Զէ՛ որ ճեմարանը այդ ժողովրդի քրտանց արդիւնքով է պահւում, ուրեմն և ճեմարանի վարչութիւնը իր պարտաւորութիւնը պէտք է կատարի աշխատելով բաւականութիւն տալ այդ ժողովրդին: Բայց մեր վարդապետները, երևի իրանց մի քանի բարեկամներին աւելի դիւր գալու համար, ահա վերջին տարիներս այդ տեսակ նոր կարգ են սահմանել:

Հանդիսարանից դուրս գալուց յետոյ սկսւում է ճեմարանի բուն տօնախմբութիւնը: Այստեղ տօնախմբութեանը, կամ ընթրիքին ներկայ են միայն ճեմարանի ուսուցիչները և աշակերտները. կողմնակի մարդիկ համարեա չեն պատահում, եթէ պատահում են էլ, դրանք էլ ճեմարանի նախկին սաներից են լինում: Այս խնջոյքը կամ ընտանեկան երեկոյթը լինում էր մի ժամանակ վերին սերտարանում: Պէտք է ասել, որ ճեմարանական կեանքում, այդ երեկոյթն է, որ ճեմարանացոյ վրայ շատ լաւ ազդեցութիւն է թողնում. կարծէք այդ երեկոյթը մի սուրբ բան է, և ամեն մի ճեմարանցի զգացուած նստում է այդ երեկոյթին:

Երեկոյթին ասում են ճառեր, արտասանում են ոտանաւորներ, խմում են կենացներ: Առաջին կենացը սովորաբար առաջարկում է տեսուչը ճեմարանի հաստատութեան և յարատեւութեան կենացը: Բոլորեքեան խմում են այդ կենացը յոսընկայս (խօսքս ուսուցիչների մասին է. աշակերտները չեն խմում) աշակերտները ի պատասխան երգում են «Ով զի չքնանդ» երգը: Ապա խմում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի, տեսչի, ուսուցիչների, աշակերտների կենացը: Բոլոր կենացները ընդունւում են բոլորն ծափահարութիւններով, իսկ փոքրերը խօմբան ու զործ չունեն. նրանք սպասում են թէ երբ պէտք է ճառախօսը վերջացնէ իր խօսքը, որ իրանք սկսեն ծափահարել: Ամենից վերջը կարդացւում են հեռագիրները, պէտք է ասել որ այս մասը ամենից հետաքրքիրն է: Ամեն մի հեռա-

զրի ընթերցումից յետոյ լինում են բուն ծափահարութիւններ, մանաւանդ երբ հեռագրողը իրանց բարեկամներից կամ ընկերներից է: Հեռագիրների ընթերցումից յետոյ վերջանում է ընթրիքը և տղայք գնում են քնելու:

Ճեմարանի տօնի միւս օրը՝ կիւրակի Վարագայ խաչի տօնին՝ կատարում է Վեհափառ Կաթողիկոսի օծման դարեւաբժը: Ճաշին հանդիսաւոր պատարագ է լինում, որին ներկայ են լինում հազարաւոր ուխտաւորներ: Այդ օրը վանքի միաբանութեան սեղանատանը հանդիսաւոր ճաշկերոյթ է լինում. ներկայութեամբ շատ անգամ Վեհափառ Կաթողիկոսի: Ճառեր են ասում, երգեր երգում: Իսկ երեկոյեան վանքի գաւթում հրաւառութիւն է լինում: Ճեմարանի երգեցիկ խումբը այդտեղ վեհարանի առաջ կանգնած զանազան ազգային երգեր է երգում: Այսպէս այդ հանդէսը տևում է մինչև ժամի 10—11-ը: Ճեմարանցիները էջմիածնի տաճարի առաջ բազմութեան ներկայութեամբ երեկոյեան քնելու աղօթք են ասում և գնում են ճեմարան հանգստանալու:

Ճեմարանի տօնից յետոյ սկսւում են արգէն լուրջ պարագմունքները: Մինչև այժմ եղած դասերը անուանով էին դասեր: Դասերը քիչ, շատ անգամ մի որևէ առարկայի նոր ուսուցիչը դեռ եկած չի լինում: Բայց հոկտեմբերի 1-ից արգէն ամեն բան բոլորովին փոխւում է: Այնուհետև սկսւում է լուրջ աշխատութեան ժամանակը, և իսկապէս, կարելի է ասել, որ ճեմարանում ուսումնական տարին սկսւում է հոկտեմբերի 1-ից:

Յարմար է այստեղ մի երկու խօսք ասել ճեմարանցոց նիստ ու կացի մասին:

Ճեմարանի աշակերտները առաւօտեան մօտաւորապէս վեր են կենում վեցից քառորդ կամ կէս պակաս: Աղօթքի կանգնում են 6-ից քառորդ անց: Առաւօտեան լինում է մի սերտողութիւն, որ մի ժամ է տևում: Սերտողութիւնից յետոյ աղայքը գնում են թէյ խմելու, որը մօտ 20 բոպէ է տևում: 8-ին կամ ութից 10 բ. պակաս սկսում է առաջին դասը: Դասերը տևում են 50 բոպէ, դասամիջոցները 10 բոպէ: Ժամի 11-ին, այսինքն երրորդ դասից յետոյ լինում է մեծ դասամիջոց ¹/₂ ժամով, որի միջոցին սղանները նախաճաշում են 11 ¹/₂-ին սկսւում է 4-րդ դաս: Օրական լինում է 5 դաս: 6-րդ դաս լինում է խմբական երգեցողութիւն շաբաթական երեք անգամ. տաճկահայերը տաճկերէնի դասեր երբեմն երբեմն

նոյնպէս 6-րդ դասերին են սովորել: Ճաշում են մօտաւորապէս ժամը 2-ին: Ճաշը տևում է 50 րոպէ, երբեմն աւել, երբեմն պակաս: Երեկոյեան լինում է երկու սերտողութիւն: Ա. սերտողութիւնը սկսւում է երեկոյեան 5-ից քառորդ պակաս: Վերջին սերտողութիւնից յետոյ գնում են թէյ խմելու: Թէյից յետոյ ազատ ժամանակ ունին տղաները մինչև ժամի 9-ը: 9-ին բոլորեքեան վերին կորիզորում կանգնում են աղօթքի, որից յետոյ աշակերտները գնում են քնելու, իսկ ուսանողները—լսարանցիք գնում են իրանց լսարանները. ուսանողները մինչև ժամի 11-ը կարող են նստել:

Ճեմարանցիները պարտաւոր են բոլորեքեան միասին եկեղեցի գնալ շաբաթ երեկոյեան, կիրակի առաւօտեան և կիրակի ճաշուայ պատարագին: Բացի զրանից բոլոր աշակերտները բաժանում են 7 կարգերի, ամեն մի կարգ, բացի կիրակէ և տօն օրերից, հերթով եկեղեցի են գնում: Տօներին և կիրակի օրերին ինչպէս և շաբաթ երեկոյեան երգում է երգչական խումբը, որ «մեծ երգիչներին» խումբ անունն է կրում: Իսկ պատարագին երգում է Ն. Կոմիտասի կազմած քառաձայն խումբը, իրա վարդապետի կազմած քառաձայն պատարագը:

Ճեմարանում տղայոց թէյ տրւում է թէյատանը, որը 1899-ից ի վեր գտնւում է առանձին շինութեան մէջ: Թէյ բաժանում են ճեմարանի տղաները 2. և 5. դասարաններից: Թէյ բաժանողների ցուցակ կազմելու մենաշնորհը գտնւում է 2. դասարանցոց ձ'որը: Նրանք ցուցակագրում են նախ իրանց դասարանցոց անունը (մատակարար ամենքը սիրով են լինում, համարեա, առանց բացառութեան) պակասը լրացնում են 5. դասարանցիներից: Մատակարարները հինգ խումբ են, ամեն մի խումբը կազմուած 6 (վեց) հոգուց: Ճաշում են վաղի սեղանատանը: Ճաշելու գնալիս, հազնում են վերարկուներ, որ ճեմարանցոց մօնղիրն համարւում: Ձմրանը վերարկուները պալտօյի տեղ են ծառայում: Վերարկու հագնում են նաև եկեղեցի գնալիս:

Այսպէս ահա հոկտեմբերի 1-ից ճեմարանում սկսւում է սովորական կեանքը: Համարեա ամբողջ տարին այս ընթացքով անցնում է ճեմարանցու կեանքը, և այսպէս ոչ թէ մի տարի, այլ տարիներ շարունակ: Այնուհետև ճեմարանական կեանքում սկսւում է անդուլ աշխատանքի ժամանակը: Սովորել ու սովորել, գրքեր կարդալ, ճառեր անդիր անել, եկեղեցի գնալ. այս է ահա ճեմարանցու գործը:

Հոկտեմբեր ամիսը տարուայ չոր ամիսներից է: Մի կայ-
սերական և մի եկեղեցական տօն կայ: Իսկ մեր աշակերտնե-
րը, կամ առհասարակ «աշակերտ» կոչուող մարդիկ, ուսումնա-
կան տարուայ տօները, գիտէք որ առաջուց անգիր դիտեն:
Պէտք է նկատել, որ կայսերական տօները ճեմարանում աւելի
մեծ ուրախութիւն են պատճառում, քան եկեղեցական տօները:
Կայսերական տօներին ոչ նախատօնակ կայ և ոչ էլ առաւօ-
տեան հանդիսաւոր ժամերգութիւն, այլ միայն մի պատա-
րագ. իսկ եկեղեցական տօներին հանդիսաւոր նախատօնակ,
առաւօտեան հանդիսաւոր ժամերգութիւն, ճաշին էլ պատա-
րագ: Իսկ այդ բոլոր ժամանակ ճեմարանցիս պարտաւոր է
ներկայ գտնուել այդ ժամերգութիւններին, միենոյն է ուզե-
նայ թէ շուգնայ այդ:

Ճեմարանցին մի երկու տարի ապրելով այնքան եկեղե-
ցի է գնում, որ կշտանում է եկեղեցուց: Նա ամեն ժամա-
նակ, երբ պաշտօնական զանգը հրամայում է, պարտաւոր է
պատրաստ լինել եկեղեցի գնալու: Կիւրակի ցուրտ առաւօտ-
ներին, երբ նա զատերից ազատ լինելով կարծում է թէ
կը կարողանայ առաւօտեան մի քիչ աւելի քնել, հանգս-
տանալ,—յանկարծ զանգի ձայնը նրա սովորական ժա-
մանակին վեր է կացնում եկեղեցի գնալու համար: Տղան դժ-
գոհութեամբ վեր է կենում, դժգոհութեամբ հագնում է շորերը,
դժգոհութեամբ շարք է մտնում եկեղեցի գնալու համար: Եւ
այս դժգոհութիւնը շարունակւում է այնքան տարիներ, որքան
որ նա ճեմարանումն է մնալու: Չմոռանանք ասելու, որ այն-
տեղ վերջին տարիներս կան 11 տարեկան տղաներ ևս, բայց
ճեմարանի անողոր վարչութիւնը չի ուզում այդ փոքրիկներին
գոնէ ազատել առաւօտները եկեղեցի գնալու պարտաւորութիւ-
նից: Այստեղից ուրեմն հասկանալի պէտք է լինի, թէ որքան
մեծ ուրախութիւն է պատճառում ճեմարանցոց կայսերական
տօնը: Նրանք այդ օրը տղատ իրաւունք ունին այնքան քնելու
որքան կ'ուզենան: Գլխաւորապէս այդ է պատճառը, որ երբ
ճեմարանցին հայրենիք է գնում՝ նախ փախչում է եկեղեցուց և
երկրորդ՝ առաւօտները ուշ է վեր կենում:

Թէ որքան ճեմարանցիները փախչում են եկեղեցուց եր-
ւում է հետեւեալ փաստից: Մի աշակերտ երեսնից գալիս կառ-
քի տակ է ընկնում, ոտքը փխսւում է, ճեմարան հասնելուց
յետոյ տեղաւորւում է հիւանդանոցում: Ընկերները գալիս են
տեսութեան և սկսում են խօսակցել. երբ նա ընկերներից ի-
մանում է թէ վաղը իր հերթն է եղել եկեղեցի գնալու, ուրախ

բացականչել է. «Էս լաւ եղաւ, ուրեմն եկեղեցի գնալուց ազատուեցայ»: Պէտք է նկատել, որ այդպէս խօսող աշակերտը ճեմարանի «ամենակարգին» աշակերտներից մէկն է եղել...

Մի ուրիշ փաստ ևս: Այս տարի (1902) Վեհափառ Կաթողիկոսի անուանակոչութեան տօնին եկեղեցի չէին եկել տըղաների համարեա մեծ մասը, նրանք, որոնք կարողացել էին եկեղեցուց խոյս տալ, գիտէին որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի անուանակոչութեան տօնն է կատարուած և ծերունի Հայրապետը ինքը եկեղեցի է գալիս, ժամերգութիւնից յետոյ ամենքը արժանանալու են նրա ս. աջը համբուրելու (այս բաները լաւ գիտեն ճեմարանցիները), բայց էլի մի քանի քայլ հեռաւորութեան վրայ, անտարբերութեամբ նստած իրանց թագստեղերում գիրք են կարդում... Այս բոլորը պարզ ցոյց է տալիս որ ճեմարանցին ամենեւին ակորժակ չունի եկեղեցի գնալու, նա ոչ մի առիթ բաց չի թողնում եկեղեցուց խոյս տալու համար, նրա համար ինչպէս տեսանք, կաթողիկոսի տօնն էլ շատ քիչ նշանակութիւն ունի:

Զմուռնամ սակայն ասել, որ այժմ, երբ պատարագին հ. Կոմիտասի քառաձայն խումբն է երգում, շատերը արգէն աւելի մեծ սիրով են եկեղեցի յաճախում: Պարզ է որ ոչ «կրօնական քերականութիւնից» ստիպուած, այլ գեղարուեստական սովի պահանջից...

Ճեմարանում ծանր անցնում են և պատ օրերը: Միայն վերջին տարիները կարելի է ասել որ մեծ պասը ամբողջովին չպահեցին: Ճեմարանում պատերը ամուր պահում են, և ով գիտէ, քանի տարիներ դեռ ևս պասը պէտք է իշխէ ճեմարանում. և դեռ քանի քանի հարիւրաւոր տղաներ պէտք է տանջուեն այդ հրէշ նախապաշարմունքի ձեռքում, մինչև որ վերջապէս գայ ճեմարանցոց մեսիան ազատելու նրանց այդ բռնակալի ձեռքից: Պասը տղաները պահում են ամենայն դժուարութեամբ: Այս բանը շատ լաւ գիտէ և ճեմարանի վարչութիւնը: Բայց դժբախտաբար ճեմարանի վարչութիւնը գտնուած է այն տեսակ անհատների ձեռքում, որոնց հետ չի կարելի պասը վերացնելու մասին մի խօսք անգամ ասել... Գոցէ նրանք ևս դատողութեամբ դէմ են պասին, «բայց սկզբունք» է, չէ որ նրանցից շատերը կղերականներ են, որոնց կարծիքով չպէտք է ոչ մի ժամանակ մոռանալ, որ ճեմարանը հոգեւոր հաստատութիւն է: Եթէ ճեմարանի աշակերտները պաս ուտեն, այն ժամանակ ամբողջ հայ ազգի համար նրանք գայթակղութեան քար կը լինեն,

իսկ թէ ինչո՞ւ մեզ միայն վարդապետները, մի քանիսի բացառութեամբ, և եպիսկոպոսներից մի քանիսը պատերը ուտում են, միթէ նրանք ժողովրդի համար դայթակղութեան քար չեն... ձեզ այդ գէպքում, կը պատասխանեն. «ճիշտ է նրանք պատերը ուտում են, բայց ծածուկ են ուտում...» Փարիսեցութիւն, կեղծիք...

Վաղարշապատում փոշոր շարաթը (մինչև 1902-ը) երեք անգամ է ստացւում: Տղաները նամակ ստանալ կարող են շարաթուայ մէջ երեք անգամ:

Նամակ ստանալը ճեմարանցու համար մի մեծ բախտաւորութիւն է: Ոմանք ամիսներ, միւսները նոյնիսկ տարիներ շարունակ ճեմարանի չորս պատերի մէջ փակուած, միևնոյն ընկերներին, միևնոյն մարդկանց երեսներն են տեսնում: Ճեմարանում մի բան կայ միայն փոփոխական՝ այդ դասերն են, որ ճեմարանցու կեանքը տանելի են դարձնում: Միաօրինակ անցնում է ճեմարանցու կեանքը, իսկ միաօրինակութիւնը ծանծրալի է դառնում, մանաւանդ ճեմարանի չոր պատերի և չոր սեղանների մէջ: Ճեմարանցին կարօտ է նորութեան: Ահա նամակները որոշ չափով բաւարարութիւն են տալիս այդ պահանջին: Նամակը մի բոպէ մոռացնել է տալիս ճեմարանցուն իր շրջապատը. նա մի առ ժամանակ իրան այնտեղ է զգում, որտեղից եկած է համակը. իր սիրելիների, ընկերների շրջանում: Նա կարծէք դէմառդէմ կանգնած խօսում է այդ թանկագին էակների հետ և զրանով նա հոգեկան բաւականութիւն է ստանում: Ահա ինչ մեծ նշանակութիւն ունի նամակը ճեմարանցու համար: Պէտք է տեսնել, թէ ինչպէս տղաները շրջապատում են վերակացուին նամակները բաժանելիս: Ո՛րքան ուրախանում, հրճւում են նամակ ստացողները, և ընդ հակառակը. ո՛րքան տխրում են նրանք, որոնք այդ օրը նամակի էին սպասում և չեն ստանում: Նախանձի առարկայ են դառնում այն աշակերտները, որոնք շուտ շուտ նամակներ են ստանում:

Ճեմարանում ընթերցանութիւնը շատ տարածուած է: Դրժուար թէ գտնուի մի ուրիշ ուսումնական հաստատութիւն, որի աշակերտները այնքան կարգային, ինչքան ճեմարանցիք են կարգում: Եւ շատ հասկանալի է: Ճեմարանցին ամբողջ օրը ճեմարանում է անցկացնում: Նա զրոսեցի աշակերտների նման այցելելութիւններ չունի, թատրոններ, համերգներ չի կարող

գնալ, և վերջապէս, երբ երեկոյեան սերտողութեան զանգը տուած է, նա այլևս իրաւունք չունի դուրսը զբօսնելու: Իսկ դրսեցիները այդ բաներից ազատ են. նրանք կարող են թատրոն էլ, ուրիշ տեղեր էլ յաճախել, վերջապէս նրանք կարող են զլիսաւոր փողոցներում մինչև ուշ ժամանակ զբօսնել: Այդպէս չէ ճեմարանցին: Նա բոլորովին կեանքից կլտրուած ապրում է դասերի և գրքերի աշխարհում:

Եւ այսպէս ճեմարանցին սկսում է կարդալ ու կարդալ: Դ. դասարանից սկսած նրանք սկսում են ուսեսերէն ևս կարդալ բառարանի օգնութեամբ: Զ. դասարանում և լսարաններում շատերը այնքան դասերին չեն հետևում, որքան աշխատում են գրքեր կարդալ: Կարդում են ամեն տեսակ գրքեր. վէպեր, պատմութեան, ուսումնասիրութիւնների: Լսարանցիք իրաւունք ունեն նաև օրաթերթեր և ամսագիրներ կարդալու: Ամսաթերթեր կարդալ կարող են բոլորեքեան: Մի բնորոշ մանրամասնութիւն. 1902-ին 50-ից աւել աշակերտներ «Живописное Общество»-ին բաժանորդ են գրուել, պատճառ. որովհետև այդ թերթը բացի Սենկևիչի զրուածներից խոստացել էր նաև «գեղեցկուհիների ալբում» տալ. ահա այդ վերջինն էր, որ ճեմարանցիներից շատերին գրաւիչ էր հանդիսացել և բաժանորդներ որսացել... Ճեմարանցին զուրկ է կեանքի վայելքներից. ընթերցանութեան միջոցով նա կարողանում է հաղորդ լինել դրսի մարդկանց հետ. նա ընթերցանութեան միջոցով տեսականապէս ծանօթանում է կեանքի չարն ու բարիի հետ: Կան աշակերտներ լսարաններում, որոնք բացի ուսեսերէնից և հայերէնից կարդում են և գերմաներէն: Բայց գերմաներէն կարդացողներ շատ քչերն են լինում. ամեն մի դասարանում մի կամ մի բանի հոգիներ:

Գրքեր ստանում են ճեմարանի գրադարանից ամեն մի դասարան շաբաթը երկու անգամ: Գիրք ստանալու նախընթաց երեկոյեան առանձին արկղում տոմսակ են ձգում. գրադարանապետը առաջուց գրքերը պատրաստում է, ճաշից յետոյ տղայք գնում և ստանում են:

Ճեմարանը յատկապէս իր անունով, կարծեօք, ոչ մի թերթ չի ստանում: Ճեմարանը չի ձեռք բերում և նոր գրքեր, եթէ նուէր չեն ուղարկում: Սա շատ տխուր երևոյթ է ճեմարանական կեանքում: Ճեմարանի վարչութիւնը սպասում է, որ մէկը մեռնի ու իր գրքերը ճեմարանին կտակէ, կամ հեղինակները, այնքան բարի պէտք է լինեն, որ իրանց հեղինակութիւններից բաժին պէտք է հանեն և ճեմարանին, այլապէս ճեմարանը զուրկ կը լինի այդ հրատարակութիւններից: Ամօթ է ասել, որ ճեմարանի

ընկերները մէջ եւ ոչ մի կողմէի չի յատկացրուած նոր գրքեր գնելու կամ թերթեր ստանալու: Որ վարչութիւնը չի հոգում գրադարանի վրայ՝ այդ երևում է և այն հանգամանքից, որ ամեն մի պատահական անձն կարող է գրադարանապետ լինել: Բաւական է որ որ նա ճեմարանը աւարտած լինի և կամ պարագ մի անձ լինի, և ճեմարանի գրադարանապետութիւնը պատրաստ է: Եղել է գրադարանապետ, որ լեզուագէտ լինելով հանդերձ, ռուսերէն չէ իմացել: Պարզ է որ երբ հայերէն գրքերը սպասում են որ նուիրեն, նոյնը չեն կարող անել և ռուսերէն գրքերի վերաբերմամբ: Ուրեմն, ճեմարանը տարիներ շարունակ (եթէ գիրք կտակողներ չկան) ռուսերէն նոր գրքերի երեսը չպիտի տեսնի: Բայց չէ՞ որ ճեմարանը «բարձրագոյն» ուսումնական հաստատութիւն է: Ճեմարանի վարչութեան անհոգութիւնը գրադարանի վերաբերմամբ և «նուէրների» ու «կտակների» սպասելը, աւելի քան դատապարտելի է. դա յանցանք է:

Ճեմարանում ժամանակ առ ժամանակ հրատարակուել են նաև աշակերտական թերթեր: Եղել են «երանելի» ժամանակներ, երբ ճեմարանի վարչութիւնը ոչ թէ արգելել, այլ ընդհակառակը խրախուսել է նման ձեռնարկութիւնները: Բայց այսօր վարչութիւնը թոյլ չի տալիս, որ ճեմարանում, թէկուզ բարձր դասարանցոց կամ լսարանցոց համար, պարբերական թերթեր գոյութիւն ունենան:

1899-ին գոյութիւն ունէր «Ընձիւղ» անունով մի թերթ Բ. Իշ. խմբագրութեամբ: Այդ թերթը, որ վարչութիւնից ծածուկ էր հրատարակուում, կազմում և հրատարակում էին այն ժամանակուայ Զ.-րդ դասարանցիք և Բ. լսարանցիք: Թէ ինչ բովանդակութիւն, ինչ ուղղութիւն ունէր «Ընձիւղը» — այդ մասին ոչինչ չենք կարող ասել, քանի որ այդ թերթի միայն անունն ենք լսել: Այնուհետև թերթ է հրատարակուել նոյն ժամանակներում և Դ. դասարանում, որը ասում են աւելի երեսայական է եղել և այդ պատճառով էլ երկար կեանք չի ունեցել:

1900-ին Զ. դասարանում սկսեց լոյս տեսել «Նաւակ» շաբաթաթերթը Ա. Իս.-ի խմբագրութեամբ և վեց հոգու մասնակցութեամբ: «Նաւակին» մասնակցում էին միայն Զ. դասարանցիք, այն էլ ոչ ամենը: Թերթի մէջ երևան եկան բաւականին լուրջ յօդուածներ: Պէտք է յիշել Ա. Իս.-ի կրակոտ առաջնորդողները, որով դատապարտում էր նա ճեմարանցիներին իրանց անշարժութեան մէջ: Այդ «ըմբոստ հոգին էր», որ կեանք էր տալիս «Նաւակին», որի ջանքերով և ծնունդ առաւ

«Նաւակը»: Բայց «Նաւակը» չկարողացաւ երկար ժամանակ գոյութիւն ունենալ: «Նաւակը» իր ազդու առաջնորդողներով չկարողացաւ չէզօր ընկերների «գարեոր նիրհը» խանգարել, ընդհակառակը, գտնուեցան հակառակ ոյժեր, և «Նաւակը» ստիպուած էր առ ժամանակ կանգնած մնալու: Սակայն, «Նաւակը» տարուայ վերջերին նորից սկսեց շարունակել իր ուղին:

Միւս տարին, երբ Զ. դասարանցիք արդէն Ա. լսարանում էին, սկսեցին նորից շարունակել «Նաւակը»: Այդ տարին «Նաւակը» ունեցաւ մի կարեւոր ոյժ, որ զրօից էր եկած և Ա. լսարանում ազատ ունկնդիր էր: Բայց «Նաւակը» նոյեմբերին նորից դադարեց, նորից սկսեց լոյս տեսնել այս անգամ արդէն 3 հոգու մասնակցութեամբ, որոնք հազիւ երկու համար չկարողացան լոյս ընծայել:

Տարուայ վերջերին Ա. լսարանցիք նորից հաւաքուեցին, խորհուրդ արին շարունակել շաքաթաթերթի հրատարակութիւնը. բայց այս անգամ որոշեցին աւելի լուրջ վերաբերուել գործին: «Նաւակը» այս անգամ դարձաւ երկշաքաթաթերթ, մասնակցութեամբ այժմ բոլոր լսարանների: Ընտրուեցաւ երեք հոգուց առանձին խմբագրական մարմին, որ պէտք է ընդունէր «Նաւակի» յօդուածները: «Նաւակի» ծաւալը եռապատկուեց: Թուղթը տողած էր գծիկներով Մայր Աթոռի տպարանում: «Նաւակի» առաջին երեսի վրայ էլ նկարուած էր նաւակը, որ կտրում է ծովի ալիքները: «Նաւակը» կիսամսեայ թերթի առաջին համարը լոյս տեսաւ ապրիլի ոկգբին: Նրա մէջ կային պատկերներ, նկարագրութիւններ, բանաստեղծութիւններ, բայց ամենից աւելի աչքի էին ընկնում և արժէք ունէին Ա. Ի.-ի «Մեր հասարակական գործունէութիւնը» և Մ. Տ.-ի «Ինչ պէտք է անել ամառը» յօդուածները: Երկուսն էլ «շարունակելի» էին, բայց դժբախտաբար նրանք այդ բախտին չարժանացան: «Նաւակը» կիսամսեայ թերթը ընկաւ վարչութեան ձեռքը և 2-րդ №-ը թէեւ պատրաստ, բայց չկարողացաւ լոյս տեսնել:

«Նաւակի» հրատարակութիւնը առիթ տուեց Ե. դասարանում մի ուրիշ թերթի հրատարակման: Լոյս տեսաւ «Արուսեակ» տնունով մի թերթ, որին մասնակցում էին, բացի Ե. դասարանցիներից և Դ. դասարանցիք:

Այս բոլոր թերթերը, ինչպէս ասացինք, ծածուկ էին հրատարակոււմ վարչութիւնից: Ճեմարանի վարչութիւնը «թերթ» անունը չէր ուզում լսել: Վերջապէս մի վարչութիւն, որ հազիւ էր իրաւունք տալիս այն էլ միայն լսարանցիներին օրաթերթ կարդալու, իհարկէ պէտք է վախենար «թերթ» անունից: Տեսչին շատ անգամներ են դիմումներ եղած, որ թոյլ տրուի

թերթեր հրատարակելու, բայց բոլոր դիմումները անհետանք են մնացել: Բայց կարծիք կար, որ ճեմարանի վարչութիւնը ցանկալի չէր համարում թերթերը դիսցիպլինի անկման երկիւղից, ուստի թերթ հրատարակող «ըմբոստ» աշակետաների առաջին պայմանն է եղել «հակավարչական ոչինչ բան չգրել»: Ճեմարանցիք թերթ հրատարակելով գլխաւոր նպատակն են ունեցել, կարողանալ արտայայտել իրանց մտքերը մաքուր աշխարհաբառով և քիչ թէ շատ շրջահայեաց լինել, տեսնել թէ ինչ պայմանների մէջ են ապրում: Թէ որքան կարեորութիւն կայ առաջին պահանջը լրացնելու՝ մենք առայժմ այնքան կասենք, որ ճեմարանցին Գ. զասարանից սկսած աշխարհաբառի երես չի տեսնում: Նա ամենացած դասարանից սկսած միայն գրաբառ ոտանաւորներ է անգիր անում, գրական հատուածներ կարդում, գրաւորաւ գրում: Չկարողանալով տիրապետել գրաբառ լեզուին, նրանք կաշկանդում են իրանց լեզուն, սանձում իրանց երեակայութիւնը: Ահա ճեմարանցին մի այլ միջոցով ուզում է բաւարարութիւն տալ այդ բնական և կարեւոր պահանջին: Բայց նա իրաւունք չունի «ազատ» մտածելու, «ազար» երեակայելու և «ազատ» գրելու:

Ճեմարանում հրատարակուած թերթերի մասին ասել՝ թէ ինչ ուղղութեան էին պատկանում չի կարելի: Ճեմարանցիք կեանքի հետ անմիջական շփումն չունենալով, չէին կարող դրսի աշխարհում այն կուսակցութեան պատկանել: «Նաւակը» տուեց մի քանի հրապարակախօսական յօդուածներ՝ որոնցից մեծ մասը կոչ էին՝ ուղղուած չէղօք անհատներին թերթին աշխատակցելու համար: Թերթի մէջ անխնայ մտրակում էին իրանք ճեմարանցիք: Ճեմարանի կեանքը այդ թերթերի մէջ ստացել է «նեխուած միջուորդ», «մեռած կեանք», «թմրած» և այլն... ածականները: Թերթի մէջ մեծ տեղ են բռնել նաև բանաստեղծութիւններն ու թարգմանութիւնները:

Ճեմարանում հրատարակուող թերթերին մասնակցել են ոչ բոլոր դասարանցիք կամ լսարանցիք: Ընդհակառակը միշտ գտնուել են հակառակ սյօքեր, որոնք պատճառ են եղել թերթերի կործանման: «Նաւակը» իր գոյութեան ընթացքում մի բան միայն կատարեց. նա ճեմարանցոց շատերի համար թերթի գոյութիւնը պահանջ դարձրեց: «Նաւակի» վերջին հրատարակութեան մասին գիտէր արդէն ամբողջ ճեմարանը: Աշակերտութիւնը հետաքրքրում էր «Նաւակով», նրա արծարծած մտքերը խօսակցութեան առարկայ էին դառնում: Եւ... վարչութիւնը

արգելեց «Նաւակը», իսկ նրա գլխաւոր վարիչները թողին այդ տարին ճեմարանը:

Բացի թերթերի հրատարակութիւնից ճեմարանում եղել են ուսանողների համար և լսարանական ժողովներ 1901-ին վարչութեան թոյլտուութեամբ: Ժողովները լինում էին շաբաթ երեկոները և կիրակի պատարագից յետոյ, եթէ կարիք էր զգացւում: Ժողովը նպատակ ունէր հասարակական դանձաւ հարցեր շօշափել: Ժողովները սկզբներում բազմամարդ էին լինում: Գ. լսարանցիներից մէկը կարգաց իր «Հոգեւորականութեան նշանակութիւնը և նրա կատարելիք դերը ներկայ կեանքում» շաբաղրութիւնը: Այդ յօդուածի ընթերցումից յետոյ, մի քանի ժողովներ շարունակ, զանազան հակաճառութիւններ եղան այդ խնդրի նկատմամբ, բայց վերջ ի վերջոյ մի որոշ եղբակացութեան չեկան: Ժողովներին սկզբներում մասնակցում էին համարեա բոլոր լսարանցիք. վերջ ի վերջոյ ժողով յաճախողների թիւը պակասեցեց: Մարտ ամսի մէջ արդէն կէսից աւելին դադարել էին ժողովներին յաճախելուց: Վերջապէս մարտի 23-ին այդ ժողովները վարչութեան կողմից արգելուեցան:

Հոկտեմբեր ամսում մի կայսերական տօն կայ (21) և մի եկեղեցական: Եկեղեցական տօնը մեր ս. Թարգմանչաց տօնն է:

Եղել են տարիներ, երբ Թարգմանչաց տօնին ճեմարանի աշակերտները Օշական են գնացել: Օշական գիւղը գտնւում է Ս. Էջմիածնից դէպի հիւսիս 12 վերտ հեռաւորութեան վրայ:

Ճեմարանցու համար մի մեծ դուարձութիւն է Օշական գնալը, որտեղ մեր մեծ վարդապետ Մեսրոպիի նշխարներն են հանգչում: Երեկոյեան արդէն ամեն բան պատրաստում են, որ առաւօտեան կանուխ ճանապարհ ընկնեն: Առաւօտեան ժամի 4 ին առանց զանգի, առանց ձայն տալու, արդէն ամենքը ոտի վրայ են: Երբ բոլորեքեան պատրաստ են, հաւաքւում են ճեմարանի հիւսիսային կողմը և դասարան-դասարան, առանձին լսարանցի խմբապետներով, երգելով դուրս են գալիս ճեմարանից: Այդպէս ամբողջ ճանապարհը երգելով, տեղ տեղ վազելով, ուրախ ուրախ հանաքներ անելով, մօտ երեք ժամում Օշական են հասնում:

Օշականը և նրա հարեան «գեղեցկանիստ» Աշտարակը երկու գոհարներ են ներկայացնում հիւսիսային Այրարատում: Մարդ չի կարողանում առանց զմայլելու նայել Օշականի ձորի վրայ, առանց բնութեան գեղեցկութիւնը զգալու անցնել այդ

գեղաշուք վայրերով անկարելի է: Օշական հասնելուց յետոյ, տղաները հաւաքուած են վանքի բակը, այգտեղ քիչ հանգստանալուց յետոյ, գնում են ման գալու: Բարձրանում են Օշականի բլուրը, որտեղ մի փոքրիկ մատուռի մեծութեամբ դիտանոց կայ: Այդտեղից, ինչպէս պատմութիւնն ասում է, դիտել է թշնամու զօրքերի դիրքը Օշականի տէր՝ Վահան Ամատունի իշխանը: Այդ փոքրիկ մատուռի պատերը ամբողջովին ծածկուած են դանաղան «հայրենասէրների» գրութիւններով:

Օշականի բլուրի գագաթից մի հիանալի տեսարան է բացւում. հարաւային կողմը ամպերի մէջ իր գագաթն է ծրարել սարերի հսկայ Աւագ Մասիւր: Մարդ չի կշտանում այդ վեհափառ սարերին նայելուց: Իզուր չեն պատմում որ երբ Աշոտ Երկաթ վերագառնում էր Յունաստանից, նա տխուր ու տրտում, լուրջ մտքերի ծովումն ընկած առաջ էր ընթանում իր զինուորների հետ, բայց հէնց որ մտնում է Այրարատ, հէնց որ դիմաց փայլում է Մասսի վեհ ձախաւոր, երկաթէ արքան նոր ոյժ, նոր եռանդ է ստանում, նա թողնում է, մոռացութեան է տալիս իրան պաշարող մտքերը և դառնալով զօրքին, ոգևորում է նրանց հայրենասիրական խօսքերով... Երևում է նոյնպէս Արաքսը, այդ սրբազան գետը, որ հազիւ նշմարելի, առաւօտեան մշուշի մէջ կտրում, անցնում է արծաթէ շերտով Արարատեան դաշտի հարաւային մասով: Այս կողմ, դէպի հիւսիս երևում է աւելի մօտիկից քառագագաթ, տարածուած ջրերով և բուսականութեամբ հարուստ Արագածը, որի փեշերի տակ երևում են Բիւրականը, մեր հայրապետների ամառանոցը, Փարբին, Ամբերդա ձորը, որոնք իրանց ծառերով հեռուից հիանալի տպաւորութիւն են թողնում: Աւելի մօտիկ Աշտարակ գիւղն է, որի այգիների մի ծայրը արդէն Օշականին է հասնում, իսկ մեր առաջը Օշական գիւղն է իր հրաշալի ձորով: Եւ երբ մարդ մի ընդհանուր հայացք է ձգում այս ամբողջին, մի անասելի վիշտ կրծում է հոգին. որքա՜ն գեղեցիկ է հայի ընակարանը, որքան առատօրէն բնութիւնը զարդարել է այդ երկիրը թէ գեղաշուք լեռներով և թէ պտղաբեր այգիներով, լիառատ դաշտերով: Երջանիկ դրախտի որդիներ պէտք է համարուէին սրբանց բնակիչները: Բայց ինչ է ասում դառն իրականութիւնը...

Բլուրից ցած գալով մտնում են նորից եկեղեցու գաւիթը: Եկեղեցին վերանորոգուած է Գէորգ կաթողիկոսի հրամանով. նրա մէջ թաղուած է ազգի մեծ բարերար Մեսրոբ Մաշտոցը:

Այն խորանը, որտեղ թաղուած է Մեսրոբը, գտնուում է եկեղեցու հարաւային կողմում: Մի մի մոմ առնելով ձեռնե-

րին աշակերտները խուժը-խուժը գնում են գերեզմանը համբուրելու:

Խնչ հոգեկան դրութեան մէջ կարող է լինել մի աշակերտ, որ առաջին անգամ մօտենում է այդ սուրբ շիրիմին: Կանգնած այդ մեծ մարդու գերեզմանի առաջ, ինչեւ ասէք չեն գալիս անցնում նրա մտքով: Նրա ծնկները խոնարհում են յակամայից այդ սուրբ գերեզմանի առաջ և նա համբուրում է մեծ մարդու շիրիմը... Զարմանալի է որ մեր հասարակ ժողովուրդը կրօնական մոլեռանդութեամբ լցուած զանազան նոր նոր սրբերի է երկրպագութիւն անում, իսկ Ս. Մեսրոբը մոռացուած է: Հազարաւոր ուխտաւորներ Մողնի Ս. Գէորգին ուխտի են գնում, շատերը դրանով էլ չեն բաւականանում, և զանազան նեղութիւններ յանձն առնելով Կօշ են գնում. Կօշայ Ս. Գէորգին աւելի զօրաւոր համարելով, իսկ ընդհակառակը, ուխտաւորների բազմութիւնը Օշականի միջով ուղիղ անցնում է և Էջմիածին գնում. քանիւն են նրանցից, որ նեղութիւն են քաշում Ս. Մեսրոբի այցելութեան գնալու: Բայց միթէ իրանք մեղաւոր են, երբ նրանցից շատ-շատերը չը գիտեն թէ ով է թաղուած Օշականում...

Ժամի 10-ին սկսւում է պատարագը: Պատարագիչը լինում է ճեմարանի վարդապետներից մէկը: Պատարագի վերջում հոգեհանգիստ է կատարւում Ս. Թարգմանչաց յիշատակին, որի ժամանակ խօսւում է կամ ճառ է կարդացւում աշակերտների կողմից:

Ճաշը լինում է վանքապատկան այգիներից մէկում: Ճաշի ժամանակ խօսւում են ճառեր, որոնք գլխաւորապէս դրուատելով Թարգմանիչների գործը, յորդորում են աշակերտներին հետևող լինել նրանց օրինակին, նրանց պէս անձնուրաց լինել և այլն...

Ճաշից յետոյ պատրաստւում են արդէն ճեմարան գնալու: Հաւաքւում են կրկին դասարանդ-աստրան. նոյնպիսի կարգով որ եկած էին գնում են ճեմարան լաւ լաւ յիշողութիւններով: Առհասարակ պէտք է նկատել, որ Օշական գնալ գալը մեծ բաւականութիւն է պատճառում ճեմարանցուն, Թարմացնում է նրան, սակայն ամեն տարի չի պատահում նոյն իսկ այդ միակ աշակերտական խմբովին ճանապարհորդութիւնը: Խնչ է մտածում այդ ժամին վարչութիւնը:

Այն տարի որ Օշական չեն գնում ճեմարանցիները, Թարգմանչանց տօնի օրը երեկոյեան ճեմարանում հանդէս է լինում

հանդիսարանում: Ուսումնական տարուայ ընթացքում բացի թարգմանչաց տօնից տօնում են հանդէսով թագէտս և Բարդուղիմէոս առաքեալների, Վեհափառի անուանակոչութեան, Վարդանանց և Գրիգոր Լուսաւորչի տօները:

Հանդէսները սովորաբար սկսում են երեկոյեան ժամը 6½-ին: Երբ աշակերտները արդէն հաւաքուած են հանդիսարանում, գալիս է ճեմարանի տեսուչը ուսուցիչներին և հիւրերի հետ միասին: Հիւրեր լինում են վանքի միաբանութիւնից և ուսուցիչներին ընտանիքներից: Պատահում են հանդէսներ, որ ներկայ է գտնւում նաև Վեհափառ Կաթողիկոսը: Հանդէսներից ամենափառաւորը կատարւում է Վեհափառի անուանակոչութեան տօնին:

Հանդէսը սկսւում է «աւուր պատշաճի շարականով», որ Կոմիտաս վարդապետի դալուց յետոյ, շատ անգամ քառաձայն է երգւում: Յետոյ հերթով ամբիօն են բարձրանում ոտանաւոր կամ ուրիշ բան ասողներ ու կարդացողները և ասում կամ կարդում են իրանց պատրաստածները: Առաջին ամբիօն բարձրացողը առհասարակ բաւականին երկար է կարդում կամ խօսում (շատասկաւ). նիւթը անպատճառ օրուայ տօնին յարմար պէտք է լինի և անպատճառ այս կողմից այն կողմից քաղած կտորներ են, որ տղան ի մի հաւաքելով մի ամբողջութիւն է կազմում և հանդիսականների առաջ պատմում: Նրանից յետոյ ասում են ոտանաւորներ: Մէջ ընդ մէջ երգւում են երգեր:

Առհասարակ պէտք է ասել, որ հանդէսները ճեմարանում շատ անհետաքրքիր են անցնում: Հանդէսը տանելի դարձնողը քառաձայն երգեր են, որ 1898-ից ի վեր է ճեմարանի միակ մխիթարութիւնն են կազմում:

Հանդէսում կարդացածները մեծ մասամբ աւելի չոր ուսումնասիրութիւններ են, ուրիշ ոչինչ: Նրանք ուղեղի համար են զրուած, որ աւելի շուտ քնացնում են աշակերտներին, իսկ զգացմունքի համար՝ համարեա ոչինչ: Նոյն իսկ ոտանաւորները, որ կարող էին աւելի լաւ ասուել, կարգին չեն պատրաստւում: Գալիս է աշակերտը, ամբիօն է բարձրանում, առանց կարգին առողջանութեան, պարզ արտասանութեան ասում են ու ցած իջնում: Ո՞վ է մեղաւորը:—Նրանք, որոնց պարտականութիւնն է հետևել և չեն հետևում: Գալիս են տղայքը ժամերով նստում են. ինչ են տանում այդ հանդէսներից.—համարեա ոչինչ: Եթէ չը լինէին այն մի քանի քառաձայն երգերը, շատերը սիրով կը հրաժարուէին հանդէս գալուց: Յիշում եմ, հանդէսներից մէկին ներկայ էր և Վեհափառ Հայրիկը. նա համար

ընա ոչ ոքի չը թողեց բան կարգալու, այլ ամբողջ ժամանակը
երգում էին:

Բայց հանդէսներից ճեմարանում լինում են նաև գրական
երեկոյթներ, շաբաթ երեկոները: Վերջին տարիներս աւելի յա-
ճախ էին լինում այս երեկոյթները, բայց այդ գրական երե-
կոյթները աւելի չոր ու ցամաք էին լինում, աւելի շուտ դասեր
էին, միայն թէ՛ հանդիսարանում, և ուրիշ ոչինչ: Եթէ ի նկա-
տի ունենանք, որ ամբիօն բարձրացողներից շատերը այնքան
ցած են ասում կամ կարգում, որ միայն իրանք կամ ամենամօտ
կազմողները կամ հասողները կարող են լսել, այն ժամանակ
հասկանալի կը լինի ունկնդիրների գրութիւնը: Աւելի հետա-
քըքքիւր երաժշտական երեկոյթն է, որ կատարում է սովորա-
պէս Գ. Լուսաւորչի տօնին, մեծ պասի մէջ: Բայց այդ մա-
սին յետոյ:

Հոկտեմբերի ամսի վերջնաւով, վերջնում է և առաջին
երկամսեակը (Ս. և Հ.): Երկամսեակի վերջին օրերին դասերը
աւելի զժուաբանում են: Շատանում են գրաւորները: Աշակեր-
տները ստիպուած են աւելի եռանդով աշխատելու, որ թոյլ
թուանշան չունենան: Աւելի պարտաւոր են և ստիպուած են
աշխատել այն աշակերտները, որոնք դեռ այդ երկամսեակում
դաս չեն պատասխանել: Ճեմարանում ևս թագաւորում է թու-
անշանային սիստեմը, այնպէս որ աշակերտներն էլ այդ սիս-
տեմով են առաջ գնում. այսինքն այն աշակերտները, որոնք
պատասխանել են դասերը և թուանշան ստացել, նրանք այ-
նուհետև «արխէին» են. նրանք կարող են դաս չպատրաստել,
չէ՞ որ նրանք ազատ են, թուանշանն արդէն ստացել են: Զար-
մանալին այն է, որ լսարաններում ևս ուսանողները բոլորո-
վին չեն ազատուում այդ թուանշաններից:

Նոյեմբեր ամսում ցրտերը կամաց-կամաց սկսում են,
այնպէս որ այլևս դուրսը շատ փնալ չի կարելի: Նոյեմբեր ամ-
սով սկսում է մի նոր երկամսեակ: Թէև առաջին երկամ-
սեակը վերջացել է, բայց դեռ թուանշանները չեն յայտնել,
ուստի և տղաները սպասողական դրութեան մէջ են լինում.
այդ պատճառով և օրերը աւելի երկար են թւում: Նոյեմբերի
մէջ էլ տղաները գնում են անտառ, բլուրները կամ ս. Հոփ-
սիմէ վանքի կողմերը: Բայց պէտք է նկատել, որ վերջին տա-
րիները տղաներին աւելի ուշ-ուշ են տանում ման գալու: Սա

էլ, իհարկէ, վերակացուների եռանդիցն է: Շարաթուայ մէջ մի անգամ դուրս գնալ ժանգալն էլ շատ են տեսնում ճեմարանի տղաների համար...

Նոյեմբերին բնութիւնը բոլորովին փոխուած է: Ծառերը բոլորովին տերեւազուրկ ողբում են իրանց մերկութիւնը: Ծաղիկները ծածկուած են խոտերում և անուշ նիրհում են: Թըռչուններ չեն երևում այլևս: Միայն երբեմն սև ագռաւները իրանց անախորժ կռկռոցով ձմռան դալուստն են գուժում: Այժմ աւելի յաճախ սաստիկ քամիներ են բարձրանում, որոնք աւելում, տանում են ծառուղիներում և ճանապարհներին թափուած չոր անրեները: Եւ այս բոլորը ազդում է փակուած ճեմարանացու վրայ, և նրանց մոռլ հոգին աւելի մոռլացնում է:

Թէև օրերը ցուրտ, բայց դեռ տղաները կարողանում են դուրսը խաղալ: Ծաղերից յետոյ ամեն դասարան առանձին առանձին «բերդ» են խաղում: Ինչպէս ամեն տեղ, նոյնպէս և ճեմարանում ամեն խաղ իր որոշ ժամանակն ունի: Այսպէս, սեպտեմբերի մէջ տղաները վէզ և գնդակ են խաղում: Հոկտեմբերին սկսում են «բերդ» խաղ: Այս խաղը յատուկ ճեմարանցոյ խաղ է և աւելի երկար է տևում: Նոյեմբերին և դարնան սկզբին հոլ են խաղում: Մարտին, ապրիլին, մայիսին նորից սկսում են վէզը, գնդակը և աւելանում է «դասատուն» և «ղազախ-թովի» խաղը: Յատուկ փոքրերի սեփականութիւն է «գերի», «շրջան» և «թագաւոր» խաղերը, որ խաղում են երեկոյեան:

Ուղիերը ճեմարանում այնքան էլ շատ չեն: Մի գիշերութիւլ ուսումնարան ուր 200-ից աւելի աշակերտներ կան շատ յարմարութիւններ ունի ամեն տեսակ խաղեր կազմակերպելու: Բայց ճեմարանի վարչութիւնը ժամանակ չունի այդ տեսակ «չնչին» բաների մասին մտածելու... Նա աւելի «խոշոր գործերի» է, այնպէս որ տղաների խաղերի մասին մտածելու ժամանակ վատնել անկարող է: Ծեմարանում մի ժամանակ խաղալիքներ կային: Վերջերս փթած լինելու պատճառով վերցուեցին, և նրանց տեղերը նորերը չէին տուեցան: Այժմ միայն երկու զուգափայտեր կան, որոնց վրայ շատ քչերն են խաղում:

Ուրիշ ուսումնականներում «մարմնամարզութիւնը» (гимнастика) առարկաների շարքում է: Մարմնամարզութեան առանձին որոշուած ժամեր կան: Իսկ ճեմարանում դրա հոտն էլ չկայ: Ծեմարանում աւելի քան մի ուրիշ դպրոցում կարիք կայ մարմնամարզութեան դասերի: Ծեմարանի աշակերտները առանց այն էլ մասնուած են անշարժ կեանքի: Ամենաաշխոյժ աշա-

կերտներն անգամ, ապրելով մի քանի տարի ճեմարանում, լըրջանում, մոսյլանում և «գառն» են դառնում:

Ճեմարանցին անշարժ մնալով ֆուտում է, ի հարկէ, իւրան. նա թէ հոգեպէս և թէ մարմնապէս հիւանդանում է: Բայց վարչութիւնը թէ խաղերին և թէ մարմնամարզական վարժութիւններին երկրորդական, երրորդական նշանակութիւն է տալիս: «Լինի էլ կը լինի, չլինի էլ»:

Այդ բանի դէմ բողոքում է բանականութիւնը: Հարկաւոր են ճեմարանի համար մարմնամարզական դասեր: Հարկաւոր է դրա համար ժամանակուր ուսուցիչ, եթէ ձեզ համար թանգ է ճեմարանցու առողջութիւնը: Թող լաւ իմանայ ճեմարանի վարչութիւնը, որ ապագայում նա շատ անէծքների կ'արժանանայ իր սաների կողմից:

Եթէ մէկը ճեմարանում առաջարկի մտցնել և պարեր՝ նա, անշուշտ, միջնադարեան հերիտիկոսների պէս խարոյկի կ'արժանանայ: Ճեմարան և եւրոպական պարեր. դրանք իրարից այնքան հեռու են, որքան արեւելքը՝ արեւմուտքից... Ի՞նչպէս կարելի է հոգևոր ճեմարանում ևրոպական պարեր սովորեցնել. դա կատարեալ հերետիկոսութիւն կը լինի. իսկ այդ տեսակ առաջարկութիւն անողը առաջին հերետիկոսը:

Ամենից առաջ պարը (իհարկէ ոչ չափից աւելին) անհրաժեշտ է առողջապահական տեսակէտից: Պարը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ որոշ տեսակի մարմնամարզութիւն: Իսկ թէ իւրաքանչիւր դպրոցում պէտք է պարտադիր լինեն մարմնամարզական դասեր, դա արդէն յայտնի պարզ ճշմարտութիւն է: Պարերը մարդու թարմացնում, առոյգացնում են. իսկ ճեմարանում տիրում է ընդհանուր անշարժութիւն, թմրածութիւն, նրանց պէտք է սթափեցնել: Ահա պարերը որոշ չափով կարող են այդ նպատակին ծառայել: Պարը սովորեցնում է մարդկանց արտգ և շնորհալի շարժումներ ունենալ: Լաւ ձևեր, լաւ շարժումներ ունենալ հարկաւոր է ամեն մի մարդու, նա մանաւանդ կրթուած, զարգացած մարդու համար. սեմինարիստական անտաշութիւնը մի առաքելութիւն չէ, որ սրբագործենք:

Ճեմարանցին հայրենիքում եղած ժամանակ փախչում է առհասարակ ընկերութիւններից, թատրոններից, պարահանդէսներից. պատճառը շատ հասկանալի է. առաջին նա անտարրեր է դառել առհասարակ դէպի ամեն մի բան, երկրորդ՝ որ նա ամաչում է, քաշւում է. չը գիտէ իրան հասարակութեան մէջ բռնել, այդ պատճառով էլ չի վստահանում այդ տեսակ շրջանների մէջ մտնել: Կայ և մի երրորդ պատճառ. այդ այն է, որ վարչութեան և տղաների մեծամասնութեան կարծիքով տւելորդ է

և նոյն իսկ մեղք է գնալ այդպիսի տեղեր, իսկ պարելու մասին էլ ամենևին չը պէտք է մտածել. ձեմարանականը անհամեմատ բարձր կանգնած պէտք է լինի: Նա իրան հեռու պէտք է պահէ «աշխարահային» վայելքներէ: Դրանք անցողական բաներ են: Դրանք նպատակ չեն կարող լինել, ուրեմն և չարժէ ժամանակ կորցնել այդպիսի բաների մասին նոյն իսկ մտածելու...

Բայց ձեմարանի վարչութիւնը կամ ձեմարանցին չի հասկանում, այն ամենահասարակ ճշմարտութիւնը, թէ «առողջ հոգին՝ առողջ մարմնի մէջ է»: Անցել են այն ողորմելի ժամանակները, երբ հոգին փրկելու, հոգին ազնուացնելու համար մարմինն էին տանջում: Այժմ մարդիկ այդ մասին բոլորովին հակառակ հասկացողութիւն ունեն: Բայց ինչ՞ով են տարբերում թէ այդ վարչութիւնը և թէ աշակերտները իրանց «լուսամիտ գաղափարներով» միջնադարեան կղերականներէ:

Պարերը, ինչպէս սասցինք, սովորեցնում են ինքնավստահ լաւ շարժումներ ունենալ: Թէ որքան անհրաժեշտ է այդ բանը ձեմարանցու համար՝ այդ կ'երևի հետևալից:

Ձեմարանի տղաները հաղորդուելուց յետոյ զոյգ-զոյգ գնում են աջակողմեան դասի եպիսկոպոսին կամ վարդապետին գլուխ են տալիս, ապա անցնում: Մարդ չի կարողանում առանց ցաւելու նայել, թէ ինչ ծաղրանկար է (կարիկատուրա) բացւում նայողի առաջ: Տառնեակ զոյգերից մէկը չի կարողանում կարգին միասին գնալ, միասին գլուխ տալ, միասին հեռանալ: Մէկը առաջ է ընկնում, միւսը յետ է մնում, մէկը հարաւ է նայում, միւսը հիւսիս, իրար են ընդհարում... վերջապէս մարդ աչքով պէտք է տեսնի, որ իմանայ թէ ինչ է կատարւում այնտեղ: Մարդ չի իմանում՝ ծիծաղի թէ՞ վշտանայ...

Եւ այս բոլորը գիտէ ձեմարանի վարչութիւնը:

Իսկ եթէ կանոնաւոր պարի և մարմնամարզութեան դասեր լինէին, տղաները կարգին քայլել իմանային, վստահ, կանոնաւոր շարժումների վարժուէին, կարծում եմ, որ այդ տեսակ «սեմինարիստական անտաշութիւնը» կը վերանար, սակայն ձեմարանի վարչութիւնը, աւելի սիրով կը համոճայնուէր, որ շարաթ երեկոները ձեմարանի աշակերտները հաւաքուէին միասին և սաղմոս քաղէին, փոխ ասէին... Ճաշակի և աշխարհայեցողութեան բանէ:

Փալիս է գեկտեմբեր ամիսը: Յրտերը աւելի սաստկանում են. տղաները օրուայ մեծ մասը սերտաբանում կամ դասարաններում են փակուած: Օրերը մեծ մասամբ անպամած:

Սկսում է արդէն ձիւն գալ: Էջմիածնում ձիւնը վերջին տարիները շատ բիշ էր դալիս և շատ էլ չէր նստում: Դեկտեմբերի 6-ն է: Այդ օրը կայսերական տօնի պատճառով դաս չի լինում: Բայց այդ օրը ուրիշ նշանակութիւն ունի ճեմարանացոյ համար: Այդ օրը ճեմարանի հիմնադրի՝ Գէորգ կաթողիկոսի մահուան տարեդարձն է:

Այդ օրը երեկոյեան աղօթքից յետոյ հոգեհանգիստ է կատարում Գէորգ կաթողիկոսի համար: Հոգեհանգստից յետոյ տեսուչը կամ օգնականը, յիշելով օրուայ յիշատակելի հիմնադրին, յիշեցնում է տղաներին հիմնադրի յոյսերն ու տենչանքները ճեմարանի նկատմամբ և յորդորում է, որ նրանք սրբութեամբ պահեն և փայլալայն հիմնադրի տենչերը: Տղաները գընում են ննջարան այդ խոհերով բռնուած:

Դեկտեմբերի վերջերն է: Աշակերտների դէմքին ուրախութեան նշաններ են երևում: Մօտեցել են արձակուրդի օրերը: Դասերը որքան կ'ուզէք դժուար են, գրաւոր գրաւորների յետևից: Այն հանգամանքը միայն՝ որ մի քանի օր է մնացել, մոռացնել է տալիս ամեն նեղութիւն: Տղայքը, այդ ժօտալուտ ազատութիւնից ոգևորուած, աւելի եռանդով են աշխատում: Կատարեալ «ապաշխարանքի շարաթ», ինչպէս իրաւացի կերպով անուանել է ճեմարանի ուսուցիչներից մէկը: Աւելի ուրախ են նրանք, որոնք հնարաւորութիւն ունեն տօներին տուն գնալու:

Վերջապէս անցնում է և «ապաշխարանքի շարաթը» և դալիս է նոր տարուայ արձակուրդը: Արձակուրդի ազդարարման նշաններն են այն միահամուռ ծափահարութիւնները և ուրախական ձայները, որոնք լսելի են լինում ամեն մի դասարանում, վերջին դասից յետոյ: Ուրախ են ամենքը, որ անցկացրին այն երկար երեք ամիսները, որոնք ճեմարանական կեանքում ամենաերկար ժամանակամիջոցն է: Ճեմարանցին, երբ առաջին կիսամեակը անցէ կայնում, կարծում է թէ արդէն տարուայ դժուար մասն է անցած:

Արգոս

(Վերջը յաջորդ համարում)

ԿԵԱՆՔԻ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ

1. Ս ա ղ ւ զ

Երբ ես ման եմ գալիս փողոցներում, մտնում եմ պալատները, հասարակական հիմնարկութիւնները, թատրոն և այլն, չգիտեմ ինչու՝ մարդիկ ինձ երևում են զանազան գազանների, կենդանիների կերպաբանքով. ինձ միշտ թւում է թէ՛ ներկայ հասարակական կազմի մէջ մարդիկ իրար մէջ բաժանել են լուռ համաձայնութեամբ զանազան կենդանիների դերեր և մեր կեանքը իսկապէս մի գաղանանոց է դառել: Երևի ես հիւանդ եմ, որ չեմ կարող ազատ շունչ քաշել մեր այս հասարակական մթնոլորտում:

Ահա քաղաքի ամենապեղեցիկ մասում եմ ես. իմ սուջե խրոխտ երկիրնքն է բարձրանում մի պալատ, որի ճակտին գրած է՝ այս ինչ պարոնի «բանկ»: Մտնում եմ և վեր բարձրանում մարմարէ աստիճաններով: Բարձր և ընդարձակ դահլիճներում, պատերին կից՝ մի շարք գեղեցիկ վանդակներ, որոնց ետեւում նստոտած են մաքուր հագնուած մարդուկներ և գրում են անվերջ և համրիչներ չխչխկացնում: Ահագին թուով մարդիկ ել ու մուտք ունեն այդ պալատը. մէկը փող է բերում, միւսը փող է վերցնում: Թղթադրածի, արժէքաւոր թղթերի, ոսկու և արծաթի մի հորձանքի կենտրոն է այդ:

Ահագին դահլիճներին կից շքեղ պնդուած մի առանձնասենեակում, փափուկ բաղկաթոռի մէջ, ոռկոկօ գրասեղանի սուջե բաղմած է ինքը «գործի» տէրը:

—Պարագլտ, սմբդ,—գուրս պրծաւ իմ բերանից, շեմքի մօտ:

—Ի՞նչ էք ասում,—նկատեց ինձ առանձնասենեակից դուրս եկող մի պարոն, որ շատ ու շատ գոհ էր իր տնով, իր ճաշով, իր ընտանիքով, իր գործերով:—Նա մի ջէնտըլմէն է, աւելացրեց պարոնը, նա ազգասէր է, բարեգործ է:

Եւ իսկապէս չափազանց գոհիկ էր և անքաղաքավարի իմ բացականչութիւնը: Միթէ պարոն բանկիրը նման էր զգուհի

պարագիտի: Ոչ, նա շատ հաճելի արտաքին ունէր. գեր, լաւ ածիլած գեղեցիկ երես, խնամքով սանրած մազեր կիսաճաղատ փայլուն գլխի վրայ, սրած բեխեր, սրածայր կտրած միւրուր: Տեսէք որքան անոյշ և մեղմ է նրա ժպիտը. որքան մաքուր են նրա շորերը, որոնցից բուրում է անուաշահոտութիւն:

—Բոլորից յարգուած է նա, աւելացրեց խօսակիցս. մեր հասարակութեան մէջ էլ, մեր քահանաներն էլ, մեր բարեգործական տիկիներն էլ, մեր ազգային դործիչներն էլ գիտեն թէ ինչպիսի բարերար և ազգասէր մարդ է նա: Ազգայիները պարծենում են օտարների առջև որ այդպիսի երևելի ֆինանսիստ ունեն, իսկ դուք պարագիտ էր անուանում նրան: Մտրդը ապրում է ազնիւ, օրինաւոր մի աշխատանքով, իսկ դուք նրան պարագիտ էք անուանում: Այ էդպէս էք անում որ մեր տունը քանդում էք է, ասաց նա դժգոհութեամբ և առանց ձեռք մեկնելու ինձ, հեռացաւ ինձանից թթուած...

Յարգանք և պատիւ մարդ-սարգի ճարպիկ գործունէութեան, որ կարողացել է այնքան բարակ և նուրբ գործել իր ոստայնի թելերը: Իսկական սարդը, կամ գաւառական և գիւղական «վաշխառուն», որքան միտմիտ են և յիմար սրա համեմատութեամբ: Մի բիշ զգուշութիւն է հարկաւոր ճանձների կողմից որ թակարդ չընկնեն. իսկ մեր է տեսնում մարդ-սարգի նուրբ թելերը. մի է կարող ազատուել³³ այդ անտեսանելի թակարդից: Մաքուր բոկօկօ ասանձնասեղակում դուք կը տեսնէք փայլուն մաքրութիւն, քաղցր ժպիտներ, իսկ թէլեր... հետքն անգամ չէք գտնի: Այդ նուրբ կատարելագործութեան է հոսքրել քաղաքակրթութիւնը մարդ սարդին:

2. Ժ ի ծ ե ո ն ա կ ը

Մի խեղճ և ուրբ աղջիկ էր Մարին: Նրա միակ ազգականուհին մօրաքոյրն էր, որ կարողացաւ իր քրոջ աղջկան կաբուձ և սովորցնել: Երբ մեռաւ իր միակ ազգականուհին, Մարին մնաց արհեստանոցում և մի քանի ժամանակից յետոյ դառաւ այնպիսի վարպետուհի: Քաջաքի ամենահարուստ տիկիներների սիրած դերձակուհին էր նրա տիրուհին, որ ինչպէս և նրա փառահեղ սալոնը յաճախող նորասէր հարուստ պճնուհիները՝ գնահատում էր Մարիի նուրբ ճաշակը:

Չանձրացաւ Մարին այդ տաղտկալի և միաօրինակ կեանքից. միշտ աշխատել ուրիշի համար: Որքան աւելի բախտաւոր

էր այն ծիծեռնակը, որ դիմացի տանիքի տակ իր բունն էր շինել և ամբողջ օրը ուրախ-ուրախ ճախրում էր, թըռչում, մոզուկներ որսում իր ձագուկների համար: Իսկ գիշերը հանգստանում իր բունի մէջ իր ձագուկների և ընկերի հետ միասին: Քաղցր-քաղցր ճմլում էր Մարիի սիրտը ամեն անգամ, երբ անուշների մէջ նա տեսնում էր իրան իր սեփական բունն մէջ, իր ընկերի և ձագուկների հետ միասին:

«Ձէ, պէտք է անպատճառ ընդունել գործակատար Գէորգի առաջարկը», մտաբեւոյնում էր և, վերջապէս, իրադրոճեց այդ որոշումը:

*

Մարին տրդէն սեփական բուն ունի: Եւ ինչո՞ւ չունենայ, ինչո՞ւ նա էլ չվայելի կեանքի երջանկութիւնը: Բոլորս մի անգամ ենք ծնւում. ինչո՞ւ վայել են կեանքի քաղցրութիւնը միայն բախտաւոր շապկի մէջ ծնուածները... Այդ է վաղուայ մարդու միամիտ տրամաբանութիւնը, բայց այլ է այսօրուայ մարդու ստեղծած իրականութիւնը...

Ուրեմն, Մարին սեփական բուն ունի, ունի ընկեր էլ, մի սիրուն ձագուկ էլ: Ծիշտ է, նրա բունը բաւական խղճուկ է և քաղաքի յետ ընկած մի փողոցում, բայց այնուամենայնիւ Մարին սեփական տուն ունի: Նա և իր ընկերը օրն ի բուն աշխատում են և իրանց ձագուկին մեծացնում: Դժուար է, շատ զժուար այդ աշխատանքը: Ազատ ժամանակ չի մնում վայելելու սեփական բնի քաղցրութիւնը: Ծիծեռնակը արեւը մայր մանկուն պէս հանդիստ քնած է իր բունի մէջ, ձագուկների կողքին, իսկ Մարին պէտք է կարի քունը, որովհետեւ պատուէրներ սուտոյները պահանջում են՝ շո՛ւտ, թէ՛ և այդ պատուէրներ տուողները քաղաքի հայտնի պճնուհիւսները չեն: Միթէ նրանք կը գան այդպիսի մի խղճուկ բնակարան: Այդպիսի մեծ ու փառաշուք տիկիներին գրաւելու համար պէտք է փարթամ կարգ ու սարք, գեղեցիկ սալոն, իսկ այդ բոլորը դրամապլուխի բան է, մինչդեռ Մարին և իր ընկեր Գէորգը միայն աշխատելու ընդունակութիւն ունին. ո՞վ է նրանց կապիտալ տուել:

Նրանց ճտիկը մեծանում է: Ծնողները ժամանակ չունին առանձին հոգս տանելու նրա մասին: Եւ խելօք ճտիկը հասկանում է այդ. ինքն իրան վբաղում է, խաղում: Նա գիտէ որ մայրիկը չի կարող ժամանակ կորցնել. պէտք է աշխատի, աշխատի, և անվերջ աշխատի:

Մի օր էլ ճտիկը խաղում էր պատշգամբում՝ հարկան երեխայի հետ: Այս վերջինը խաղալիս հրեց ճտիկին, որ վայր-

գլորուեց սանդուխներից և կոտրեց ոտը: Ճտիկի ճշի վրայ հասաւ մայրը. կանչեցին բժիշկ. սակայն, ինչպէս շքեղ շորերը, այնպէս էլ լաւ բժշկութիւնը միայն հարուստների համար է...: Վերջը, խեղճ Մարին ամեն օր իր կողքին ստիպուած էր տեսնելու իր ցաւազար մանուկի գունատ ու վշտոտ դէմքը, լսել նրա սիրտ կտրատող տնքոցը. ոտի կատարեալ բժշկութեան համար պէտք էր «ջրերը գնալ, արտասահման տանել»: Մի բան որ դարձեալ հարուստների վայել տենչանք էր:

*

Օրերն անցնում էին օրերի ետեւից: Մարիի բունի մէջ շուտով պէտք է մի նոր անդամ էլ աւելանար: Ցաւազար ճշտիկը արդէն եօթը տարեկան էր, և նա ամեն բան արդէն լաւ հասկանում էր, և կեանքի դաճնութիւնների ու զրկանքների մասին ոչ իր հասակին համեմատ լուրջ հասկացողութիւն ունէր: Գիշերը մայրը գնաց հիւանդանոց:

Առաւօտեան հայրը ինքը թէյ պատրաստեց, մի բաժակ ածեց դրաւ ճտիկի առջև, շտապ-շտապ ինքը խմեց և գնաց բանին:

— Գնա, հայրիկ, ոչինչ. ես մենակ կը մնամ մինչև դու տուն գաս. միայն գնալիս գուռը չփակես յետեւիցդ. պատուէր տուողները կը գան, կը զանգահարեն և չեմ կարող վեր կենալ տեղիցս և բանալ:

Հայրը համբուրեց ուշիւ և դժբախտ ձագուկին և գնաց խանութ:

Մենակ է, մենակ ցաւազար ճտիկը:

Ահա տուին զանգը:

— Մտէք, դուռը բաց է, ասաց փոքրիկը:

— Մայրիկդ տանը չէ, հոգիս, ասաց ներս մտնող տիկինը:

— Ոչ, տիկին, նա գնացել է հիւանդանոց՝ աղատուելու:

— Իսկ դու, փոքրիկս, մենակ ես բոլորովին:

— Այո, տիկին:

— Իսկ հայրիկդ, միթէ նա էլ է գնացել:

— Այո, տիկին, ի՞նչ արած. դորձ ունի:

— Ե՞րբ կը վերադառնայ մայրիկդ:

— Ասաց թէ հինգ օրից յետոյ:

— Չէ, երևի սխալուել ես, հոգիս. միթէ կարելի է այդքան շուտ վեր կենալ անկողնուց: Անկարելի է:

— Այո, հինգ օրից յետոյ նա կը գայ: Նա ինձ ասաց որ ձեզ այդպէս էլ յայտնեմ: Հինգ օրից աւել նա չի կարող մնալ. մենք հարուստ չենք. պէտք է մայրիկս աշխատի որ կարողա-

նանք տպրել: Խեղճ մայրիկ, շատ, շատ ցաւեր կրեց նա այս գիշեր: Հայրիկս վաղ առաւօտ գնաց և իմացաւ որ մայրիկը մի փոքրիկ քոյրիկ է բերել...

Եւ մանուկի դալկացած դէմքի վրայ ուրախութեան նշոյլ ցոլաց: Նրա մեծ մեծ ու խելացի աչքերի մէջ մի ինչ որ մեղմ, խղճահարող վիշտ անցաւ:

Տիկինը զգացուեց. շոյեց նրա մաղերը, փաղաքշական մի քանի խօսքեր ասաց և, հազիւ զգելով իր արտասուները, դուրս պրծաւ «ծիծեռնակի բունից»:

Որքան բախտաւոր է իսկական ծիծեռնակը այդ մարդ ծիծեռնակից...

ՍԷԼԷՆ

ԱՐԷՇԻ ԳԱԻԱՌ

Գանձակի նահանգի Արէշ գաւառը հին «Աղուանից աշխարհի» մի մասն է և ընկած է Քուռ գետի ձախ ափին: Այդ գաւառի դիմաց—դէպի արևմուտք, Քուռ գետի աջ ափին Զիւանշիրի և Գանձակի գաւառներն են: Արէշի գաւառը հիւսիսից սահմանակից է Նուխուայ գաւառին, իսկ արևելքից կապած է Բագուի նահանգի Գեօկչայ գաւառին: Մեծ մասամբ տափարակ Արէշի գաւառը բնութեմ է 2,823 քառակուսի վերստ տարածութիւն և ոռոգւում է Քուռ գետի ձախակողմեան մանր ու մեծ օժանդակ—գետակներով (притоки): Առանց արուեստական ջրանցքների և առուների, առանց ոռոգման այդ տափարակներում անհնարին է երկրագործական կուլտուրը: Տգէտ, իր բախտին թողնուած ազգաբնակչութիւնը ներկայ խաւար և ապիկար բեժիմի ժամանակ անգամ, իր սեփական միջոցներով կարողացել է օգտուել փարթամ բնութեան բարիքներից և հողագործութիւնը և այդպէսպէսութիւնը բաւական արդիւնաւոր վիճակի հասցնել: Աւելի կուլտուրական և բարեկարգ մի բեժիմ Արէշը կարող էր

դարձնել տասնապատիկ աւելի թուով բնակիչներէ համար բարձր կեանքի անսպառ մի աղբիւր: Իսկ մեր բիւրօկրատիան անընդունակ գտնուեց նոյնիսկ պահպանել այն, ինչ ժողովուրդը դարերով ինքն իր հարքաշ աշխատանքով ստեղծել էր: Մեր բիւրօկրատիան չկարողացաւ կեանքի մէջ իրագործել նոյնիսկ ամենաչնչին մի պահանջ—ապահովել մարդկանց կեանքն ու գոյքը: 1897 թուականի ժողովրդագրութեամբ այդ գաւառում ապրում էին 67,271 հոգի: Դարերի ընթացքում անլուր բռնութիւնների պատճառով բնիկները բռնի մահմեղականացել ու թուրքացել են. նին աղուանների հետքն էլ չի մնացել, իսկ հայերից ոչ ձուլուած մնացել են մօտ 14 հազար հոգի: Արէշի թուրքերի տիպը, գիմագիծը համարեա չի զանազանուում հարեան հայերից:

Արէշի գաւառը բաժանուած է երեք ոստիկանական մասերի. 1) Լեակիի, 2) Խալվանի և 3) Սալամաուրի: Հայերի գիւղերը գտնուում են Խալվանի և Սալամաուրի գաւառամասերում: Հայկական գիւղերը Խալվանի գաւառամասում հետեւեալներն են. Մազուրղի, Նեմեթապատ, Էրմէնիրազար, Հաւարիկ, Քեանդակ, Խանաւադ: Սալամաուրի գաւառամասում հայաբնակ են, Ամիրուսն, Բէգլեարքեանդ, Գիրդաղուլ, Զիրիկ, Ղայարաշի, 2 Սոգութլու, Չանախ-Բուլաղ, Թոսիկ, Նագուրլի:

Արէշի գաւառում բոլոր գիւղերի թիւն է 129: Գաւառի միջով անցնում է Անդրկովկասեան երկաթուղին: Խաղաղ կուտուրական կեանքը մեծ ապագայ է խոստանում այդ հարուստ գաւառի բնակիչների համար: Իսկ այժմ այնտեղ աւեր ու սպանութիւնների են մատնուած սակաւաթիւ հայ գիւղերի մի մասը:

Նախատամատոյց յանձնաժողովի կողմից այդ գիւղերը ուղարկած գիւղատնտես Եր. Սարգսեանը հետեւեալ տեղեկագիրն ներկայացրեց այդ արկածեալների զրութիւնը վերականգնելու մասին:

Արէշի գաւառում նոյեմբերի աղէտների ժամանակ զնառուել են հետեւեալ հայ գիւղերը.

Մահմաթաւա (հայերէն Նեմեթապատ), Էրմանիրազար, Քեանդակ, հաւարիկ, Մագուրղի: Այդ գիւղերից առաջի եր'ուսը գտնուում են Նուխի տանող խճուղու աջ կողմում, Եվլախ կայարանից առաջինը 12 վերստի, իսկ երկրորդը 14 վերստի վրայ:

Իսկ վերջի 4 գիւղերը գտնուում են խճուղու ձախ կողմում, Քուռ գետի ձախ ափին, իրարից 1¹/₃—2 վերստի վրայ:

Այս հինգ գիւղերն էլ շրջապատուած են չորս կողմից մի

քանի տասնեակ թուրք գիւղերով: Արէշի թուրքերի մեծամասնութիւնը սուննի է, թէև շիաներ էլ կան:

Վնասուած գիւղացոց եկամուտի գլխաւոր աղբիւրները կազմում են. շերամապահութիւն, բրինձի, բամբակի կուլտուրան և այգեգործութիւնը: Յորեն և գարի ցանում են չնչին քանակութեամբ, այնպէս, որ նոյնիսկ ուտելու համար գիւղացիք ստիպուած են լինում գնել զրաից ցորեն ու գարի: Կորէկ ցանում է միայն էրմանիրազար գիւղը:

Այս 5 գիւղերում էլ զգացւում է հողի սակաւութիւն, որը ևս առաւել սուր է Նեմեթաբազի և էրմանիրազարի համար, այնպէս որ այս գիւղացիք իրանց ցանքսերի կէսից շատը անում են շրջակայ բէկերի (Հաջի բէկի, Սուլթան բէկ Սուլթանովի, Սաշա բէկ Շելկովնիկովի, Իսմայիլ բէկ Սուլթանովի և Փիլիիլի թուրք հասարակութեան) հողերում, տալով հողատէրերին եկամուտի մի յայտնի մասը:

Այսպէս, օրինակ Հալթուկը (բրինձը) ցանում են հետեւեալ պայմաններով. սերմը տալիս է հողատէրը, հնձելը՝ կիսու, իսկ մնացած բոլոր աշխատանքները՝ հող կապալով վերցնողից, եկամուտը՝ կիսու: Բացի այդ, ամեն մի գլուխ *) տալիս է հողատէրին 1 բ. 40 կոպ. ջրի փող:

Բամբակը ցանելիս՝ սերմը հողատէրից կիսու: Ցորենը և գարին ամեն ինչ գիւղացուց $\frac{1}{5}$ -ականով:

Երբ արտը հաւաքւում է, բէկը կամ ինքն է գալիս կամ ժառը է ուղարկում և ստանում է 5 խուրձից մէկը, ամենախոշորը և ամենալաւը: Այս խուրձերը գիւղացին պարտաւոր է իր սայլերով տանել հողատէրի տունը:

Չնայած այս ծանր պայմաններին, գիւղացիք ստիպուած են օգտուել այդ հողերով, որովհետև առանց զրանց նրանք անկարող են թէ իրանք և թէ իրանց տաւարը կառաւարուել:

Մասնաւորապէս Նեմեթաբազը և նամանաւանդ էրմանիրազարը ունեն այնքան չնչին վարելու հող, որ առանց այդ հողերին նրանք անկարող են ապրել: Այսպէս օրինակ, առաջի գիւղը ունի 400 դես., իսկ երկրորդը 200 դես. վարելահող: Մրանցից ամեն տարի վարւում է միայն $\frac{1}{3}$ մասը: Ուրեմն երկու գիւղի ցանքսերը միասին կազմում են ընդամենը 200 դես.: Այսինքն ամեն մի տան ընկնում է միջին թուով մօտ $1\frac{1}{2}$ դես.:

Ամենալաւ հողերը գիւղացիք վարում են բամբակ և Հալթուկ, իբրև աւելի եկամուտ տուող կուլտուրաներ, իսկ ամե-

*) Գլուխ է հաշւում թէ այս դէպքում թէ այս յօդուածում ամեն տեղ բոլոր տղամարդ աշխատող ձեռքը, սկսած 14—15 տարեկանից: Ապրիլ. 1906.

նաւատ հողերը արդէն ծառայում են ցորենի և գարու համար: Ահա ինչով պէտք է բացատրել այն զարմանալի չնչին բերքը, որը մենք տեսնում ենք այդ գիւղերում. ինքը 1—3, ահա այդ տեղի սովորական ցորենի և գարու բերքերը: Վարելահողերը այս բոլոր հայ գիւղերում ամենայն տարի բաժանւում են վերև յիշած գլուխները վրայ:

Իսկ խաղողի, մշգեղէնի և թթենու այգիները, ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ բաժանման չեն ենթարկւում և կազմում են ամեն մէկի սեփականութիւնը:

Ինչպէս վերև յիշեցինք այս գիւղերի բնակիչների եկամուտի գլխաւոր աղբիւրները կազմում են. բոժոժը, բամբակը, չալթուկը և խաղողը:

Բոժոժից գիւղացիք տարեկան ստանում էին մօտ 70—80 հազար բուբլի, բամբակից մօտ 50—60 հազ. բուբլի և չալթուկից ու խաղողից էլ մօտ 20—30 հազ. բուբլի: Ընդհանուր առմամբ, ուրեմն, այս գիւղերը մտնում էր մօտ 140—170 հազ. բուբլի փող: Այսպէս էր մինչև անցեալ տարի նոյեմբերի վերջերքը: Տեսնենք այժմ լինչ դրութեան մէջ են այս գիւղերը և ի՞նչպէս կարելի է նրանց ոտի կանգնեցնել:

Այստեղ մենք կանգ չենք առնում այն հարցի վրայ, թէ արդեօք ցանկալի է այս գիւղերը նորից վերադարձնել իրանց հին տեղը, թէ աւելի լաւ է մի նոր տեղ փոխադրել: Կանգ չենք առնում նրա համար, որ առաջինը սա ընդհանուր հարցի բնաւորութիւն ունի և շատ լուրջ ու բազմակողմանի ուսումնասիրութիւն կատարելուց և բոլոր հանգամանքներին ծանօթանալուց յետոյ միայն կարելի է գալ այս կամ այն եղրակացութեան: Այնպէս որ մենք մի կողմ թողնելով այս հարցերը կ'անցնենք անմիջապէս գիւղերի այժմուայ նկարագրութեան և նրանց վերականգնեցման համար անհրաժեշտ միջոցների հարցերին:

Գիւղերը այժմ բոլորը աւերուած են: Տները քանդուած ու բոլոր փայտեղէն մասերը յափշտակուած են: Թալանից յետոյ, որպէսզի ծածկեն այդ բանը, թուրքերը հաւաքել են խոտ և եղէգներ և դարսելով տների մէջ կրակ տուել:

Բայց այդ խաբեբայութիւնը այնքան ակներև է, որ նոյն իսկ ամենատգէտ մարդն էլ կարող է հասկանալ նրա շինծութիւնը: Այժմ էլ դեռ շատ տներում կարելի է տեսնել դեռ չերուած ու միայն սևացած խոտի և եղեգներին կոյտեր:

Մնում են միայն սևացած և կիսափլուած չոր պատերը:

Սարսափելի տպաւորութիւր են թողնում այդ ամայացած և աւերակ դարձած, իսկ մի ժամանակ շէն գիւղերը:

Պտղատու և վառելու ու շինութեան ծառերը քոլորը կոտորած ու տարուած են:

Համեմատաբար ձեռք չի տուած խաղողի և թթենիների այգիները:

Արտերը մասամբ միայն կերցրուած են և մի աննշան մասն էլ, ջրելը ուշացնելու պատճառով, մի քիչ փչացած են:

Ընդհանրապէս ցանքսերը բաւարար են:

Տան կահ կարասիներից և անասուններից գիւղացիք կարողացել են աղատել մի աննշան մասը: Այս աղատածն էլ, գիւղացիք դրսից օգնութիւն չստանալու պատճառով, մասամբ կիսագնով ծախել ու հացի են տուել, կերդանիների մի ուրիշ մասն էլ խոտի պակասութեան պատճառով նոյնպէս փչացել է: Այնպէս որ այժմ մնացել է շատ չնչին բան:

Միայն Մազուրլիկն ոչինչ չի կարողացել աղատել, որովհետեւ նա առաջինն է մատնուել յարձակման և թալանի:

Այսպէս հինգ գիւղերը

Ունեցել են		մնում է
Գոմեշ (քեալ)	1020	240
Կթան տաւար (կով և գոմէշ)	3045	460
Ձի	219	9
Այծ	500	50
Ձութ	560	20
Կամն	650	0
Կարաս և տակառ	4600	0
Սայլեր	305	230

Այս դեռ խոշոր կորուստն է, չհաշուելով մանր-մունր տընային և գիւղատնտեսական իրեր:

Այս գիւղերի մնասնները գիւղացիք իրանք հաշոււմ են մնաւ $1\frac{1}{2}$ միլիօն: Գիւղերն ունեցել են հետեւեալ կազմը.

Գիւղ. անուն	կամեր. տ.	մատաղ ուտող տ.	հոգի երկս.	գլուխ (աշխատ.)
Մահմաթուա *)	64	90	600	180
Էրմանի ըաղար **)	34	39	274	53

*) 210 տուն թուրք սուլանի.

**) 14 տուն թուրք շխ և սուլանի

Քեանդակ *)	109	165	1000	300
Հաւարիկ **)	100	180	1100	300
Մազուրդի	44	53	400	130
	351	527	3374	963

Գիւղերը վերականգնելու համար առնուազն հարկաւոր է նախ և առաջ տալ գիւղացոց սերմացուն՝ գարնանացանը անելու համար, գիւղատնտեսական գործիքներ, գոմէշներ և մինչև կալը դուրս գալը՝ ուտելու հաց և յետոյ հնձելու ու կալը թափելու համար գործիքներ, կարամներ և, որ ամենագլխաւորն է, նոր շէնքեր կառուցանելու համար նպաստ հետեւեալ հաշուով:

Մենք հաշիւ անելիս աչքի առաջ ենք ունեցել, որ ամեն մի գլուխը ցանում է $1\frac{1}{2}$ փութից 30 գր. բամբակ, 1—2 փութ չալթուկ, մի խոն (14 գր.) կորէկ:

Ուտելու համար հաց է հարկաւոր, ապրիլի 20-ից մինչև յուլիսի 5-ը, երբ դուրս է գալիս կալը. ուրեմն $2\frac{1}{2}$ ամսուայ ընթացքում: Մեծ ու փոքր հաշուած հոգու ամիսը առնուազն հարկաւոր է մի փութ ցորեն:

Երկու տանը մի չութ, մի գոյգ գոմէշ, տանը մի բահ, ամեն մի գլխին մի օրաղ, երկու տանը մի գոյգ կամնը, տանը 3 կարաս 5—10 փութանոց ամեն մէկը:

Բացի այս ամառը մինչև շինութիւնների շինելը հարկաւոր է գիւղացիներին ապրելու համար գոնէ ամեն մի 15—20 հոգու մի վրան:

Այս բոլորի գները վերցրուած է տեղային: Բամբակի սերմի փութը 25 կոպ., չալթուկը 1 ռ. 20 կ., կորէկը փութը 40 կոպ., ցորենը 1 ռ. 20 կոպ. չութը 4 ռ. հատը, բահը մէկը մի ռուբ., օրաղը 50 կոպ., մի ջուխտ կամնը 7 ռ., կարասի մէկը 4 ռ., միջակ գոմէշը 50 ռ. հատը: Բացի այս Մազուրդի գիւղի բնակիչների համար, որոնք զրկուել են ամեն բանից, հարկաւոր է բացի բոլոր վերև յիշած իրերը նաև տանը գոնէ մի կով, կամ կթան գոմէշ, մի 2 վերմակ և գոշակ, մի դազան, երկու տանը մի սայլ:

Եւ վերջապէս շինութիւններ անելու համար առնուազն հարկաւոր է ամեն մի տանը 100 ռ.:

Եւ նոյնիսկ այս բոլոր ամենահրաժեշտ և չափազանց չափաւոր պահանջները իրագործելու համար անհրաժեշտ է:

*) Այստեղ հաշուած չեն 19 տուն աղնուականները մօտ 90 հոգի:

**) 20 տուն թուրք սուլանի:

600 փ. բամբակի սերմ	150 ր.
1730 փ. չալթուկի սերմ	2076 ր.
Ուտեղու ցորեն 7500 փ.	9000 ր.
Չուխ 250 հատ (20 կայ)	1000 ր.
Գոմէշ 300 հատ (280 իրանք ունեն)	15000 ր.
Բահեր 525 հատ	525 ր.
50 չաղը	500 ր.
44 փ. կորէկ (էրմանի բազարի համար)	5 ր. 60 կ.
Մազուրդեցոց համար 25 սայլ	1000 ր.
	29256 ր. 50 կ.

Այսքանը արհրաժեշտ է հէնց այժմ, մինչև մի 2 շաբաթ հասցնել, որ զիւղացիք կարողացան իրանց գարնային ցանք-սերը անել:

Իսկ յետոյ հարկաւոր կը լինի նորից անել հետեւալ բաները.

Մօտ 500 օրաղ	250 ր.
260 ջ. կամնը	1830 ր.
1600 կարաս	6400 ր.
Շինութեան համար	52—53 հաղ.
Մազուրդեցոց համար 50 կով	2000 ր.
50 զազան	100 ր.
Ճոթեղէն և բրդեղէն անկողնու համար	200 ր.
Մի 220 բուրլու մանր մուկ.	
բաներ (ցակատ, կացին և այլն)	220 ր.
	64000 ր.

Ինչպէս ընթերցողը տեսնում է այս թուերը ոչ միայն չեն չափազանցրած, այլ նոյնիսկ ըստ կարելոյն կրճատած և ամենապակասին է հասցրուած:

Ինքնըստինքեան հասկանալի է որ մասնաւոր բարեգործութեամբ անկարելի է մատակարարել այսպիսի ահագին գումար, նամանաւանդ, որ աղէտը մի տեղ չէ, այլ այսպիսի քանդուած գիւղեր հաշոււմ են տասնեակներով: Հարկաւոր է պետական նպաստ ամենաոլայն չափերով և նպաստաւոր պայմաններով:

ՄՕՏԻԿ ԱՆՅԵԱԼԻՑ

I

Դրական փիլիսոփայութեան կամ պոզիտիվիզմի հայր Օգիւստ Կոնտ ժարդկային մտաւոր զարգացման մէջ տեսնում էր իրար յաջորդող երեք դրութիւններ. աստուածաբանական, բնազանցական և գիտական: Մարդկութիւնը իր մտաւոր զարգացման երեխայական դրութեան մէջ, իր սեփական գործունէութեան նմանութեամբ, անձնաւորացնում էր և շրջապատող բնութեան երևոյթները. աստուածներն և ոգիներն էին բոլոր երևոյթներէ տնօրինողները: Մտաւոր դրութեան չերկրորդ, աւելի զարգացած աստիճանը, բնազանցական, մետաֆիզիկականն է, երբ աստուածաբանական հէքիւթները այլևս չեն գոհացնում ժարդկային հարցասիրութիւնը, և աստուածների և ոգիների տեղ բռնում են վերացական նախապատճառներ ու մտացածին սկզբունքները: Դրան յաջորդում է աւելի հասուն, աւելի խոհուն մըտաւոր դրութիւնը, երբ փորձը, ճիշտ ուսումնասիրութիւնը և իրերի բնական ընթացքի և ըէալ պայմանների նկատառութիւնը միացած առողջ լսելքի հետ՝ ստիպում են երևոյթները քննել օբյեկտիւ, գիտական մտածողութեամբ:

Եթէ մտաւոր զարգացման այդ երեք դրութիւններով չափենք հայերիս վերաբերմունքը դէպի մեզ շրջապատող երևոյթները՝ մենք պէտք է համոզուենք որ մինչև 60-ական թուականները մենք գտնւում էինք աստուածաբանական (թէօլոգիական) շրջանում, իսկ այնուհետև սկսուեց բնազանցական (մետաֆիզիկական) շրջանը, որ տևում է մինչ այսօր, իսկ երրորդ՝ դրական մտածողութեան շրջանը դեռ նոր-նոր է սկսւում մեզ զանում:

Երբ վաթսուական թուականներին սկսեց զարգանալ հայերիս մէջ բնազանցական մտածողութիւնը՝ նրա նախորդ շրջանի քուրմերը ահագին վայնասուն ու թշնամանք բարձրացրին և ամեն կերպ աշխատեցին պահպանել իրանց դիրքերը նորերի յարձակումների դէմ: Սակայն այնուամենայնիւ ասպարէզը փնաց նորերին, որոնց մտածողութիւնը աւելի էր համապատասխան-

նում հասարակութան մտքի հասունութեան: Այդ մետաֆիզիկները շատ նոր գաղափարներ մտցրին մեր կեանքում, շատ փոխ վերցրած վերացական սկզբունքներ քարոզեցին, բնականապես չէին չտալով, ինչպէս և յատուկ է այդ տիպի մտածողներն, ոչ մեր կեանքի և ոչ մեր իրականութեան ուսումնասիրութեան: Այդպիսի ուսումնասիրութիւնը աւելորդ բան էր համարուում. չէ որ պատրաստի մտքեր, սերտած սկզբունքներ կրկնելը աւելի հեշտ է, շարունակ ձեւերով դործելը ամեն մի տափակութեան մատչելի է: Եւ ահա գալիս են նոր «եւրոպականացած» երիտասարդներ և իրանց սերտած դասերը ապլոմբով քարոզում. նրանց կրկնում էին տեղական սեմինարիստները, իրանց խղճուկ մտաւոր պաշարը բոլորովին բաւական համարելով ամենարարդ հասարակական-քաղաքական հարցերը միանգամից լուծելու համար: Կեանքից, ժողովրդից և գիտութիւնից կտրուած այդ գաղափարախօսները ստեղծեցին մակերևոյթասէր և մեծամիտ գլուխների լեգիօններ: Հին աստուածաբանական տիրացուների տիպը զբաւեցին աւելի յաւակնոտ և յանդուգն վերացական տիպի տիրացուներ, որոնք իրանք թերուս լինելով հանդերձ ժողովուրդը կրթելու և դաստիարակելու ձեռնարկեցին: Ազատամտութիւնը դրանք հոմանիշ համարեցին մտքի և նիւշերութեան, քննադատութիւնը ծամածուծութեան, առարկութեան դէմ առարկութիւն անելու մէջ տկարամիտ՝ դրանք դիմեցին դիմացիներին մտքի խեղաթիւրման, հայհոյանքների, անուանարկման: Եւ ստրկամտութիւնից ազատուած այդ վայրենիները ընկան մի այլ ձևի ստրկամտութեան մէջ. հօտային-ամբոխային հոսանքներով տարուեցան այդ անափառները:

Այն սակաւաթիւ անհատները, որոնք դրական մտածողութեան ներկայացուցիչներ կարող էին համարուել մեր դրժբախտ իրականութեան մէջ, անզօր էին կռուելու այդ հոսանքների դէմ, որովհետեւ հասարակութեան մէջ չկար նրանց զօրավիպ մի շերտ. գիւղացիութիւնը՝ տգէտ, բանտարականութիւնը՝ դեռ սաղմային դրութեան մէջ, անկերպարան և անգիտակից, բուրժուազիան տգէտ և ամբողջապէս ստոր նիւթական հաշիւներին կու գնացած, ինտելիգենցիան կարիերիստներից կամ անտարբեր էգօիստներից կազմուած:

Գրական-հասարակական բեմի վրայ մնացել էին կիսակիրթ սեմինարիստների բազմութիւն և վերացական սկզբունքներով տոգորուած մի քանի գլուխներ, որոնց մէջ մեր իրական կեանքը պատկերանում էր լոկ օտար գիտողների պրիզմայով, ուրիշ երկրներից փոխ վերցրած շարունակ հասկացողութիւններով: Գիտական մտածողութեամբ, անկախօրէն, ինքնուրոյնարար ու-

սուսնասիրել շրջապատը իր առանձնայատուկ պայմաններով և դրա համեմատ որոշումներ, ծրագրեր, կազմել՝ անընդունակ էր հայ մտաւորականութիւնը կամ աւելի ճիշդը՝ անպատրաստ էր:

Կեանքից կտրուած և վերացական գաղափարներով տա-
րուած այդ մտաւորականութիւնը չէր կարող չազդուել եւրո-
պական նացիօնալիզմից, որ վաթսուներկան թուականներին իր
արտայտութեան գազաթնակէտին էր հասել: Եւ ահա մեզանում
հին սերունդի ազգային-եկեղեցական պահպանողականութեան,
զգոյշ հայրենասիրութեան տեղը բռնում է նոր ազգային-ժո-
ղովրդական նացիօնալիզմը իր ազատասէր, ագգրեսիւ տակ-
տիկայով: Սկսում է ժողովրդի վերին շերտերում նոր խմորում:
Գրականութեան մէջ Գամառ-Փաթիսյան և Բաֆֆին այդ նոր
ուղղութեան ամենատիպիկ արտայայտիչներն էին:

Ինազանցական-բոմանտիկ հողի վրայ հիմնուած ազգային
ձգտումները քարոզում էին և մեր դպրոցներում: Այդ քարոզ-
ների սերմերը ընկնում էին պարարտ հողի վրայ: Այդ-
պիսով Գամառ-Փաթիսյան իր «ազգային-ազատ երգերով», Բաֆ-
ֆին իր վէպերով ազգայնական ղգացմունքը մեր մէջ հասցը-
րին ամենածայրայեղ բորբոքման: Բոլորը երգում էին հայրե-
նասէր բանաստեղծի ռազմական երգերը, բոլորը ոգևորում
Բաֆֆիի վէպերի դաւադիր-ապստամբների առասպելական քա-
ջագործութիւններով: Մաքուր, անփորձ և գաղափարական ե-
րիտասարդութիւնը բնականաբար ձգտեց կեանքի մէջ իրադու-
ծել իրան ոգևորող այդ երազները: Դա մասնայական դոնկի-
խոտութեան մի շրջան էր, դոնկիխոտութիւնը վերցրած իր ի-
դէպական ըմբռնողութեամբ. կատարեալ արհամարհանք դէպի
իրական կեանքը և առողջ դատողութիւնը մի կողմից և խի-
զախ անձնագոհութիւն միւս կողմից:

Բուլղարիայի ապստամբութիւնը միայն իւր աւելացրեց
բորբոքուած բոցի մէջ և ազգասիրական տենչով ոգևորուած ե-
րիտասարդութեան թւում էր թէ բաւական է միայն բուն
ցանկութիւն և անձնագոհութիւն՝ «Հայաստանը ազատելու հա-
մար»: Իսկ թէ ի՞նչ է ներկայացնում այդ Հայաստանը, ի՞նչ
առանձնայատուկ պայմաներ և հանգամանքներ կան, որոնք
հիմնովին կարող են փոխել գործելու ևղանակը. դա դարձաւ
և «սուրբ գործը» ձգձգող մանրամասնութիւն էր համարում.
աւելի կարևոր էր համարում որ Պետերբուրգի ուսանողութիւնը
ազգային ղգացմունքը բորբոքող բրօշիւներ հրատարակի և տա-
րածէ հայ ժողովրդի մէջ, նրան այն մտքով կրթելով թէ պէտք
է միայն հետեւել բուլղար ապստամբների օրինակներին
որ ամեն բան իրագործուի: Աւելի կարևոր էր համարում որ

Կուկունեանը Պետերբուրգում մի մեծ և փառաւոր դրօշակ կարել տայ պատշաճ խօսքերով ասեղնագործուած, քան գրպանում իր փնալու երկրի մի կտոր քարտէզ ունենայ և իր գլխում սակաւիկ վիճակագրութիւն և այլ տեղեկութիւններ: Եւ պէտք էր տեսնել թէ ի՞նչ ոգևորութեամբ էր ընդունում Շիրակի հայ ժողովուրդը Կուկունեանին իր խմբով: Պէտք էր տեսնել թէ ի՞նչ սուրբ միամտութեամբ ժողովուրդը՝ այդ մեծ երեսնան՝ բերում էր իր ունեցածը, իր զաւակներին՝ «հայրենիքի ապատութեան» խարոյկի համար: Մի տարերային հոսանք էր ստեղծուել և նրա դէմ արդէն ուշ էր լրջացնող միջոցներ ձեռք ահնել: Մինչ այդ երկրում գործող «արմենականներն» ու «հնչակեանները» նոյն դոնկիխոտական տակտիկայով էին կուռում և մեծ երեսնայ՝ հաւատացող ժողովուրդին այնպէս էին հասկացրել որ «փթած, ուժասպառ Թիւրքիայի» դէմ բաւական են մի քանի խիզախ յեղափոխական հայերի ապստամբական փորձեր, որպէջի տապալուելի բռնութիւնը, միջամտի եւրոպան և այլն կային: Ինչպէս տեսնում էք այդ յեղափոխականները անկեղծ մոլորուած շարունակում էին կեանքի մէջ այն, ինչ տարիներ շարունակ կատարել էր մեր գրականութիւնը իր բնապանցական-երևակայական շրջանում, երբէք գործ չունենալով ճիշտ ուսումնասիրութիւնների, իրական պայմանների ճշգրիտ ըմբռնողութեան, գրական մտածողութեան հետ: Դրանք բնաւ նշանակութիւն չէին տալիս նոյն երկրում ապրող ուրիշ ցեղերի բռնելիք դիրքին, առ ոչինչ էին համարում Օսմանեան բանակն էլ, որին հազիւ կարողացաւ յաղթահարել ուստաց կէս միլիօն զօրքը, սա ոչինչ էր համարւում թուրք ժողովուրդն էլ, բուրդն էլ: Բոլորը, բոլորը ոչինչ մի խումբ իդէալիստ դոնկիխոտների առջև: Զէ որ նպատակը սուրբ էր. մի՞թէ աշխարհում վերջ իվերջոյ բարին չէ յաղթում չարին... Այդպիսի միամիտ հաւատով էր ոգևորուած երիտասարդութիւնը:

Պէտք է նկատել որ այդ գրական աղղեցութիւնից մի կողմ կանգնած բուրժուազիան, գիւղացիութիւնը և «օտարացած» ինտելիգենցիան բաւական անտարբեր, նոյնիսկ թերահաւատութեամբ էին վերաբերւում այդ շարժման: Կատարեալ Սանչո-Պանսօներ...

Ծիշտ է, ութսունական թուականի վերջերում (1887 թ.) Մոսկուայի ուսանողական մի փոքրիկ շրջանում հիմք դրուեց մի նոր հոսանքի, որի նպատակն էր «նախօրօք օրյեկտիւ կերպով ուսումնասիրել Թիւրքաց Հայաստանը իր բոլոր առանձնայատուկ պայմաններով և ապա միայն որոշել գործելու եղանակը»: Ծիշտ է, նոյնիսկ փորձեր եղան այդ ուղղութեամբ, և այդ

փոքրիկ շրջանի մի ճիւղը բացուեց նաև Թիֆլիզում 1890 թուականին. սակայն ընդհանուր ազգային ոգևորութեան հոսանքը այնքան բուռն էր ու տարերային, որ այդ փոքրիկ շրջանի մէջ ներս խուժած հրիտասարդութեան մի ստուար բազմութիւն թոյլ ընդգիծադրութիւն գտնելով աւերեց այդ ձեռնարկութիւնը իր սաղմային դրութեան մէջ և ժամանակի տրամադրութեան համապատասխան կերպարանք տուաւ գործին. ստեղծուեց «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը» իր «կենտրոնով»: Կարճ ժամանակամիջոցում նրա հսկայական ցանցը ծածկեց հայութեան բոլոր վայրերը: Նախապատրաստական շրջանը այնքան առաջ էր գնացել, «երկրի» մէջ այնքան այդ կազակերպութիւնը կապեր ունէր որ հնարաւոր եղաւ 1892 թուականի ամառուայ ընթացքում վերջնականապէս ձևակերպել այդ կուսակցութիւնը, որ հանդիսացաւ իբրև արտայայտիչ տիրող ազգային—բոմանտիկ տրամադրութեան: Յաջորդ տարիները իր ամբողջ տակտիկայով նա կարծես ձգտում էր հերոսական մի շարք ջանքերով կեանքի մէջ իրագործել Գամառ-Քաթիպայի և Րաֆֆիի հրևակայած կոիւր թրքական լուծի դէմ: Այդ յեղափոխական բոմանտիզմը գուցէ ունեցաւ և իր լաւ կողմերը, որոշ չափով մորալ օգուտներ էլ տուաւ, սակայն յապճեպով սկսուած անհաւասար կռոււմ՝ հայ ժողովրդի իրական ոյժը Թիւրքաց Հայաստանում միանգամայն չէզոքացրուեց և դէռօրի հասցրուեց հայի թուական և տնտեսական գերիշխող վիճակը հէնց այն վիճայէթներում, որոնցից պէտք է կազմուած լինէր «հայկական ինքնավարութիւնը»:

Ֆիասկոն այժմ ակներև է. քննենք պատճառները:

Ասկախ

(Կը շարունակուի)

ԿԱՐԼ ՄԱՐՔՍԸ ԵՒ ՄԱՐՔՍԻՋՍԸ *)

I

Մարքսի կեանքը, սոցիալ-քաղաքական, հրապարակախօսական գործունէութիւնը եւ զրական վաստակները:

Segui il tuo corso e lascia dir le genti!

Հետեի՛ր ճանապարհիդ, և թող
մարդիկ խօսեն, ինչ ուզում
են:

Գաւգէ:

10.

Ֆերդինանդ Լասալի գործունէութիւնը:—Մարքսը և Լասալը:—Համեմատական գծեր Մարքսի և Լասալի մասին, իբրև գիտնական դէմքեր:—Նմանութիւններ և տարբերութիւններ:—Նրանց գրական սիմպատիաները:—Մարքսի մատերիալիզմն ու Լասալի իդէալիզմը:

Թէև Գերմանիայի բանուորութիւնն ու դեմօկրատիան իսպառ զրկուեց իր կոմունիստական և յեղափոխական լաւագոյն ոյժերի—Մարքս-էնգելսի—ներկայութիւնից և կենդանի աջակցութիւնից, այնուամենայնիւ Գերմանիայում անտարբերութեան չմատնուեց կոմունիստական պրօպագանդն ու շարժումը: Մի վստփոռն, մինչև ոսկորների ծուծը յեղափոխական երիտասարդ, մի Յաննեսարեղ շոնտոր ու ազիտատոր շարունակեց մեծ կոմունիստների գործը: Դա Ֆերդինանդ Լասալն էր՝ արևմտեան և միջին Գերմանիայի բանուորական շարժման այնքան հռչակաւոր պարագլուխը 50-60-ական թուականներին: Լասալի տունը (Դիւսելդորֆում) եղել է մշտական ապաստարանը բոլոր հալածուողների և քաղաքական յանցաւորների համար: Լասալի նամակները, ուղղած Մարքսին, պարզ

*) Տես «Մուրճ» № 1, 2 և 3.

ցոյց են տալիս, թէ ինչպիսի անդուլ ջանքերով ու անվհատ յոյսերով է նա մասնակցել բանուորական շարժման ու կոմունիստական պրօպագանդին այն ժամանակ, երբ թևաւորուած ընկերային անպարտելի արշաւանքներով ճնշուած, հալածուած ու կործանուած էր ամեն բան, ինչ յեղափոխական ու կոմունիստական էր: Հակառակ ոստիկանական հետապնդումներին, Լասալը կենդանի յարաբերութեան մէջ էր Հոննոսի բանուորներին հետ, կարգում էր նրանց ժողովներում դասախօսութիւններ, օժանդակում նրանց զբաղմով և այլն:

«Ա՛խ, դուք չէք պանդուխտը»,—գրում էր Լասալը Մարքսին 1857 թ. 26-ին ապրիլի,—«այլ ես: Որովհետև կոռուդ հին ընկերների և համախոհների խումբ էք ներկայացնում դուք ժողովուրդը միևնույն քաղաքում: Իսկ ես տարիներ շարունակ ապրում եմ՝ ընդունելով միայնակ, առանձնացած հին զինակիր եղբայրներից: Իսկապէս շատ ծանր է այս դրութիւնը: Բացի բանուոր դասակարգից, որ իր սիրտն ու միտքը պահպանել է այնքան առողջ ու թարմ դրութեան մէջ և շարունակ դարգացնում է իրան, մնացած խաւերի՝ այսպէս անուանուած կրթուած մարդկանց մէջ, տիրում է նոյն ատելութիւնը, երկիւզն ու կզդիացման ոգին, ինչպէս առաջ...»: 39)

Այստեղ առանձնապէս ծանրանալ Լասալի գործունէութեան վրայ, չի ներում, իհարկէ, մեր նիւթի ծաւալը: Այնքան, որքան մենք մարքզիսմի մասին խօսելու ժամանակ կանգ կառնենք նախամարքսիստական սօցիալիզմի և Մարքս-էնգելսի ժամանակակից բանուորական շարժման վրայ, այնքան էլ խօսք կլինի Լասալի սօցիալ-քաղաքական գործնէութեան մասին: Սակայն հէնց այստեղ մենք կարևոր ենք համարում յիշատակել մի քանի նամամատական գծեր ժամանակակից այն խոշոր գէմքերի—Մարքսի և Լասալի—մասին, որոնց գործնէութեան կօնկրետ արտայայտութիւնները (մարքսիստներն ու լասալիստները)՝ միևնույն քաղաքական միջնաւայրում, գոկնթացաբար յառաջագիմել և գրկախառնուել, ձուլուել են իրար հետ ապագայում:

Աւելի քիչ են այն կէտերն ու գծերը, որոնք բաժանում են այդ մարդկանց միմիանցից, քան այն, որոնք միացնում են նրանց: Լ՛նգհանուր առմամբ, երկուսն էլ արգիւնք են միեւնոյն կրթական շրջանի—Հեգելեան դպրոցի, թէև մէկի թէ միւսի վերաբերմունքը դէպի գերմանական կլասիք փիլիսոփայու-

39) Fr. Mehring, «Geschichte der deutschen Sozialdemokratie» հատ. II էր. 239.

թիւնը՝ ընդհանրապէս, և Հեգելեանիզմը՝ մասնաւորապէս, շատ են տարբերուում միմիանցից:

Երկուսն էլ յեղափոխական շրջանի յեղափոխական տիպեր են: Մինչդեռ Լասալը մշակելով գիտական մի հսկայական նիւթ և ուսումնասիրելով տիրապետող կարգերի իրաւական հիմքերը, աշխատում էր գտնել ամենաուժեղ միջոցը բիւրգերական հասարակութիւնը յեղափոխելու, Մարքսը, ընդհակառակը, մասնագիտական խորադննիս հետազոտութեամբ վերլուծել և լուսարանել է այն յեղափոխական մղիչ ոյժերի հիմքերը, որոնք յեղաշրջում են բիւրգերական հասարակութիւնը:

Եթէ Մարքսի և Լասալի տարբերութիւնները պատկերացնենք մեզ որոշ առաձգականութեամբ ըստ այն տարբերութիւնների, որ ունեն գրականական խոշոր գէմքերը՝ նրանց սիրելի գրողները, պատմական անցիւղում, կը գտնենք մօտաւորապէս հետեւեալը: Մարքսի սիրած հեղինակները եղել են միշտ՝ Հօմերը, Դանտէն, Շէկսպիրը, Սերվանտէսը և նորերից Բալզակը: Իսկ Լասալինը եղել են՝ Հուտեն, Լեսինգը, Ժիխտէն և նորերից Պլատենը: Սրանք հիմնապէս տարբեր գրական տիպեր են: Այնտեղ, առաջին շարքում, փայլում են այնպիսի մեծութիւններ, որոնց գրական գործերը վերարտադրում են իրանց մէջ ամբողջ դարեշրջանի պատկերը այն աստիճանն օրինկալի կերպով, որ առաւել կամ պակաս հաճեցողով, նոյն իսկ ամբողջապէս չբանտում են սուրբիեկտիւ մնացորդները, որ, աւելի ուրոշ արտայայտելով՝ ստեղծագործող սուրբիեկտները անյայտանում են միութեան մէջ՝ իրանց ստեղծագործած բարձր կոթողների յետև: Երկրորդ շարքի մէջ, ընդհակառակը, հանդիպում ենք այնպիսի գլուխների, որոնց երկերի մէջ ոչ թէ գտնուում ենք մենք իրականութեանն օրինկալի պատկերը, այլ իրականութեան անդրադառնումը, ձուլուած ու բոլուած՝ գրող սուրբիեկտների մտաւոր-հոգեկան խառնարանի, ձուլարանի մէջ:

Թուած երկու կարգի հեղինակները, լինելով Մարքսի և Լասալի այսպէս անուանուած գրականական սիմպատիաները, չեն կարող, ի հարկէ, ծառայել իբրև այնպիսի օրինակներ, որոնք սպառէին բոլոր տարբերութիւնները ճշգրտութեամբ՝ Մարքսի և Լասալի մէջ: Դա համեմատութիւն էր միայն մի որոշ տեսակետից:

Իբրև գիտական մեծութիւններ՝ բազմակողմանիութեամբ և աշխարհայեացքով, նրանք դարձեալ տարբեր տիպեր էին:

Մարքսի մտաւոր հօրիվոնը, ընդգրկում էր անհամեմատ մեծ սահման, տիրում շատ աւելի բազմաթիւ մասնաճիւղերի, քան Լասալինը: Մինչդեռ Մարքսի, ինչ-

պէս և էնգելսի համար մտաւոր լարուած զբաղմունքները, գիտնական հետազոտութիւնները առաջնակարգ նըշանակութիւն են ունեցել, Լասալի համար, ընդհակառակը, այդ բոլորը համեմատաբար երկրորդական տեղ են զրաւել: Գործնական աշխատանքը, բանուորական շարժումը ամբողջապէս կլանել էին Լասալի անհատական ոյժերը: «Որքան սիրով կուգենայի—գրում է Լասալը էնգելսին—գրի չանցնել այն, ինչ որ զիտեմ, եթէ միայն ինձ յաջողուի զրա փոխարէն անելու այն, ինչ մենք կարող ենք»: 40) էնգելսը Մարքսի համար ասում է հետեւեալը. «Ո՛րքան ուրախ կը լինէր նա մի նոր զիւտով ու բացումով որեւէ տեսական գիտութեան մէջ, որի գործնական կիրառումը թերեւս նախատեսնել ղեռ անկարելի լինէր. սակայն բոլորովին այլ ուրախութիւն էր զգում նա (Մարքսը), եթէ մի նոր գիւտ կամ բացում իսկոյն գործադրուէր ինդուստրիայի (արդիւնագործութեան) մէջ կամ առհասարակ պատմական զարգացման համար»: 41) Լասալի համար գիտութիւնը արժէք ունէր միայն այնքան, որքան նրան, իբրեւ մի յեղափոխական միջոցի, կարելի էր կիրառել պատմական զարգացման վրայ:

Սակայն ամենաառաջի զարնող և շօշափելի արտայայտուած տարբերութիւնը՝ Մարքսի և Լասալի մէջ, կազմում էր մէկի մատերիալիստական և միւսի իդէալիստական աշխարհայեացքը: Լասալը Հեգելի դպրոցում կնքուած իդէալիստ էր և պատկանում էր նոյն իսկ ոչ ձախակողմեան-արծատական թեւին, այլ հին աջակողմեան հեգելեանների շարքին: Նա ընդունում էր խորին հաւատով Հեգելի սպեկուլատիւ գաղափարը, իբրեւ մի առաջ-մղիչ ոյժ համաշխարհային պատմութեան: Սակայն նա չէր ծա սնակցել Շտրաուսի, Բրունո-Բաուէրի, Փոյերբախի նման՝ կազմալուծող կլասիք փիլիսոփայութեան առթիւ մղուող բանակումին: Եւ այս ասածներից չպէտք է եզրակացնել, անպայման, որ Լասալի իդէալիզմը ուղղուած էր Մարքսի մատերիալիզմի դէմ, —որի մասին մենք յետոյ կը խօսենք մանրամասն կերպով: Այն, ինչ կապում, միացնում էր Լասալին իդէալիզմի հետ, դա իդէալիզմի մէջ որակուած յեղափոխական ոգին էր. այդ է պատճառը, որ իդէալիստ-յեղափոխական Ֆիխտեն, —Ֆրանսիական յեղափոխութիւնը այնպիսի վառ կրքոտութեամբ ըմբռնող

40) Фр. Мерингъ, „Письма Ферд. Лассаля къ К. Марксу и Ф. Энгельсу“, Եր. 140.

41) Fr. Mehring, „Geschichte der deutschen Sozialdemokratie“ հատ. II, Եր. 245:

փիլիսոփան,—ամենից շատ էր սիրուած Լասալից: Ապա թէ ոչ Լասալը ունէր մի սուր հոտառութիւն կեանքի զբաղանն ու ընտելանը ըմբնելու և գնահատելու:

Լասալի իդէալիզմը տարբերուած է Մարքսի պատմական մատերիալիզմից նրանով, որ Լասալը պրօլետարիատի դասակարգային կռուի պայմաններն ու անհրաժեշտութիւնը զիտուած ու որոնում էր ոչ թէ տնտեսական յարաբերութիւնների մէջ, այլ նա այդ բոլորը վերածում էր նախ իդէալիստական մտածողութեան ձևերի—փիլիսոփայական և իրաւագիտական մտածողութեան: Բայց մի մտածողութեան ձև, որ այնքան յատուկ էր բիւրգերական յեղեղուկ դարեշրջանին: Սակայն, այսպէս թէ այնպէս, բացի Մարքս-էնգելսից չի եղել այդ շրջանում մի այլ խոշոր գէմբ, որ այնքան խորապէս ըմբռնէր պրօլետարիատի դասակարգային կռուի համաշխարհային-պատմական մեծ նշանակութիւնը, որքան Լասալն էր: Եւ այդ տեսակէտից Լասալը մի համոզուած կոմունիստ էր «Կոմունիստական մանիֆեստի» իմաստով: Եթէ, իրաւ, Լասալը իբրեւ պրօլետարական դասակարգային իդէօլօգ ցածր էր կանգնած իր ըմբռնողութեան աստիճանով Մարքս-էնգելսից, ապա, անկասկած, նա շատ բարձր էր կանգնած իր ժամանակակից բիւրգերական իդէօլօգներին՝ ձախակողմեան-արժատական բանակի մէջ—երիտասարդ հեգելեաններին՝ փիլիսոփայական սահմանում, Բոտեր-տուսից՝ տնտեսական և Եօհան Եակօբից՝ քաղաքական սահմաններում:

11.

Մարքսի առաջին տնտեսագիտական աշխատութիւնը—Ապրանք և փող—Ապրանքի գործածութեան և փոխանակութեան արժէքը—Փողի զանազան ֆունկցիաները—Իտալիայի պատերազմը 59 թ. և Մարքսի բանակութիւնը Կարլ Ֆոգարի հետ:

Մարքսի երկար տարիների գիտնական զբաղմունքների արդիւնքը լոյս է տեսնում 1859 թ., կրելով «Zur Kritik der politischen Oekonomie» («Քաղաքատնտեսութեան քննադատութեան մասին») վերնագիրը: Դա Մարքսի առաջին գիտական լուրջ վաստակն էր տնտեսագիտական հետազոտութիւնների սահմանում:

Երկար կանգ առնել ինչպէս այս, այնպէս և Մարքսի գալիք մեծ աշխատութիւնների զանազան մասերի վրայ, չէ ներում, իհարկէ, մեր յօդւածների սերիայի առաջին բաժնի ծաւալը: «Մարքսիզմի» բաժնի մէջ միայն մենք առիթ կ'ունենանք

ընդարձակ և սխտեմատիք խօսելու Մարքսի շօշափած ու լուսաբանած շատ ու շատ խնդիրների և երևոյթների մասին: Այստեղ միայն բիշ ծանրանանք ընդհանուր բովանդակութեան վրայ:

«Քաղաքատնտեսութեան քննադատութեան մասին» վերնագրով աշխատութիւնը պիտի առաջին հատորը լինէր նոյն ծրագրով ապագայում գրուելիք մի շարք հատորների: Եւ այդ նոյն վերնագրի տակ Մարքսը պիտի շօշափէր մի շարք ծանրակշիռ խնդիրներ ու տնտեսական կաթեգորիաներ՝ յատուկ կապիտալիստական արդիւնաբերութեան դարեշրջանին:—Նպալիտալ, կալուածատիրութիւն, (կամ հողային սեփականութիւն) վարձու աշխատանք, պետութիւն, արտաքին առևտուր, համաշխարհային շուկայ (կամ վաճառանոց): Իր առաջին հատորի մէջ, Մարքսը խօսում է միայն կապիտալի մասին ընդհանրապէս, ընդարձակ պարզաբանելով միայն ապրանքի և փողի ֆունկցիաները, պատմութիւնը: Մնացած մասերը այլևս այդ ծրագրով և այդ վերնագրի տակ չէ հետազօտում Մարքսը, այլ ութ տարի անցած արտագրում է իր մտաւոր հսկայ երկը՝ «Կապիտալը» և այդտեղ ուրիշ սխտեմով ուսումնասիրում տնտեսական կաթեգորիաները:

«Քաղաքատնտեսութեան քննադատութիւնը» էապէս ուրիշ ոչինչ չէ, բայց եթէ «Կապիտալի» առաջին հատուածը, ուր սակայն, դուրս է ձգուած արժէքի և փողի պատմութիւնը:

Մարքսը տալիս է նախ իր գրքի յառաջաբանում մի փոքրիկ նկարագիր իր կրթական-ուսումնական անցեալից: Թէև Մարքսը ուսումնասիրութեան մասնաճիւղը եղել է իրաւաբանութիւնը, այնուամենայնիւ դա ստորագաս նշանակութիւն է ունեցել նրա համար. նա նուիրուած է եղել առաւելապէս փիլիսոփայական և պատմական գիտութիւններին: Տնտեսական հարցերով նա զբաղուել է սւեյլի ուշ, կեանք մտնելուց՝ իր հրապարակախօսութեան առաջին շրջանում, երբ խմբագրում էր (1842—43) «Rheinische Zeitung»-ը:

Ապա Մարքսը կլասիք ձևերի մէջ մշակած առաջ է բերում յառաջաբանում պատմական մատերիալիզմի վերաբերեալ այն հռչակաւոր դեֆինիտիօնը (սահմանաւորումը), որ մինչև օրս էլ համարուած է մատերիալիստական աշխարհայեացքի էսսենցը, կորիզը: Դրա և գրա լուսաբանութեան մասին մենք կը խօսենք յետոյ, իր տեղին:

«Առաջին հայեացքից իսկ ընդգերական հարստութիւնը երևում է որպէս ապրանքների մի անբաւ ու անագին կուտակում, իսկ իւրաքանչիւր ապրանք երևում է որպէս մի էլեմենտ»

տար զոչացութիւն» — այսպէս է սկսում Մարքսը իր հետազոտութիւնը: Նա ուսումնասիրում է հասարակութեան մի որոշ պատմական ճնշը: Նա չէ պնդում, թէ ինչպէս պէտք է կամ պիտի լինեն ապրանքն ու փողը ընդհանուր փոխարկայական մարմով, այլ թէ ինչպէս են նրանք իրապէս արդի բիւրդերական հասարակութեան մէջ: Մարքսը հիմնական քննութեան է ենթարկում աշխատանքի արժէք կազմող որակը. նա ցոյց է առնում, թէ ինչ կարգի աշխատանքն է՝ ինչու եւ ինչպէս արժէք արտադրում: Այս նա վերլուծում է ապրանքի և փողի փոխադարձ յարաբերութիւնը: Նա մերկացնում է աշխատանքի երկուստեք բնոյթը նորագոյն հասարակութեան մէջ: Իւրաքանչիւր ապրանք ունի երկու կարգի արժէք՝ գործածութեան և փոխանակութեան արժէք: Մի իրի գործածութեան արժէքը արտայայտւում է հէսց իրի գործածութեան կամ սպառման պրոցեսի մէջ: Տարբեր են անպայման ապրանք-իրերի գործածութեան եղանակն ու չափը: Օրինակ ցորենը, թուղթն ու կոտուր իրեր են, որ ունեն տարբեր կարգի ու չափի գործածութիւն: Փոխանակութեան արժէքը աչքի է ընկնում ամենից առաջ իր քանակական յարաբերութեամբ, որի մէջ միմիանց հետ փոխանակւում են գործածական արժէքները: «Գործածական արժէքները կազմում են անմիջական կենսական միջոցներ, իսկ այդ կենսական միջոցները իրանց կողմից արդիւնքներ են հասարակական կենանքի, հետևանք մարդկային կենանքի արտադրած ոյժի, ուրիշ խօսքերով դա ստարկայացած աշխատանք է»: 42) Մարքսի այս խօսքերից պարզ երևում է, թէ ո՞ր աստիճան օրգանական յարաբերութեան մէջ է գնում նա մարդկային ֆիզիքական-արտադրողական ոյժը և այդ ոյժի արդիւնաբերած շոշափելի արդիւնքները, վերացնելով այն մթնադառ քօղը, որով բիւրդերական վուլգէր-անտեսագէտները վարագուրում են միմեանցով պայծառուորում և իրար հետ սերտ շաղկապում մեծութիւններն ու զրօթիւնները — կենսական արժէքները և մարդկային արտադրողական ոյժը:

Իւրաքանչիւր իր, որպէս ապրանք, կազմում է մի անմիջական միութիւն գործածական և փոխանակութեան արժէքի: Ապրանքների իսկական յարաբերութիւնն ու աղբնչութիւնն արտայայտւում է փոխանակութեան պրոցեսի ըրաչին: Սակայն ապրանքը, որպէս փոխանակութեան արժէք, գաւառում է մի չափ, որով չափւում են բոլոր միւս ապրանքների արժէքները: Եւ ընդհանրապէս, իւրաքանչիւր ապրանք, որով չափւում են

42) K. Marx, «Zur Kritik der politischen Oekonomie» եր, 3.
Ապրիլ, 1906.

ուրիշ ապրանքների արժեքները, դառնում է փոխանակութեան արժեքի աղէքուատ գոյութիւնը: Այդպիսով մի ապրանքի մէջ, որպէս այդպիսին, լուծւում է իր մէջ պարունակուած շակասութիւնը, և նա ինչպէս առանձին գործածական արժէք, ստանում է միաժամանակ ընդհանուր էքզիվալենտի նշանակութիւն, ուրեմն և ընդհանուր գործածական արժէք: Հէնց այդ ապրանքն է, որ կոչւում է փող:

Փողը ուրիշ ոչինչ չէ, բայց եթէ մի ապրանք, որի մէջ բիւրեղանում է ապրանքների փոխանակութեան արժէքը:

Փողային բիւրեղը կազմում է փոխանակութեան պրօցէսի մի անհրաժեշտ արդիւնքը: Նա վարգացել է ընդդէմէն եղանակով, կտրելով պատմական երկար ճանապարհ: Որքան յառաջագիմում էր առևտուրը, և որքան փոխանակութեան արժէքները ապրանքներ էին դառնում. որքան, ուրեմն, փոխանակութեան արժէքը ինքնուրոյնանում է, առանց անմիջապէս կապուած լինելու գործածական արժէքի հետ, այնքան էլ նա աւելի էր մղւում դէպի փողի առաջացման պահանջը, փողի կազմաւորումը:

Մարքսը ընդարձակ պատմում է փողի սկզբնական տեսակները, նրա փոփոխուող ձևերը և զանազան ֆունկցիաները, ապա կանգ է առնում ազնիւ մետաղի, ժանաւանդ ուսկու վրայ, և ցոյց տալիս վերջինիս առանձնայատկութիւնները, փող լինելու ամենից շատ առաւելութիւնները, ամենից աւելի ֆունկցիաներ ունենալու յարմարութիւնը:

Մարքսը նկարագրում է փողի խաղացած բաղձակողմանի դերը բիւրգերական հասարակութեան մէջ, լոյս սփռելով ամենուրեք այն տեղերը, ուր մութ ու միստիքական էին մինչև այդ ժամանակ բուրժուական անտեսագէտների համար: Մարքսը թւում ու հիմնաւորում է փողի զանազան ֆունկցիաները, որպէս՝ վճարման միջոց, արժէքի մասշտաբ, շրջանառութեան միջոց, զանգուլու կամ պահպանելու միջոց: Մարքսը ինքն էր, որ առաջին անգամ ցոյց տուաւ փողի շատարակական արժէքը: «Արդի տնտեսագէտները մոռանում են, որ փողը մի սոսկ իր չէ, այլ ներկայացնում է իրանից արդիւնարբերութեան մի հասարակական յարաբերութիւն, սակայն մի բնական իրի ձևով, իր որոշ յատկութիւններով»: 43)

Ինչպէս նկատեցինք սկզբում, Մարքսը իր այդ գրքի մէջ հետազօտութեան օբիեկտ է ընտրում միայն ապրանքը և փողը: Շարունակութիւնը ընդհատուելով ամբողջ տարիներ, նա

43) K. Marx, Ibid, 4ր. 11.

կարողանում է միևս ֆակտորների, մանաւանդ իրա՝ կապիտալի, մասին խօսել միայն իր գլուխ գործոցի մէջ, որի վրայ կանգ կ'առնենք իր տեղին:

1859 թ. Կարլնեստային մասնագէտը կրկին մատնւում է քաղաքականութեան ասպարէզը: Լուի Բօնապարտը, որ այնքան մեծ ջանքերով հոգում էր բուրժուազիայի զիկտատուրայի մասին, դարձել էր ժամանակակից եւրոպական բուրժուազիայի համար մի կիսաստուած. մասնաւորապէս սիրուած էր նա գերմանական բուրժուազիայից: Սակայն հէնց որ նա իր երեւող գահը ամրացնելու համար պաշտպան հանդիսացաւ Իտալիային և պատերազմ յայտարարեց Աւստրիայի դէմ, յանկարծ նա հըռ-չակուեց որպէս պաշտպան ու նախանձախնդիր ղեկավարական գաղափարների: Իսկ Պրուսական կառավարութիւնը, որ այն ժամանակ երազում էր Մեծ-Պրուսիա հիմնելու Աւստրիայի հաշուին, աշխատեց շահագործել լիբերալ բուրժուազիայի բարեթեք տրամադրութիւնը և պղտոր ջրում ձուկ որսալ: Լօնդօնում հիմնուած «Volk» («Ժողովուրդ») անունով մի լրագիր, որին աշխատակցում էին Մարքսը և իր ընկերները, մերկացնում է ամբողջ գաղտնիքը՝ ֆրանսիական կառավարութեան «ազատագրական» բայլի միտքն ու նպատակը: Այդ դէպքը առիթ է տալիս Կարլ Ֆօգտ անունով մի վարձուած ֆիլիստրի, հայհոյանքներով լի մի պամֆլետ-գրուածք ուղղելու Մարքսի դէմ, որին Մարքսը մի փառաւոր, կլասիք բրօշիւրայով՝ «Herr Vogt» («Պարոն Ֆօգտ») վերնագրով, պատասխանում է, փաստապէս հիմնաւորելով այն բոլորը, ինչ արծարծուել են «Volk»-ի մէջ Իտալիայի պատերազմի առթիւ: Ինչպէս էնգելսը իր «Po und Rhein» («Պօ և Հռենոս») գրքի մէջ՝ դրուած Իտալիայի պատերազմի առթիւ, այնպէս էլ Մարքսը իր աշխատութեան մէջ հերքում է այն թիւր կարծիքը, որ իբր Աւստրիայի տիրապետութիւնը Իտալեայում, համապատասխանում է գերմանական շահերին: Մարքսը ցոյց է տալիս, որ Իտալիայի, այսպէս ասած՝ բօնապարտիստական ազատագրութիւնը ուրիշ ոչինչ չէ, բայց եթէ մի առիթ, Ֆրանսիան՝ բօնապարտեան ճնշուած լծի տակ պահելու, Իտալիայի վրայ ուժեղացնելու իւր ազդեցութիւնը, Ֆրանսիայի «քնական սահմանները» ձգելու գերմանական հողի վրայ, Աւստրիային դարձնելու Իռլանտեանի ձեռքին մի գործիք և այլն: Այս բոլոր գաղտնի շարժառիթներն էին, որոնց Մարքսը կլասիք վարպետութեամբ մերկացնում է իր գրքի մէջ, հակառակ կաշառուած Կարլ Ֆօգտի բօնապարտեան փառաբանութեան:

Մարքսը, ինչպէս և էնգելսը, հետազօտում են 1857 թ.

վրահասած մեծ առևտրական ճգնաժամի պատճառները և նրա առաջացման հետևանքները «New Yorker Tribune» թերթի մէջ:

12.

Բանուորական շարժումը արևմտեան Եւրոպայում՝ Գերմանիայում, Անգլիայում և Ֆրանսիայում:—Համաշխարհային ցուցահանդէսը Լոնդոնում:—Անգլիա և Ֆրանս. բանուորները միտինգը ինդաստրիալական ապստամբութեան:—«Ինտէրնացիօնալ»-ի սկզբնաւորութիւնը:—Հիմնադրութեան պատճառներն ու առիթները:—Ս.-Մարտինի միտինգը:—«Տրէդ-ունիօնիստները և «Ինտերնացիօնալը»:—«Կոմունիստական Միութեան» և «Ինտերնացիօնալի» հիմնադրութեան մօմէնտները:—«Ինտելլեկտուալ աղբիւսի» առաջնորդող մարերը:—Հակամարտ տանգենցներ սեփականազուրկ և սեփականատէր դասակարգերի մէջ:—Տասը ժամեայ աշխատանքի օրինագիծը և կօօպերատիւ շարժումը:—Պրօլետարիատի ազգային և միջազգային կոզմակերպութիւնը:—Բանուոր դասակարգի արտաքին քաղաքականութիւնը:

Անցեալ դարու 60-ական թուականներին սկզբներին նորից սկսեւ է եռւի բանուորական շարժումը արևմտեան Եւրոպայի առաջնակարգ երկրներում: Որքան զարգանում էր կապիտալիստական արդիւնազորութիւնը և տոն տալիս հսկայական ձեռնարկութիւններին, որքան խտանում ու լճանում էր զործարանական պրօլետարիատը մայրաքաղաքներում, այնքան էլ ամուր հիմք է տրւում տրօլետարիատի կազմակերպչական գործին, այնքան էլ բանուոր դասակարգը կոռւի նպատակայարմար միջոցների համար հող է գրաւում իր ոտքի տակ: Եթէ բուրժուական յեղափոխութիւնների շրջանում պրօլետարիատը մի անկազմակերպ ու անծրագիր զանգուստ էր, մոլթ ու անզիտակից ամբոխ, եւթարկուած բուրժուական դեմօկրատիայի յեղափոխական տրամադրութեան ու ձգտումներին, ապա 60—70-ական թուականներին նա գրեթէ կապիտալիստական բոլոր երկրներում հետզհետէ կազմակերպւում է քաղաքականապէս և իր դասակարգային-կուսակցական ուրոյն դիրքը զբաղւում քաղաքական կուսակցութիւնների շարքում: Ամեն մի պիտութեան մէջ, ամեն մի ազգային շրջանակում տառաջնում են պրօլետարական զատ-զատ կազմակերպութիւններ:

Գերմանիայում արդէն Լասալի ուժեղ ջանքերով հիմնուել էր «Der Allgemeine Deutsche Arbeiterverein» («Ընդհանուր-Գերմանական Բանուորական Կոմիտէ») անունով բանուորական մի ընկերութիւն 1863 թ. մայիսի 23-ին, որ դարձաւ միաժամանակ սաղմային սկզբնաւորութիւնը ներկայ գերմանական սօցիալդեմօկրատիայի: Անգլիայում գրեթէ բոլորովին չքացել էր շարտիստական-բանուորական շարժումը՝ ցա-

ժաբային ներօպայում յեղափոխութեան ճնշումից յետոյ: Սակայն տասը ժամնան աշխատանքի օրինազիծը («Zehnstundebill»), որ այնքան թանկ գնով յաջողուեց անգլիական բանուորութեան իրականացնել, նոր ոգի ու եռանդ ներշնչեց պրօլետարիատի առաջատար շարքերի մէջ: Արագ քայլերով յառաջագիւմեց նոր վերածնունդ տրէդ-ունիօնիզմը—պրօֆեսիօնալ բանուորական շարժումը Անգլիայում՝ յատկապէս ինդուստրիալացուած և առևտրական քաղաքներում: 1857 թուականի առևտրական իրիդիսը եկաւ անգլիական բանուորներին մի անգամ ևս ապացուցանելու, որ նրանք չպէտք է յոյս ու ակնկալութիւն դնեն արդի բուրժուական հասարակութեան վրայ: Մանաւանդ խիստ մեծ դարկ տուաւ Արեւմտ. եւրօպայի բանուորական շարժման Ամերիկայի քաղաքացիական խռիւր, որը, ըստ Մարքսի, նոյնքան մեծ խթան ու ազդակ եղաւ եւրօպական պրօլետարիատի համար, որքան Ամերիկայի անկախութեան կռիւր 18-րդ դարում եղաւ խթան ու ազդակ եւրօպական բուրժուազիայի համար: Անգլիական բանուորութեան պրիստօկրատական խաւերը, որոնք սահմանափակուած էին միայն աշխատավարձի բարձրացման և աշխատանքի ժամանակի կրճատման կռուով, սթափուեցին այդ ինքնախաբէութիւնից և տեղ զբաւեցին պրօլետարիատի դասակարգային կռուի միջազգային սահմանում:

Համեմատաբար աննպաստ դրութեան մէջ էր Ֆրանսիական պրօլետարիատը: Ոչ մի երկրում բանուոր դասակարգը այնքան ենթակայ չէ եղել զանազան ազանդաւորների խաղերին, որքան Ֆրանսիայում, որտեղ պրօլետարիատը խմբուած էր միմիանց հետեւող և միաժամանակ գոյութիւն ունեցող հակամարտ ազանդաւորների թշնամական բանակներում: Մեծ ուսուցիչանքների դպրոցներից յետոյ Ֆրանսիական բանուորութիւնը երկու գլխաւոր խմբերի էր բաժանուել՝ րլանքիստներ եւ պրոսպերիստներ, որոնցից առաջինը բարբիկադների կռուի, իսկ երկրորդը մանր-բուրժուական խաղերի մէջ էր որոնում պրօլետարիատի դասակարգային ազատագրութիւնը: Իսկ աւանտիւրիստ Բօնապարտը՝ բուրժուազիայի այդ կիսատառուածը, տըքնում էր ձրի ժողովրդականութիւն վաստակել նաև բանուոր դասակարգի մէջ: Նա հետևում էր ճիշտ այն նենգամիտ քաղաքականութեան, ինչպիսին փորձեց Բիսմարկը գերմանական պրօլետարիատի վերաբերմամբ 70-ական թուականներին՝ իր ընդհանուր, հաւասար, ուղղակի և զաղտնի ձայնաուութեան քաղաքականութեամբ: Սակայն մենք գիտենք այսօր, թէ ինչ վատտակեց մէկը թէ միւսը իրանց լարած թակարդներից: Բոնապարտը, օրինակ, նպաստեց Ֆրանսիական բանուորներին

ազատ ընտրելու իրանց պատգամաւորներին և ուղարկելու Լոնդոն 1862 թ. կայանալիք համաշխարհային ցուցահանդէսին:

Ֆրանսիական պրօլետարիատի ամենագիտակից ներկայացուցիչները Լոնդոնում շուտով մտերմացան տեղական բանուորութեան պարագլուխների հետ: Օգոստոսի 5-ին տեղի ունեցաւ յանուն «միջազգային եղբայրութեան» մի հանդէս զուտ բանուորական ներկայացուցիչներից, ուր արծարծուեւ է երկու ազգի բանուորներից մի սերտ, հաստատուն ու տեսական միութիւն հիմնելու միտքը: Յարաբերութիւններն աւելի սերտացան լեհական ապստամբութեան առթիւ 1863 թ.: Արեւմտեան Եւրօպայի կուլտուրական ժողովրդների աւանդական սիմպատիաները դէպի լեհ ժողովուրդը ուժեղ արտայայտութիւն ունեցան ամենից առաջ եւրօպական պրօլետարիատի մէջ:

1863 թ. յուլիսի 23-ին կայանում է Լոնդոնում մի մեծ միտինգ անգլիական և ֆրանսիական բանուորների ձեռներէցութեամբ յօգուտ յեղափոխական լեհ ժողովրդի, որ ազատագրական ծանր կռիւ էր մղում ուսական բռնակալութեան դէմ: Այդ նոյն միտինգին, մտքերի շփման այդ կենդանի բուսկներին, միտք է յղանում բանուորների մէջ հիմնելու պրօլետարիատի մի միջազգային միութիւն: Ընտրուեւ է մի յանձնաժողով, որը կոչ է ուղղում Ֆրանսիայի բանուորներին միանալու միջազգային հողի վրայ՝ պաշտպանելու համար շահագործող աշխատանքի շահերը: «Ամեն անգամ—ասում է կոչը—երբ անգլիական բանուորութիւնը կուտմ է իր օրավարձը բարձրացնելու կամ աշխատանքի ժամերը կրճատելու համար, սպառնում են անգլիական կապիտալիստները աշխատանքի օտար ոյժերի ներմուծումով՝ Ֆրանսիայից, Դերմանիայից, Բելգիայից և ուրիշ երկրներից: Յապիտալիստները օգտուելով միջազգային բանուորների միաբան ու համերաշխ գործակցութեան բացակայութիւնից, կատաղի մրցութեան ասպարէզ են բայ անում նրանց համար»⁴³):

Դրանով հիմք է դրում Մարքսի յայտնի «Ինտերնացիոնալի»—«The Working Mens International Assoziation» («Միջազգային բանուորական խմբակցութեան») — ազգային սկզբնաւորութեան: Անհրաժեշտ է վերքը ինչ երկար ծանրանալ «Ինտերնացիօնալի» վրայ, որովհետեւ դա Մարքսի սօցիալ-քաղաքական զործունէութեան մի փառահեղ հատուածն է կաւմում:

⁴³) Fr. Mehring «Geschichte der deutschen Sozialdemokratie» հատ. III, էր. 169.

Ոմանք թիւրիմացօրէն բացատրում են, որ «Խնտերնացիօնալի» հիմնադրութեան իսկական պատճառները եղել են Լոնդօնի համաշխարհային ցուցահանգէսը և լեհական ապստամբութեան համար կազմուած միտինգը: Դա մի միամիտ կարծիք է, պատմական երևոյթների ծագման աղբիւրները չհասկացուած դատողութիւն է բերեցերական քննադատների կողմից:

«Խնտերնացիօնալի», որպէս կազմակերպուած, գիտակից ու մարտնչող պրոլետարիատի միջազգային համախմբման միտքն ու անհրաժեշտութիւնը յղացել և արտայայտութիւն է ունեցել դեռ 40-ական թուականների վերջերին՝ յանձինս «Կոմունիստական Միութեան»: 60-ական թուականների «Խնտերնացիօնալը» «Կոմունիստական Միութեան» մտքի լրացումը, լուսնադարձութեան ամբողջացումն է, նրա աստիճանական զարգացման նստնացած արդիւնքն է, ուրիշ ոչինչ: Եւ իր-րեւ աղբիւրին, «Խնտերնացիօնալը» պիտի առաջ գար իր հերթին պատմական անհրաժեշտութեամբ: Լոնդօնի համաշխարհային ցուցահանգէսն ու լեհական միտինգը եղել են լոկ ադիլօններ, երկրորդական նպաստաւոր պարագաներ, «Խնտերնացիօնալը» դուրս բերելու համար, ուրիշ ոչինչ:

Յանձնաժողովի արձակած կոչը ոգևորում է Փարիզի բանուորներին այն աստիճան, որ նրանք շտապով ձեռնարկում են փողի հանգանակութեան և ի պատասխան Լոնդօնի բանուորների գրութեան, ուղարկում են այնտեղ մի առանձին պատգամաւորութիւն: 1864 թ. սեպտեմբերի 28-ին յանձնաժողովը ձեռնարկում է մի մեծ միտինգի Ս.-Մարտինի ժողովարանում, բաղկացած բոլոր առաջնակարգ երկրների բանուորներից—անգլիացիներ (50 պատգամաւորներ), գերմանացիներ (10 պատգ.), ֆրանսիացիներ (9 պատգ.), իտալացիներ (6 պատգ.) լեհեր (2 պատգ.), և այլն: Միտինգի նախագահն էր պրոֆեսոր Բեսլին, Լոնդօնի մի յայտնի ֆիլանթրոպ, որ իր նամակներով և յօդուածներով, իր վառվռուն ճառերով միշտ պաշտպանել է բանուորական շահերը և պայքարել մանչեստերեան բուրժուազիայի դէմ: Միտինգում արտասանած բոլոր ճառերը ունէին միօրինակ ընդհանուր տենդենցը—որքան կարելի է շուտ և ամուր հիմքերի վրայ կառուցանել մի միջազգային բանուորական միութիւն՝ հսկելու և պաշտպանելու պրոլետարիատի միջազգային շահերն ու քաղաքականութիւնը: Խտացած շարքերով, կազմակերպուած ոյժերով և գիտակից զէնքերով կռուել միջազգային պատմական մեծ թշնամու դէմ—բուրժուազիայի կապիտալիստական շահագործութեան և քաղաքական տիրապետութեան ու ճնշումների դէմ: Դա ժամանակի հասունացած պահանջ էր,

պէտք է արտայայտուէր վաղ թէ ուշ: Միտինդը ընտրում է իր միջից մի կօմիտէ, որ մշակէ «Խնտերնացիօնալի» կանոնադրութիւնը և այն յաւերժացնող մի տօնական ձօն—«Inauguraladresse»: Այդ կօմիտէի մէջ է լինում ի միջի այլոց և Մարքսը:

Պէտք է խոստովանել որ «Խնտերնացիօնալի» հիմնադրութեան գործում մեծ դեր է խաղացել անգլիական բանուորութիւնը: Ոչ միայն այն պատճառով, որ հիմնադրութեան և ընդհանուր մարմնի տեղն ու նիստը լինելով Անգլիայում, տեղական բանուորութիւնը անհրաժեշտօրէն մեծ ներկայացուցչութիւն է ունեցել միտինգում, այլև գլխաւորապէս և հիմնապէս այն պատճառով, որ անգլիական պրոլետարիատի մեծ մասամբ փորձուած ու հմուտ ներկայացուցիչները—բազմաթիւ գործնական գլուխներ տրէդունի նիստներից—ուժեղ զարկ են տուել «Խնտերնացիօնալին» և նրա ղեկավարութիւնը գրեթէ փաստապէս իրանց ձեռքն առել: Տրէդունիօնիստները—ամբողջ Եւրոպայում միակ ուժեղ կազմակերպութիւնը անտեսական հողի վրայ—կենսապէս շահագորգուած էին, որ ցամաքային Եւրոպայի բանուորութիւնը ևս կազմակերպուէ և ղէմ գնէ իր հաւաքական ոյժերը կապիտալիստական շահագործութեան, որպէսզի Անգլիայի պրոլետարիատը այնքան չառժէ կապիտալիստների ներմուծած բանուորների կատաղի մրցութեան ազդեցութեան ներքոյ: Թէ որքան են օգնել ու նպաստել արեղունիօնիստները «Խնտերնացիօնալի» հիմնադրութեան և առաջ խաղացման գործին, դա վկայում է նոյնիսկ ինքը Մարքսը: ⁴¹⁾

Դարձեալ կենտրոնական տեղ է զբաղում Մարքսը: Այն մարդը, որ 40 տկան թուականներին տան էր տալիս «Կոմունիստական Միութեան» գործնէութեան, որ հաստատել, տեսականապէս հիմնաւորել էր «Միութեան» գոյութիւնը, այժմ նոյն այդ ուժեղ ու անսասան տիպը նմանօրինակ դեր խաղում է «Խնտերնացիօնալի» մէջ: Մարքսն էր, որ մշակեց կանոնադրութիւնը, նա էր, որ գրեց յայտնի «Խնաուպուրալ տգրեսը» (Չօնեալ հասցէն) «Խնտերնացիօնալի» համար:

17 տարի առաջ, երբ Մարքսն ու Էնգելսը հիմք էին դնում «Կոմունիստական Միութեան»՝ մանիֆեստի ստուերագծած սկզբունքների վրայ, այլ էր ժամանակի պահանջն ու շըր-

⁴¹⁾ Տես Մարքսի համակը ուղղած Գուդեիմանին («Neue Zeit» XX տարի, հատ. II, եր. 31): «Խնտերնացիօնալը»—առում է Մարքսը—կամ առելը շուտ՝ նրա ընդհանուր կօմիտէն շատ կարեւոր մարմին է, որովհետեւ այդտեղ մասնակցում են անգլ. արեղունիօնիստների պարագլուխները»:

Նապատ յարարերու թիւնները, բան 17 տարի յետոյ, «Խնտի-
նացիօնալի» հիմնադրութեան օրով: Առաջ ընտրեալներ լինելու
կերութիւն էր, իր պրօպագանդիստական գործունէութեամբ, յի-
շատիսական ձգտումներով՝ զէպիյեղափոխութեան թուացող մօ-
տալուտ գալուստը: 17 տարի յետոյ, ընդհանրապէս, ժամանա-
կի հրամայական կարիքը ստիպում էր կազմակերպել և զի-
տակցական հոգի վրայ դնել մասնաշաղկապ շարժումը՝ ժամա-
նակակից միջազգային բանուորութեան, ընդգծել դասակար-
գային կուտի անշեղ ճանապարհներ ու գործնական նպատակ-
ներ: Մարքսը կարիք չունէր «Խնտագութեալ ազրեսի» մէջ պատ-
մափիլիսոփայական ունիվերսալ զիտողութիւններով խոշոր
հեռանկարներ լացանելու, ինչպէս «Կոմ. մանիֆեստի» մէջ էր,
այլ նա բաւականացել է միայն մերկ իրողութիւնները շօշա-
փելով և լուսարանելով մի այնպիսի ժամանակ, երբ հետզհե-
տէ կապիտալիստական շահագործութիւնը հասնում էր իր ճշն-
շիւ ու այլասեռող աստիճանին:

Մարքսի պատմական այդ յայտնի յիշատակագիրը սկսում
է իր զիտողութիւնները նրանով, որ բանուոր դասակարգի
տատալող կարիքը ոչ թէ նուազել է 1848—64 թ., այլ ընդ-
հանրապէս աճել է, չնայելով արդիւնագործութեան և առեւտրի
անօրինակ բարգաւաճման հէնց այդ շրջանում: Իբրև աչք ծա-
կող փաստ նա առաջ է բերում «Կապոյտ գրքերի» զարհուրելի
վիճակագրութիւնը՝ անգլիական բանուորների թշուառ *կա-
ցութեան վերաբերեալ և համեմատում ունեւոր դասակարգերի
անչափ հարստութեան և ոյժի աճման հետ, որոնց համար
այնքան պիտանի փաստեր էր բերում ֆինանսական միլիտար
Գլադստոնը իր ճառի մէջ՝ արտասանած բիւզէի առթիւ: Ա-
մենից առաջ և ամենից շատ Անգլիայում է, որ սրտկտարիա-
տի ծայրայեղ թշուառութիւնն ու այլասեռումը հասել է հրէ-
շային չափերի, որովհետև Անգլիան է, ուր կապիտալիստական
շահագործութիւնը ամենից արագ այնքան ծաւալուել ու խո-
րացել է: Այդ թշուառութեան ու այլասեռման տենդենցը նկա-
տելի է միւս երկրներում ևս այնքան, որքան զարգանում, յա-
ռաջագիւծում է կապիտալիստական արդիւնարեւութիւնը և
գրանից անբաժան երեւոյթների շարքը: «Այդ բոլոր երկրնե-
րում—ասում է «Խնտիւնացիօնալի» «Խնտագութեալ ազրեսը»—
արդիւնագործութեան զարգացումն ու ներժուծող և արաւ-
հանուող ապրանքների առեւտրի ծաւալումը հասել են ան-
սովոր չափերի: Բոլոր տեղերում ոյժն ու հարստութիւնը ի-
րանց թափով ու քանակով կենտրոնացել են սեփականատէր
դասակարգերի ձեռքը:

«...Ամենուրեք խորասուզուած է աշխատաւոր դասակարգերի խոշոր զանգուածը աւելի ու աւելի խոր թշուառութեան գիրկը, առնուազը այն չափով, որ չափով վերին դասակարգերը բարձրանում էին իրանց սօցիալական գիրք ու աստիճանով: Բրիտանական թագաւորութեան մայրաքաղաքում սովամահ վիճակը դարձել է զրեթէ մի սոցիալական ինստիտուցիա այն ժամանակ, երբ տնտեսական յառաջադիմութիւնը նոր դարագլուխ է բաց արել պատմական կեանքի մէջ:» ⁴⁵⁾

Ապա «Ինտերնացիօնալի» յաւերժագիրը պատկերացնում է մօտիկ անցեալի ու ներկայի դրութիւնը: Նա կրքով, զայրոյթով ու դառն շնչառմաներով նկարագրում է յիսունական թուականների հակայեղափոխութեան կործանիչ ներգործութիւնն ու այլանդակ նետեանքները աշխատաւոր մասսաների վրայ: Ցամաքային Եւրոպայի պրոլետարիատի անկումը իր ներգործական հետեանքներն է թողել նաև ջրանցքի միւս ափին գտնուող բանուորների վրայ, դիմադրութեան ու չզիջանելու ոյժ ներշնչելով գործարանական թէ կալուածատիրական լորդերին: Միայն երկու խոշոր իրողութիւններ է յիշատակում Մարքսը իր «յիշատակագրի» մէջ, որոնք որպէս լուսաւոր գծեր մխիթարական պատկերի դրօշմ են կնքում ամբողջ շրջանի մութ ու սև էջերի վրայ:

Նախ տասը ժամեայ աշխատանքի օրինագիծը (Zehnstundenbill) Անգլիայում, որ իր բարերար հետեանքներով մի մեծ յաղթութիւն է հռչակում Մարքսը անգլիական բանուորների համար: Այդ օրինագիծը համարում է նա որպէս «սկզբունքի մի յաղթանակ»: Աշխատանքի ժամանակի կրճատման համար մղուելիք կսիւը հարկադրում է պետութեան ուղղակի միջամտելու այդ կռուի պրօցեսին, որ կոչուած է բեկանելու տաշարկ և պահանջ կոչուած օրէնքների կոյր կանոնը: Այդ օրէնքները կազմում են բուրժուազիայի քաղաքատնտեսութեան էութիւնը: Մինչդեռ սօցիալական հոգատարութեամբ կանոնաւորուող արդիւնաբերութեան օրէնքները կազմում են այն քաղաքատնտեսութեան էութիւնը, որը պաշտպանում է քանուոր դատակարգի շահերը: «Եւ հէնց այդ պատճառով—ասում է Մարքսը իր ագրէսի մէջ—տասը ժամեայ աշխատանքը ոչ միայն մի մեծ գործնական յաջողութիւն է, այլ և նա մի սկզբունքային յաղթանակ է, առաջին անգամ օրը ցերեկին են-

⁴⁵⁾ Gustav Iaeckh, «Die Internationale», էր. 27.

թարկուեց ու ընկճուեց բուրժուազիայի քաղաքատնտեսութիւնը բանուոր դասակարգի քաղաքատնտեսութիւնից»⁴⁶⁾

Երկրորդ դեռ աւելի մեծ յաջողութիւնը, որ Մարքսը այնքան ջերմ տողերով դրուատում է, կազմում է աշխատանքի քաղաքատնտեսութեան յաղթանակը կապիտալի քաղաքատնտեսութեան դէմ: Դա կօօպերատիւ ձեռնարկութեան էքսպերիմենտն է. մի սկզբունքի յաղթանակ զուտ գործարանական կեանքում, բանուորների ձեռներէցութեամբ, առանց պետութեան և օրէնսդրական մարմնի միջամտութեան: Այդ սօցիալական էքսպերիմենտների արժէքը կայանում է ըստ Մարքսի հետևալով՝ «Կօօպերատիւ ձեռնարկութիւնները ցոյց են տալիս իրապէս, որ արդիւնաբերութիւնը կարող է մեծ չափով և արդի զիտութեան առաջարկած միջոցներով տեղի ունենալ, առանց ձեռնարկուների (կապիտալիստների) մի առանձին դասակարգի գոյութեան, որ իր կողմից գործելու տեղ է տալիս բանուորների դասակարգին: Նրանք ցոյց են տալիս, որ աշխատանքի միջոցները արդիւններ, պտուղներ տալու համար, կարիք չունեն որպէս տիրապետութեան և շահագործութեան գործիքներ՝ ընդդէմ աշխատաւորների, մենավաճառ լինելու. և որ վարձու աշխատանքը, ստրկական, ինչպէս և ճորտական աշխատանքը միայն անցողակի և ստորադաս մի ձև է, որը՝ թիքուած դէպի կործանումը, պիտի անդարձ չքանայ զուգորդուած աշխատանքի առաջ, իսկ վերջինս կը կատարէ իր գծուար խնդիրը կամաւոր ձեռքով, ուրախ սրտով և հեշտ մտքով»⁴⁷⁾

Այս երկու երևոյթները, ինչպէս ասացինք, Մարքսը կամ «Խնտերնացիօնալի» «Խնաուզուրուլ հասցէն» գնահատում էր սկզբունքային արժէքի՝ և գործնական տեսակէտից: Սակայն թող ընթերցողը ամենեւին սխալ չհասկանայ այդ բերած ցիտատները և չհզրահացնէ գրանից, որ Մարքսը իբր տարուած էր ընթերցումով 60-ական թուականներին: Մէկ թէ միւս երևոյթի արժէքը գնահատում էր Մարքսը իբրև լոկ դեմօկրատական ռաբնորդումների և իրերի ընթացքի սօցիալականացման պատմական տենդինցիա: Միջոցներ, որոնք հարթում ու դիւրացնում են պրօլետարիատի դասակարգային կռուի պատմական ուղին, նպաստում նրա շատափոյթ առաջնադացման, յաջող ընթացքին: Մարքսը հէնց նայն հասցէի մէջ աւելացնում է, որ կօօպերատիւ աշխատանքը, լինելով սահմանափակ և

⁴⁶⁾ Ibid, եր. 27-28.

⁴⁷⁾ Fr. Mehring, «Geschichte der deutschen Sozialdemokratie» հատ. III, եր. 173.

երբեմնակի փորձեր սակաւաթիւ բանուորների, չի կարող երբէք մրցել ու յաղթել կապիտալիստական մօնօպօլի զէմ: Կապիտալիստական մենավաճառ շահագործութիւնը կը վերջանայ միայն քաղաքական ոյժի դրաման, նուաճման միջոցով բանուորների կողմից: Այդ պատճառով է հէնց, որ «Խնտերնացիօնալը» իր ամբողջ գործնութեամբ և ձգտումներով նուիրած էր բանուոր դասակարգի քաղաքական կազմակերպութեան ու դաստիարակութեան:

«Ջօնհալ հասցէն» («Խնտեգուրալ աղբիւր») շեշտելով քաղաքական ոյժի նուաճման արհրաժեշտութիւնը, յիշատակում է այն փաստը, որ այժմեանից իսկ պրօլետարական դասակարգերը իրանց սեփական տերիտօրիայում քաղաքականապէս կազմակերպուելով, ընթանում են նոյն գիտակից ուղղութեամբ և զէպի նոյն պարզ ու անշեղ նպատակը: Անգլիայում, Գերմանիայում, Ֆրանսիայում և Իտալիայում կազմակերպուած բանուորական կուսակցութիւնները գործում են նոյն ոգով և ձգտումներով: «Նրանք պարտնակում են իրանց մէջ յաջողութեան մի տարրը— թուերը, թուական մեծութիւնը. սակայն թուերը միայն այն ժամանակ են ունենում ծանրակշիռ նշանակութիւն, երբ նրանք օգտուած են լինում մի ուրոյն միութեան մէջ և ընթանում են զէպի մի գիտակից նպատակ:» Հէնց ինքը «Խնտերնացիօնալը» պէտք է գտնայ այդ շաղկապող, ամուր օգտկող միութիւնը բոլոր դաս-դաս ազգային կազմակերպութիւնների: Դրանից պարզ երևում է, որ «Խնտերնացիօնալի» հիմնադրութեամբ ոչ միայն չեն վերանում բոլոր քաղաքակիրթ երկրների ազգային բանուորական կազմակերպութիւնները, այլ ընդհակառակը նրանք անրակտելի կապերով զուգորդուած են միջազգային յողի վրայ միջազգային կազմակերպութեամբ: Պրօլետարիատի ազգային կազմակերպութիւնը լրացնում, ամբողջացնում է միջազգային կազմակերպութեամբ:

Այնուհետև «Ջօնը» կանգ է առնում պրօլետարիատի արտաքին քաղաքականութեան վրայ: Հէնց նոյն ժամանակամիջոցում տեղի ունեցող երկու արիւնահեղ զէպքերի նկատմամբ «Խնտերնացիօնալի» արտայայտած դիրքը պարզ ապացոյց է, թէ ինչպիսի սկզբունքային վերաբերմունք ունի պրօլետարիատի միջազգային կազմակերպութիւնը զէպի արտաքին այս կամ այն քաղաքական շնդիրն ու երեյթը: Այդ զէպքերն էին Անմերիկայի քաղաքացիական կռիւը և լեհական ապստամբութիւնը, բռնի ճնշումները Կովկասում: «Խնտերնացիօնալի» ձօնը կրակոտ բողոքներ է արձակում ֆէօդալ-բուրժուական կա-

աավարութիւնների այդ բռնակալական ճնշումների դէմ: «Անդամագիր ճնշումներն ու յարձակումները այն բարբարոսական ոյժի — ասում է Ջօնը — որի գլուխը նստած է "հտերուրգ, իսկ ձեռքերը գործում են եւրոպական բոլոր դիւանադիտական կաբինետներում, պարտաւորեցնում են բանուոր դասակարգերին, հետամտելու միջազգային պետական արուեստի խորհրդին, հսկելու կառավարութիւնների ղեկավարական խաղերի վրայ, կարեւոր դէպքերում նրանց դիմադրելու, իսկ անհնարին դէպքերում միանալու հասարակական ցասմանն ու բողոքին և յայտարարելու բարոյականութեան ու իրաւունքի տարրական օրէնքները, որոնք կանոնաւորում են ինչպէս անհատների յարաբերութիւնները, այնպէս էլ կազմում են ազգերի փոխադարձ առնչութեան ամենաբարձր օրէնքները: Այդ կարգի արտաքին քաղաքականութեան համար միւտու կոիւր կազմում է աշխատատեղի դասակարգերի ազատագրութեան ընդհանուր կոուի մի մասը» 48) (նօտրգիրը մերն է):

Ջօնի վերոյիշեալ տողերից պարզ երևում է, որ կազմակերպուած մաշտնչող պրոլետարիատը ոչ միայն իր սկզբունքային դիրքն ու վերաբերմունքը պիտի ունենայ դէպի բուրժուական պետութիւնների արտաքին քաղաքականութեան այս կամ այն երեւոյթը, այլ և պիտի անսլայման բողոքէ ու կոուէ կառավարութիւնների բոլոր բռնակալական ձգտումների ու ճնշումների դէմ, ուղղուած լինեն դրանք ցեղի, ազգի, կրօնի, սեռի թէ զասակարգի դէմ, այդ միևնույն է:

Միջազգային բանուորական խմբակցութեան «Ջօնեալ Հասցէն» վերջանում է նոյն մարտական կոչով, ինչպէս տարիներ առաջ «Կոմունիստական Մանիֆեստը» — «Պրոլետարներ բոլոր երկրների, միացէք»:

Բ. Իշխանեան

(Կը շարունակուի)

ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՀԱՐՑԸ ԵՒ ՆՐԱ ԼՈՒԾՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍ-
ՏԱՆՈՒՄ

IV

Անցեալ համարում մենք ցոյց տուինք թէ որքան դանդաղ և անբաւարար են գործում կառավարութեան առաջարկած միջոցները այն է՝ Գիւղացիական հողային Բանկը և գաղթականութիւնը, և որ նրանք մենակ անկարող են լուծել այն լուրջ ու հասունացած հարցը, որը դրուած է այժմ ամբողջ Ռուսաստանի առաջ և որի անուան է հողային հարց:

Եթէ ամբաւարար են այդ միջոցները գուցէ կարելի լինի հողային սովը գոհացնել, տալով գիւղացիներին պետական և թագաւորական տան հողերը:

Տեսնենք:

Իսկապէս պետական և թագաւորական տան հողերի քանակութիւնը Ռուսաստանում կազմում է մի այնպիսի պատկառելի թիւ, որ ըստ երևոյթին, այդ հողերով կարելի կը լինէր, եթէ ոչ բոլորովին զոնէ մասամբ, լուծել հողային հարցը:

Բայց հարցը նրանում է, որ առաջի տեսակ հողերից որոնց քանակութիւնը միայն Եւրոպական Ռուսաստանում հասնում է 124 միլիօն դես., ահագին մասը, այն է 120 միլլ. դես., կազմում են անտառներ, որոնք գտնւում են այնպիսի նահանգներում, որտեղ կլիմայի շնորհիւ անկարելի է որեւէ գիւղատնտեսական կուլտուրայով զբաղուել: Այս հողերը զլխաւորապէս գտնւում են Արխանգելսկի, Վոլոգդսկի, Վեստկայի և Վոստրոմայի նահանգներում:

Եթէ դուրս գցենք 6 հիւսիսային նահանգները, որոնց բաժին է ընկնում 167 միլլ. դես., կը մնայ միայն 17 միլլ. դես. միւս տեղերին, և այս վերջի թուից էլ 13 միլլ. դես. անտառներով է բոնուած: Ուրեմն մնում է ընդհամենը 4,174,000 դես. հող, որը տէրութեան կողմից բահրայով է տրւում (оброчные статьи) և որոնց մեծամասնութիւնը իսկապէս գտնւում է գիւղացիների ձեռքում:

Համարեա նոյնը պէտք է ասել և թագաւորական տան հողերի վերաբերեալ: Այս վերջի տեսակ հողերի 7,367,000 դեսեստրինից 4¹/₂ միլլ. նոյնպէս գտնւում են 7 հիւսիսային նահանգներում, գլխաւորապէս Արխանգելսկի, Վոլոգոդսկի և Նովգորոդի: Մնացած մօտ 3 միլլիոնից համարեա մի միլլ.՝ Սամարայի, 816,000 Սիմբիրսկի. հինգ նահանգներում 60—137 հազար դես., իսկ մնացած նահանգներում այդ հողերից կան շատ աննշան տարածութիւններ:

Այս հողերի մեծ մասը մշակում են նոյնպէս գիւղացիները:

Այսպիսով ուրեմն պարզ է որ այս հողերն էլ չեն կարող գոհացնել գիւղացիներին:

Մնում է միակ աղբիւրը, որտեղից կարելի է վերցնել հող գիւղացիներին բաժանելու համար, այն է՝ մասնաւոր մարդկանց հողերը:

Ճիշտ է, բացի այս վերջի հողերին Ռուսաստանում կան տնազին քանակութեամբ այսպէս կոչուած «անյարմար» հողեր, որոնք նոյնպէս կարող էին ծառայել այս նպատակին: Այսպէս օրինակ, կան միլլիոնաւոր դեսեստրիններ ճահիճային, աղային հողեր, անապատներ և այլն:

Այդ հողերը մի շարք արմատական բարենորոգումներից յետոյ կարելի է բնակեցնել գիւղացիներով: Բայց այդ բոլորը ժամանակ և ահադին դումար է պահանջում: Մենք չենք կասկածում որ շուտ թէ ուշ Ռուսաստանը ստիպուած կը լինի անել այդ բարենորոգութիւն-

հերը, բայց առ այժմ հողային հարցը բաւարար լուծելու համար մնում է միակ աղբիւրը՝ մասնատու աւերելի հողերը:

Այսպէս, ուրեմն, ինչպէս ուզում էք շուտ ու մոտ եկէք, պէտք է գտք այն եղրակացութեան, որ առանց այդ հողերին անկարելի է գոհացում տալ գիւղացիներին սակաւահողութեան:

Բայց այստեղ մեր առաջ դնում են մի շարք մանր և խոշոր խոչնդոտներ:

Մի կողմից բիւրօկրատեան և հողատէրերն են վայնաստուն բարձրացնում թէ այդպիսով ոտնակոխ է անւում մասնաւոր սեփականութեան իրաւունքի սրբութիւնը:

Միւս կողմից մասնաւոր հողատիրութեան լուծելու գնները և վարձիւն պաշտպանները ամեն ճիւղ են թափում առաջուցանելու, որ գիւղացու աննպաստ դրութիւնը առաջ է գալիս ոչ թէ սակաւահողութիւնից, այլ գիւղատնտեսական տեխնիկայի ստոր ստաիճանից, որ մասնաւոր սեփականութիւն կազմող մեծ կալուածքները գիւղացիներին ձեռքն անցնելը սպառնում է Ռուսաստանին՝ ընդհանուր կուլտուրայի մտկերեցթի անկումով և շնորհիւ դրա՝ գիւղատնտեսութեան տուած եկամուտի սլակասելով և այլն:

Բայց այս հակաճառութիւններից և ոչ մէկը անկեղծ ու հիմնաւոր չեն:

Եւ իսկապէս, ի՞նչ է նշանակում մասնաւոր սեփականութեան իրաւունքի սրբութիւնը: Ո՞րտեղից է բղխում այդ սրբութիւնը:

Մի՞թէ կարող է մի իրաւունք սրբութիւն համարուել, երբ նա հիմնուած է ժողովրդի $\frac{2}{5}$ -ի շահագործութեան վրայ: Ի՞նչպէս կարող է մի երկրում իրաւունք համարուել այն, ինչ որ հակառակ է ժողովուրդի մեծամասնութեան շահերին:

Եւ մի՞թէ կառավարութիւնը և նոյն խոշոր հողատէրերը, որոնց ձեռքին է դանւում Ռուսաստանի կա-

առվարութեան զեկը, ամեն քայլափոխում չեն խախտում ոչ միայն մասնաւոր սեփականութեան իրաւունքը, այլ մարդկային իրաւունքների ամենագլխաւորը — ապրելու իրաւունքը:

Եւ վերջապէս, կեանքի մէջ բոլոր երկրներում սեփականութեան խախտման շատ օրինակներ կան, երբ այդ պահանջել է ընդհանուր շահը: Ի՞նչ է երկաթուղիների, հասարակական շինութիւնների, ճանապարհների և այլնի համար մասնաւոր հողերի պարտադիր անջատումը, եթէ ոչ մասնաւոր սեփականութեան իրաւունքի խախտումը:

Ի՞նչ է բանուորների համար աշխատանքի պարտադիր ժամանակ որոշելը, եթէ ոչ նոյն իրաւունքի խախտում:

Մասնաւոր սեփականութեան իրաւունքի բռնաբարում չէ՞ր արդեօք ճորտերին ճորտութիւնից ազատելը և նրանց հողաբաժիններ տալը: Նոյն իրաւունքի խախտումը չէ՞ր հայաց եկեղեցիների դոյքերը զրաւելը: Այսպիսի օրինակներ կրտսիլ է բերել շատ:

Ոչ, պարոններ, իրաւունքի խախտումը չէ որ ձեզ վախեցնում է. այլ ձեր սեփական կաշաի ինդիքը, ձեր շահերն է որ ձեզ ստիպում է այդպիսի վայնասուն բարձրացնել և ծածկել ձեր անձնական շահերը իրաւունքի պաշտպանողների դիմակով:

Եթէ մասնաւոր հողատէրերի նկատածքների փոքր թէ շատ մասի անջատումը պահանջում են ընդհանուր ժողովուրդի շահերը և ներկայացնում է պետական անհրաժեշտութիւն (և թէ այդ այսպէս է մենք աշխատել ենք յայց տալ յօդուածի առաջի մասերում)՝ խօսք չի կարող լինել մասնաւոր սեփականութեան իրաւունքների խախտման մասին:

Ահա ինչ է տալում այդ առիթով մարդու և քաղաքացու իրաւունքների Դեկլարացիան: «Որովհետեւ սեփականութեան իրաւունքը անխախտելի է և սրբազան, ուստի ոչ ոք չի կարող զրկուել իր սեփականութիւնից ըսցի այն դէպքերից, երբ հասարակական օգուտը, Ապրիլ, 1906.

օրինական կերպով հառաատիացրած, աննյայտ կերպով պահանջումէ այդ, եւ ոչ այլ կերպ, քան նախապէս տրդար վարձատրութիւնը վճարելու յայտանով»:

Սակաւահող գիւղացիները համար կալուածատիրական հողերի գնումը (ВЫКУПЪ) պէտք է համարուի այն բացառութիւններից մէկը, որի մասին յիշուած է Դեկլարացիայով *): Հողի սեփականութեան իրաւունքը և, մասնաւորապէս, բենտա (հասոյթ) տուող գոյքերի, սեփականութեան իրաւունքը, դրական իրաւունքի ինստիտուտն է, որը ժամանակի ընթացքում զարգացել ու փոխուել է և, հետեապէս, այսուհետեւ էլ կարող է զարգանալ և փոխուել:

Ինչ վերաբերում է գիւղատնտեսութեան տեխնիկայի ստոր աստիճանին և նրա նշանակութեան՝ այդ մասին մենք արդէն առիթ ենք ունեցել խօսելու և ապագայում ավելի մանրամասն պէտք է կանգ առնենք այդ հարցի վրայ:

Անցնենք այժմ այն հարցին թէ արդեօք կալուածատիրական հողերը գիւղացիների ձեռքը անցնելը չի վնասի ժողովրդական շահերին և չի ընկնիլ արդեօք գիւղատնտեսական կուլտուրայի ընդհանուր մակերեւոյթը:

Յայտնի է որ միջին Ռուսաստանում կան հողատիրական կալուածքներ, որոնք թէ իրանց կազմով և թէ արդիւնաբերութիւնով անհամեմատ բարձր են կանգնած գիւղացիական տնտեսութիւններից:

Այդ կալուածքներում են գլխաւորապէս շինուած զանազան խոշոր գիւղատնտեսական — արդիւնաբերական ձեռնարկութիւններ ինչպէս են՝ օդու, շաքարի և այլն գործարաններ:

Չէն ոչնչանալ արդեօք այդ ձեռնարկութիւնները, ընկնելով կոպիտ և տգէտ գիւղացու ձեռքը:

*) Այս հարցով աւելի մանրամասն հետաքրքրուողներին յանձնարարում ենք կարդալ Ա. Կառլֆմանի «Полярная звезда» № 8-ում տպուած «Право и принудительное отчуждение» վերնագրով յօդուածը:

Չէ որ ընդհանրապէս խոշոր կալուածներում տընտեսութիւնը գրուած է աւելի լաւ քան գիւղացիների մօտ:

Առաջինների բերքերը միջին թուով 20%¹⁾ աւելի բաժր են քան վերջիններինը: Ահա հարցեր, որոնք այնքան մտատանջութիւն և անհանգստութիւն են պատճառում «ժողովրդի շահերը պաշտպանող» գիտնականներին:

Այս երկու հարցերին էլ պատասխանում է աղրաբային հարցում Ռուսաստանում ամենաւերջնական մասնադէտ պրոֆ. Ա. Չուպրովը ¹⁾:

Առաջինը, պէտք է նկատել որ լաւ կալուածների թիւը, որոնք կարող են իբրեւ օրինակ և ուսումնարան ծառայել, այնքան աննշան է Ռուսաստանում, որ կարելի է այդպիսիները նոյնիսկ մատերով համարել:

Այն ձակնդեղ—շաքարային պլանտացեաները, որոնք բերում են առհասարակ իբրեւ օրինակ այն բարերար աղբեցութեան, որ ունեն խոշոր կալուածները գիւղացիների բարօրութեան վրայ, կազմում են ընդամենը 550,000 դես., այսինքը ընդամենը մասնաւոր հողատերութեան 45% սովորաբար:

Այնուհետև յարգելի պրոֆ. բերում է մի շարք թուեր, որոնցով ցոյց է տալիս որ խոշոր կալուածատէրերը իրանց հողերի աւելի քիչ 1/10-ն են վարում քան գիւղացիք, որ սեփական—անհատական հողերի 1/3 մասը մշակւում է նոյն «մուժիկի» գործիքներով և եզներով, 28% գրաււում է գիւղացիների մօտ կապալով և միայն 39% մըշակւում է հողատէրերի սեփական միջոցներով:

Մի շարք դատողութիւններից և թուերից յետոյ յարգելի գիտնականը գալիս է այն եզրակացութեան, որ սեփականատիրական հողերը գիւղացիների ձեռքը անցնելով, ոչ միայն չի պակասի երկրի ընդհանուր ե-

1) По поводу аграрного вопроса. о Аграрной реформѣ и ея вѣроятное вліяніе на сельско-хазяйственное производство.

կամուտը, այլ ընդհանրապես զգալի կերպով կ'աւելանայ:

Իսկ ինչ վերաբերում է այն հարցին թէ կարո՞ղ կը լինեն արդեօք զիւղացիները տանել այնպիսի խոշոր ձեռնարկութիւններ, ինչպէս են ճակնդեղ—շաքարային, օղի քաշելու և ալլն արդիւնաւերութիւնները, այդ հարցին էլ կարելի է պատասխանել զրաւան կերպով:

Ի հարկէ այժմուայ պայմաններում, ուստի զիւղացու այժմուայ կուլտուրական գրութեան մէջ գծուաւ է ստեղծել այդպիսի համայնական խոշոր ձեռնարկութիւններ: Բայց այդ միայն ժամանակի հարց է:

Արտասահմանի օրինակը, որտեղ հէնց այժմ կան ահադին քանակութեամբ խոշոր ըկերակցութիւններ (կօօպերացիաներ), որոնց տարեկան առևտուրը հասնում է միլիոններէ, ցոյց է տալիս որ այստեղ անհնարին բան չկայ:

Նոյնիսկ Ռուսաստանում էլ կան խոշոր պանրագործական և իւղ պատրաստելու «արտելներ»:

Այսպիսով, ուրեմն, ջրուստ է «ժողովրդի շահեր պաշտպանող» կեղծաւորների այն բոլոր առարկութիւնները, որ նրանք բերում են ցոյց տալու համար մասնաւոր սեփականութիւն կազմող հողերի անջատման բոլոր վնասակարութիւնը և անկարելիութիւնը:

Այսքանով մենք կը բաւականանք ազրարային հարցը վճռել ցանկացողներէ այն աջակողմեան կուսակցութիւնների վերաբերեալ, որոնց նկատմամբ կարելի է գործադրել այն սաածը թէ այդ մարդիկ ուղղում են որ «գայլերն էլ կուշտ լինեն, ոչխարներն էլ անհլաւ»:

Միւս անգամ մենք կանդ կ'առնենք ձախակողմեան կուսակցութիւնների դէպի հողային հարցը բռնած դիւքերի պարզաբանութեան վրայ:

Երուանդ Սարգսեանց

ՆՈՐ ՄՏԱՅԱԾ ԳՐՔԵՐ

- 1) Զաւախեցի, Պատկերներ, 1 զրքոյկ. Թիֆլիս, 1905, դ. 60 կ.:
- 2) Բժ. Ա. Բուդուղեան, Նուէր հայ վարժապետին, Ս.-Պետ. 1906, դ. 20 կ.:
- 3) Դրպանի բառարան (անգլիերէն—հայերէն), պատրաստեց Յովհ. Յակոբեան, Պոստոն, 1905.
- 4) Բ. Ա. Երան, Նոր դրպանի բառարան կամ գրպանիդ ընկերը, անգլիերէնէ հայերէն, ամերիկահայուն համար պատրաստուած:
- 5) Դոկտոր Կ. Յ. Փաշայեան—խան՝ Ընդարձակ դպրոցական առողջապահութիւն, պատկերազարդ, ուսուցիչներին, աշակերտներին և ծնողներին համար, Աղէքսանդրիա, 1905: (679 էջ). բաժանորդադրութեամբ գինն է 2 ռուբլի: Տըպագրութիւնը վերջացրած է:
- 6) Գասպարեանց, Օժանդակիչ ձեռնարկ Մայրենի լեզուի հայերէն ուղիղ կարգաւ ուսուցանելու, Թիֆլիս, 1906 թ., դ. 7 կոպ.:

ՎԵՆԵՐԱՅՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԾՈՍՈՒԹԻՒՆ

Բժ. Ա. Բուդուղեան, «Նուէր հայ վարժապետին» Ս.-Պետերբուրգ, 1906, դ. 20 կ.:

Բժ. Ա. Բուդուղեանի այդ բրօշուրն էլ, ինչպէս նրա ցարդ հրատարակած 35 զրքոյկները, նոյն պակասութիւնն ունի—շատսխառութիւնը և բուն առարկայից դուրս զանազան շեղումները, իրանց վարժապետական-քարոզչական գեղումներով: Դոկտոր Կ. Փաշայեանի հոյակապ «Ընդարձակ դպրոցական առողջապահութիւն»-ից յետոյ յամենայն դէպս պ. Բուդուղեանի այս բրօշուրը գալիս է աւելի քիչ բան տալու դպրոցական առողջապահութիւնից հայ վարժապետին: Միակ առաւելութիւնը Փաշայանի գրքից՝ էժանութիւնն է. Փաշայանի մօտ 700 կրեա ունեցող գիրքը արժէ 2 ռուբլի, իսկ Բուդուղեանի 95 էջանոց բրօշուրի գինն է 20 կոպ.:

Ով միջոց չունի ձեռք բերելու Փաշայանի հրատարակութիւնը՝ օգուտ կը ստանայ և այս աւելի համառօտ գրքոյկից:

(Յ. Տէր-Միրաբեանի)

222. Ծապրնիս կամ ծագող արեգակի երկիրը Շրայ-դէրի: Գ.-ի հանրամատչելի գրադարան Հ. Առաքելեանցի, Թֆլւ. 1904, փոքրադիր 116 եր., մի պատկերով, գինը 25 կ.

Մեծ հետաքրքրութեամբ կարդացուած է, համարեա ըստ իր նիւթերը նորութիւններ են:

223. «Մահեդ»: Կազմեց Ե. Թ. հրատ. Յովհ. Արամեանցի. Ալքսնդրպլ. 1901 թ. միջակ 35 եր., գինը 7 կոպ.

Մահեդի կեանքը հետաքրքրութեամբ կը կարդացուի մանաւանդ հիմայ, երբ մենք նորից անմիջական ընդհարում ունեցանք մահեդականների հետ:

224. «Մահեդի կեանքը» Վաշինգտոն Իրվինգի: Անգլի-երէնից թրգմ. Փ. Վարդանեանց: Թֆլւ. 1894. միջակ 364 եր., գինը...

Շատ հետաքրքրական ու մանրամասն նկարագրութիւն է Մահեդի կեանքի ու գործունէութեան:

225. «Մեծ սօն» Բ. Պէնկո'ի: Թրգմ. ուսու., հրատ. տիկ. Զարէլ, ՍԲԳ. 1904, փոքրադիր 72 եր., գինը 10 կոպ.

«Մեր էժանագին գրադարանի» №4.

Ռուս գիւղացիների կեանքից է: Քաղուորները կալուածատիրոջ ընդգրկմանում, գործազուլ են անում, օրավարձերին աւելացնել են տալիս: Տէրտէրի բանուորն ու բանուորուհին էլ հետեւում են նրանց օրինակին: Բելլիտրիստական տեսակէտով միջակ գրուածք է:

226. Մանկան մօտ և վերջին խօսք Մ. Սիրաօ'ի №7 «Մեր էժանագին գրադարանի» Պտբգ, 1905. հրատ. տ. Զարէլի. փոքրադիր 108 եր., գինը 6 կոպ.

«Մանկան մօտ» գրուածքը մի բանուորի կեանքից է, որ բարկութեան ժամանակ սպանել էր իր հօրը: Տաժանակիր աշ-

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 3.

խառանքի վայրում, մի խառական կղզիի վրայ՝ այս անբաղդ երիտասարդը սիրով կապւում է բանտի վերակացուի փոքրիկ, հիւանդոտ մանկան հետ, որի մահը տեսնելով այլ ևս ապրիլ չի կարողանում, փախչում է ծովը նետուելու, բայց գիշերը անցնում է։ Սրտաւռուչ է։

«Վերջին խօսքը»։ Կլոդը գողութիւն է արել իր անբաղդ ընտանիքը առանց հացի չթողնելու համար և 5 տարուայ տաժանակիր աշխատանքների է դատապարտուել։ Նա բանտի արհեստանոցի բանուորների շրջանում մեծ հեղինակութիւն է ձեռք բերում։ Որովհետև Կլոդին տանջում էր քաղցը (նա իր բաժնից բաւարարութիւն չէր ստանում), բանուորներից մէկը միշտ տալիս էր նրան, իր բաժնի կէսը։ Բանտի կառավարիչը, որ նախանձում էր նրան հեղինակութիւն ունենալուն պատճառով, զրկում է Կլոդին այս բանից և այդ պատանու ներկայութիւնից։ Կլոդը շատ ընդդիմանում է, խնդրում է կառավարչին վերցնել այս անսիրտ կարգադրութիւնը, ժամանակ է նշանակում նրան մտածելու, բայց նրա անդրդուելի խստապնդութիւնը տեսնելով, վճռում է սպանել այդ դաժան մարդուն և կատարում է այդ։ Վերջը իր վրայ էլ է ձեռք վերցնում, չի յաջողում, մահուան է դատապարտում։ Տպաւորիչ է։

227. Մեծ մարդկանց մայրերը Մ. Բլոկի, թրգմ. Յով. Արաբաշեանցի, 1896 թ. Ալբանդրալ. 197 միջակ եր. գինը 50 կոպ.

Այս կենսագրութիւնների մեծ մասը գէշ չէ, մնացածը թուցիկ է։

Այս գիրքը թէև աւելի դարգացած ծնողների համար կարող էր ընթերցանութեան նիւթ լինել, բայց դեսհամներն էլ կարող են շատ խրախուսական օրինակներ տալ։

228. Միսիօնար հայր Դամիան Վայստերի կեանքը, Թֆլա. 1896. 38 միջ. եր. գինը 10 կոպ.

Շատ հետաքրքրական կենսագրութիւն է մի վերին աստիճանի անձնագոհ կրօնաւորի, որ Սանդվիչեան կղզիներում գիտակցարար դոհ է գնում տարագիր բորոտներին ծառայելով։ Վերջն ինքն էլ վարակւում է այդ սարսափելի ախտից և կադմալուծուելով սոսկալի տանջանքներ կրելուց յետոյ մեռնում է։

Շատ խոր տպաւորութիւն է գործում այս անօրինակ անձնագոհութիւնը։

229. Մեսրոպ Մաշտոց. Կաղմ. Ե. Թ. 1 պատկերով։ Հրատ. Յովհ. Արամեանցի։ Ալբանդրալ. 1901. 32 միջ. եր. գինը 5 կոպ.

Ամփոփ ու լաւ ժշակուած կենսագրութիւն է տառերի գիւ-

տի հետ կապուած, որի մասին տալիս է կարեւորագոյն տեղեկութիւնները:

230. Մի քանի օր Արցախում եւ Սիւնիքում: (Հայ տուրիստի յիշողութիւններէն): Թֆլս: 1905. Լ. Սարգսեանի: 88 միջ. եր., գինը 20 կոպ.

Մեր հայրենիքի փառաւոր անցեալ ունեցող այս վայրերի ու նրանց ժողովրդի նկարագրութիւնը հետաքրքրութեամբ կարդացում է, մանաւանդ այն էջերը որոնց մէջ արծաձուժ են այն անցեալից սիրելի վերյուշներ: Նամանաւանդ այս օրերում ուշադրութեամբ է այս երկիրը իր քաջարի գաւազներով:

231. Մտուոր, Փիզիքական ու րարոյական ինքնակրութիւն Ձօն Ստիւարտ Բլեկկի: Թարգմ. Գր. Շահրուզադեանցի: Երկր. տպ. Թֆլս. 1904. 116 մեծգ. եր. գինը 60 կոպ:

Հանրամատչելի «խորհուրդներ են այն երիտասարդներին, որոնք որ կեանքի ասպարէզը մտնելով՝ ցանկանում են լուրջ կերպով պատրաստուել ուսումնական հասարակական գործունէութեան համար», — ասում է հեղինակը: Մեր գրականութեան մէջ քիչ կան այսպիսի գրքեր:

232. Միւլիոգէնի ընծան Ա. Դոդէի: Թարգմ. Նիկ. Տէր Աւետիքեանի: Շուշի, 1881.

Փրանսիայի ողբն բարեխոսք է խոստանում նորածնին: Հոգսերից ու ժապառուած մայրը այդ առածներէն բան չէ հասկանում, իսկ նորածինը հասկանում է:

Թէն ընտիր գրածք է, սակայն խորհուրդը պարզ չէ:

233. Յուլայի վերջին գիշերը է. Հելհարտի: Թարգմ. Խաչ. քհն. Փանահանցի: Թֆլս. 1901. 26 միջ. եր. գինը...

Վերին առտիճանի խոր տպաւորութիւն է գործում մատնիչ աշակերտի կեանքի վերջին ժամերի այս նկարագրութիւնը:

234. Յունտտանի անցեալից պատմական տետրիւն. Ե. Թոփչեանի: Պտրգ. 1898, գինը 18 կոպ.

Ամփոփ ու հետաքրքրական գրութեան է:

235. Նիկիի նամար: Հեղ. (?) փխդր. Ֆրանսերէնից: ռուս. թարգմ. Յար. Եսայեանի: Թֆլս. 1904. 16 փքրգ. եր. գինը 3 կոպ.

Խեղճ բանուորի կլինը թորախտից բռնուած՝ հիւանդանոցում պառկած տառապում է: Բժիշկը խորհուրդ է տալիս նրան հարաւ տանել: Բանուորը զիմում է իր մօր հախկին տիրուհուն, որ մեծ բարեգործութիւններ էր արած եղել: Սա նախ մերժում է հազար ֆրանկ մի այսպիսի բանի տալը, ապա

յիշելով որ իր փեսացուն էլ թորախաղ էր գնացել, խղճահարուում է և օգնում:

Աւելի զարգացածների համար կարելի էր նշանակել:

236. Սոր լոյս: Մանր պատմութեան: Գր. քչյ. Պետրովի: Թարգմ. ռուս., հրատ. տիկ. Զարելի: Բրգ. 180 էր. փրքդ. «Մեր էժանագին գրադարանի» №5, գինը 10 կոպ.

Աւելի քարոզական տոնով գրուած պատմութեանքներ են ժողովրդի թշուառ կեանքից և ազգու կոչ՝ օգնութեան: Համողիչ օրինակներ է տալիս փոքր միջոցներով արդիւնք առաջացնելու համար:

Տպաւորիչ են:

237. Սոր կաղամու շէք, պատկերազարդ հաւարածոյ Հ. Կարապետ Աքրիանի Միքիթ. ուխտէն: Վնտկ. 1891. 23 մեծ. էր. գին...

2-8 երեսներից բաղկացած կենսագրական ուրուագծեր են, մտքին ու սրտին համարեա թէ ոչինչ չտուող: Պատկերները շատ անհաւասար արժէքի են, շատերը անտանելի: Ընտրուած անձերն էլ շատ անհաւասար արժանաւորութեան տէր են, որոնք կարող են գեղահամոքների մէջ հարցասիրութեան առաջացնել:

238. Ուղեղի նորոգումը. 10.002 գիշերների հեքիաթներից Ֆէլիքս Դիկմէլի: Թրգմ. օր. ն. Աղանեսանցի: Թֆլս. 1904. 10 միջ. էր. գինը 5 կոպ.

Սուլթանի մեծ պաշտօնեաներից մէկը, որ ոչ խելք ունէր և ոչ էլ խիղճ, գիմել էր մի բժիշկի, որ նրա ուղեղը հանել, նորոգել էր և ութը տարի սպասել տիրոջը: Տէրը այդքան ժամանակ առանց ուղեղի ծառայելուց յետոյ՝ երբ հրաժարեցնուծ է, նոր դալիս է իր ուղեղի ետեից, պահանջ գգալով այն ուսնենալու: Իր նորոգուած ուղեղին տիրանալով նա տեսնում է, որ իր մէջ երկու բան աւելացել են՝ խելք ու խիղճ:

Հետաքրքրութիւն չարժուած է:

239. Ուսման սէր Ա. Լէշկէի: «Մեր էժանագին գրադարանը» № 6. Թարգմ. ռուս. Պարգ. 1905. փոքրդ. 60 էր. գինը 7 կոպ: Հրատ. տիկ. Զարելի:

Մի «մուփիկի» կեանքից պարզ պատմութեան է. նա մեծ նեղութիւններ կրելով ու հալածանքների ենթարկուելով վերջապէս գրագէտ է դառնում և ապա՝ գիւղական ուսուցիչ: Խեղճի կրած տառապանքները կարեկցութիւն են առաջացնում մարդուս մէջ:

Արժէ կարգաւ, խրատական է շատ:

240. Ուսկոկներ Եժ. Տ. ուս. թարգմ. Պարգ. 1895. 232 միջ. եր. գինը 35 կոպ.

1593—1606 տեղ ազատագրական պատերազմի մի միջնադէպն է նկարագրում: Ուսկոկները (սերբեր) թիւրքական գազանութեանց դէմ ասպամբելով բանն այնպէս էին տարել, որ Գերմանիան ստիպուեց նոյնպէս պատերազմ հրատարակել և ուսկոկներին օգնութեանը կարօտել:

Կարուած հետաքրքրութեամբ կարդացուած է:

241. Ուրբեմնեցի մանուկը Ոյդի զրոյցներէց: Թ. Հ. Հ. Ը. 1895, գին. 10 կոպ.

Աշխարհաշուակ նկարիչ Ռաֆայէլի մանկական կեանքից է: Եօթ տարեկան Ռ. նկարչական հրաշ է գործում ընկերական սիրով ոգևորուելով: Անհաւատալի են թւում նրան վերագրուած սրամիտ խօսքերն ու գործերը—անյաբան սքանչելի տալանդութիւն է գործում այդ ամենը:

242. Պետրոս Շանշիանց Մելք. եպ. Մուրադեանցի: Թֆլս. 1896. գինը 50 կոպ.

Մեր առաջաւոր գործիչներից մէկի բաւականին հետաքրքրական կենսագրութիւնն է:

243. Պետրոս Դուրեան: Կենսագրական ու քննադատական ուսումնասիրութիւն: Թֆլս. 1894. գինը 50 կոպ.

Աւելի հասունացածներին վերապահել այս ուշադրութեան արժանի գրութեանը:

244. Պետրոս Արսա կամ խանձուած քար:*) Կարմէն Սիւլայի: Թրգմ. Ռաշիդի: Թֆլս. 1888. 16 փքրդ. եր. գինը 5 կոպ.

Գեղանի Պառնա գեղջկուհին սիրում է երիտասարդ Տաննային: Թէև Տ. պատերազմ է գնում, աւելայն նրա նշանածը տխուր է, սիրտը հայրենասիրութեամբ առգործուած լինելով: Բայց երբ որ երիտասարդը փախչում է պատերազմի դաշտից ու գալիս նշանածի մօտ, սա անարգանքով դժբուծ է նրա սէրը: Տ. հարկադրուած է վերադառնալ պատերազմի դաշտը: Նրա նշանած Պառնան նրան գտնում է ընկածների մէջ քիթից ու աչքից զրկուած, փայփայանքով տուն է բերում նրան և հիմա պսակւում հետը:

Վերին աստիճանի սրտառու է:

*) Մենք ունենք նաև մի այլ թարգմանութիւն (Այրուած ապառաժը, որ միացած է «Յիպեան մայրերը» սիրուն գրութեան հետ նոյն հեղինակի «Երկու հէքիաթ» անունով զբոսում: Թարգմ. Ս. Մ. Թ. Հ. Հ. Ը. 1894 գինը 10 կոպ.

245. Ջորջ Ստեփենսոն եւ նրա կենսագրութիւնը: Աշխատ. Օդէսայի հայ ուսանողութիւն: Թֆլս. 1890. գինը 1 ո.

Անշուշտ շատ հետաքրքրական է այս գիրքը, բայց այս հանճարաւոր հնարագէտի մեծ գիւտերն աւելի կ'ապշեցնեն քան թէ կը խրախուսեն գեոհաս ընթերցողին. նրա տաքնութիւնները հարեանցի են նկարագրուած:

246. Ռայնա Դէորզենայի ինքնակենսագրութիւնը, կրճատ. Թարգմ. ռուս: Մոսկւա, 1891.

Մի վարժուհի պատմում է բուլղարների տանջանքի ու արքայադուրբութեան մի միջնագէտ:

Տպաւորութիւնը թոյլ է:

247. Ս. Սահակ Պարթեւ: Արատապ. «Լուսայից»: Թֆլս. 1902, 42 մեծդ. եր. գինը 25 կոպ.

Մեր պատմաբաններից քաղուած նիւթի կոմպիլեացիա է: Արժէ կարդալ:

248. Սահակ Պարթեւ: Կազմ. Ե. Թ. 1 պատկերով: Հետ. Յվհ. Արամեանցի: Պտբգ. 1902. 24 մեջ. եր. գինը...

Ամփոփ և մշակուած կենսագրութիւն է:

249. Սոկրատէս: Հեղ (?). Թարգմ. Թեկզի Ստեփանեանցի: Թ. Հ. Հ. Ը. 1889. 70 միջ. եր. գինը...

Մեծ իմաստասէրի գործնական իմաստութիւնները զրուցատրաբար պարզաբանուած են ժողովրդի համար բաւականին յաջող կերպով:

Ընտիր է:

250. Ստեփաննոս Պալասանեան, Ի. Յարութիւնեանի: Թֆլս. 1895. 33 միջ. եր. գինը 25 կոպ.

Պալասանեանի կեանքի ու զբաղման ուղղութեան համառօտ, բայց զգացուած նկարագրութիւնն է:

251. Սեւ Նացեր, հեղ (?). Թարգմ. օր. Ն. Աղանեանցի:

Մի մեծատունի կեանքից է, որ բարեգործութիւններ էր անում առ ի ցոյց մարդկան: Մի անգամ Գաբրիէլ հրեշտակապետը երևում է նրան երազի մէջ, բռնում է այդ արգարութեան կշիռքը և նրան ցոյց տալիս, թէ ինչպէս պէտք է գործէր, որպէս զի կշեռքի նժարը բարւոյ կողմը թեքուէր: Այնուհետև միայն այս մեծատունը փոխում է իր կեանքի ընթացքը:

Տպաւորիչ է:

252. Վարդապոյն ամպ ժորժ Սանի: Թարգմ. Ե. Լալանցի: Թֆլս. 1882. 96 փբրգ. եր.

Հեղինակը փոքրիկ աղջկան այլաբանօրէն հասկացնում

է, որ աշխատութիւնը կարող է ժարդուս ազատ պահել կեանքի փոթորիկներէն:

Թէև գեղեցիկ գրուածք է, գրուելի պատկերներ ունի, սակայն այդ փոքրիկի հարցասիրութեանն ու երևակայութեանը շատ ոյժ է վերագրուած:

Վերապահել աւելի հասունացած օրիորդներին:

253. Վարքազրուծիւն Յարութիւն Ամիրայի Պեգեհան, Մ. Պ.-ի. Թէոդոսիա, 1862.

Այս ականաւոր հայ գործիչի օրինակելի կեանքից բաւականին հետաքրքրական պէպքեր են բերուած:

Արժէ կարգալ:

254. Վերադաճած յանցաւորը Զ. Դիկէնսի: Թարգմ. Արշ. Եղիգարեանցի, Թֆլս, 1896:

Այս թշուառ կեանքի սկիզբը ծանր, խալ վերջը սարսափելի տպաւորութիւն է գործում:

255. Վէրք Հայաստանի, ողբ հայրենասիրի: Պատմական վէպ Սաչատուր Արուսեանցի: Մոսկուա 1897. այլ գրուածքների հետ 537 մեծք, եր. գինը...

Շատ բնասիր է:

256. Վիլհելմ Տէլլ Վ. Օստրովսկու: 2-րդ տպ., Սպրդ. 1904, 56 միջ. եր. գինը 10 կ.

Պատմուած է բաւականին լաւ: Արժէ կարգալ:

257. Վիլհելմ Տէլլ Լամարթինի: Թարգմ. Հ. Ասաբեկեանցի. №39 հրատ. «Աղբիւր»-«Տարազի»: Թֆլս. 1891. 48 միջ. եր. գինը 15 կոպ.

Շվէյցարեայի ազատութեան տպաւորիչ նկարագիրն է: Թէլլի նշան առնելու տեսիլը ամբողջովին առնուած է Շիլլերից: Տես, № 171. Շիլլերի Վիլհելմ Տէլլը:

258. Վիլհելմ և այլ գրողներ Վ. Փափագեանցի: Թֆլս. 1904. 32 փքրք. եր. գինը 5 կոպ.

1. «Վիլհելմը» կլանելով գիւղի կենսաբեր առուն՝ հետզհետէ ցամքեցրեց երկիրը: Միայն մի խենթ համարձակուեց նրա վրայ գնալ, բայց իզուր, որովհետև համագիւղացիք ծաղրեցին նրան ու սաքսափահար եղան: Վերջը մի այլ հսկայի էր վերապահուած հրէշին ընկճելը: 2. «Կորսուած արդարութիւն» զրոյցի մէջ պատմուած է, որ արդարութիւնը երկրից վերացաւ և ոչ ուժով ոչ էլ հարստութեամբ կարողացան ժարդիկ ձեռք ձգել այն: Վերջը միայն թափուող արցունքներից բողբոջ բարձրացաւ և սա արդարութիւնը վերադարձրեց: 3. «Ըմբոստի մահը» զրոյցի մէջ մի նոր ծառ հեռանալով իրան շրջապատող

ճահճային ծառերից՝ ու բոյսերից՝ վճռում է սարը բարձրանալ, ազատ ապրել, բայց պատժում է հողմերից ու կարկառից:

Այս վերջին գրոյցը տնտեսական բան է և այդ պատճառով միւս երկուսի արժէքը չունի:

259. Բաժնի, Կրտսէ կեանքը և գրական գործունէութիւնը:

(Համառօտ հանրամատչելի տեսութիւն): Յարութ, Ենայ-Էանի: Թֆլս, 1903. 24 փքրդ. եր. գինը 10 կոպ.

Բաւականին լաւ ժշակուած, ամբողջ կենսագրութիւն է:

Արժէ կարգալ:

260. Փայտաշէն խրճիթից մինչեւ սպիտակ տունը: Փոխադր. Ն. Աւետիքեանի: Հեղ (?) 1884. 130 մեծդ. եր:

Անդրկական ու Ամերիկական միւս երեկելի անձերի պէս Ջորջ Հարֆիլդն էլ ապշեցնում է իր արտաքոյ կարգի ընդունակութիւններով, տակունտութեամբ ու անձնութեամբ: Շատ զարմանալի բան է, որ Հ. իր 11 տարեկան հասակից եզրօր հետ վար ու ցանքով են պարապելիս եղել: Հ. աշակերտ ժամանակը արհեստով էր իր ապրուստը հայթայթում:

Բաւականին լաւ փոխադրութիւն է: Տպաւորութիւնը զեղեցիկ:

261. Փարոսի վրայ Հ. Սենկիւիչի. Թարգմ. ռուս. Մոսկւա, 1892. 44 միջ. եր. գինը 10 կոպ.

Շատ ազդերի ազատութեան պատերազմներին անձնութեամբ մասնակցած և Ամերիկայում վերաբնակուած մի ծերունի լեհացու հայրենասիրական զգացմունքների վերաբերեալ խանդավիղ նկարագրութիւնն է:

262. Փոքրիկ թմրկանարը, գրոյց էդմոնդո դէ Ամիշիւի: Թարգմ. (?). Թֆլս, 1899. 14 միջ. եր. գինը 3 կոպ.

Աւարտ—խտալական պատերազմից մի էպէզոդ է: Տասնութ տարեկան փոքրիկ թմրկահարը մեծ վտանգի ենթարկուելով ու վէրք ստանալով շարունակում է՝ առանց բողբկոյնելու՝ վաղէկ հայրենի պաշարուած զօրքը վտանգից փրկելու համար և յաջողութեամբ պսակում է այս փոքրիկ հայրենասէրի մեծագործութիւնը:

Պոր է տպաւորութիւնը:

263. Օրլէանի կոյսը: Բնագրից ամփոփից Ս. Թառայեան Թֆլս, 1901. 50 փքրդ. եր.

Բնագրից թարգմանուած հատուածներն ու փոխադրուածները խառն են: Գէշ չէ այս ձևը: Հետաքրքրութեամբ կը կարգացուի:

II

Բնասպատկան, բնագիտական եւ սոսոջնասպանական գրուածքներ:

6—8 տարեկանների համար:

264. Ռուբէնի զբաղմունքը: Բօստօնի: Մասն Ա. Թարգմ. ռուս. Պար. 1904. 82 փքրդ. եր. գինը 25 կոպ.

Փոքրիկ պատկերազարդ նկարագրութիւններ են ընտանի ու մասամբ վայրենի կենդանիների կեանքի ու կազմուածքների: Սկիզբը հետաքրքրական կը լինի վեց տարեկանների համար, մէջերբից՝ 7—8 տարեկանների համար:

7—10 տարեկանների համար:

265. Ջորջ Չ. Գրիգորեանցի: 1893. գինը 35 կոպ.

Տասը տարեկաններից զարգացածները կարող են հետաքրքրուել ու հասկանալ ջրի կրած ֆիզիքական փոփոխութիւնները և այդ երևոյթներին վերաբերեալ փորձերը:

Արժէ կարդալ:

10—12 տարեկանների համար:

266. Աներեւոյթ հողագործ Չ. Դարվինի: Գինը 7 կոպ.

Գրաւիչ եղանակով ցոյց է տրուած անձրևի ճիճուի մեծ գերը հողի արգաւանդութեան համար:

267. Անձրեւ ու ծիւն ժիւատոմբու: Թարգմ. Ռ. Մ. Մ. Պարգ. 1896. գինը 10 կոպ.

Հետաքրքրական է, բայց նիւթի մշակումը անկատար է:

268. Նրկրաշարժ եւ Նրարդխային լեռներ Լուսկէիչի: Թարգմ. Գիւլնաղարեանցի: 1897. գինը 15 կոպ.

Ամբողջովին հետաքրքրութեամբ կը կարդացուի:

269. Ջարմանալի որդ Ս. Կուզնեցովայի: Թարգմ. օր. Ն. Դուլանեանցի: Թֆլս. 1896. 29 միջ. եր. պատկերազարդ: Գինը 10 կոպ.

Շերամի կազմուածքի, զարգացման ու կեանքի այլ երևույթները նկարագրուած են հետաքրքրական ձևով:

Արժէ կարդալ:

270. Ընտանի կենդանիներ Ա. Չիլինկարեանցի և Տ. Ռաշմաճեանցի: Ալքսնդրալ. 1897. գինը 5 կոպ.

Այս կենդանիների մասին պատմածները ոչ այնքան սկզբնական, որքան մէջերին ու վերջերը հետաքրքրական են դառնում:

271. Թուղթն ու հին զրքեր: Թարգմ. Տ. Կոստանեանցի: Հեղ (?) Թֆլս. 1894. 38 փքրդ. եր. գինը 5 կոպ.

Իսկապէս թուղթ շինելու մասին միայն 5 եր. է գրուած: Մնացածը նշանագրերի, պապիրոսի, պերգամենտի մասին է: Դէշ չէ:

272. Մ'ազնիս Ի. Վօրօնովայի—Նուէր մանուկներին: Թրգմ. ռուս. Թֆլս. 1901. 42 մեծդ. եր. գինը 12 կոպ.

Մագնիսի մասին իսկապէս քիչ խօսք կայ: Աւելի պատմուած է երկու աշակերտների թշնամական յարաբերութեանց մասին և ապա բերեկամանալու, երբ մինը գտնում է միւսի կոբաժ մագնիսը:

Ոչ բէլլեարիստական է և ոչ էլ բուն բնագիտական: Արժէք չունի:

273. Մեղրուներ Ա. Չիլինկարեանցի և Տ. Ռաշմաճեանցի: Ալքսնդրպլ. 1898. գինը 10 կոպ.

Սկզբից մինչև վերջը մեծ ուշադրութեամբ կը կարգացուի:

274. Ոզնիններ Կուկեն'ի—նուէր մանուկներին: Թարգմ. ռուս. Թֆլս. 1901. 24 մեծդ. եր. գինը 8 կոպ.

Ոզնիների կեանքից պատկերազարդ նկարադրութիւն է: Պատկերները յաջող են: Դէշ չէ:

275. Տարերը բնական զիտութեանց Հեօքսլի'ի: Թարգմ. Ի. Յարութիւնեանցի: Թֆլս. 1894.

Ամենահետաքրքրական երևոյթներն ընտրովի բացատրում է գեղեցիկ գրաւիչ մեթոդով:

276. Տարութիւն և օդ Ռուբէն Մելիք-Մուսեանցի: Թարգմ. Պարգ. 1895. 40 եր, պատկերազարդ. գինը 12 կոպ.

Հետաքրքրական է, արժէ կարգալ:

277. Գիւղում՝ Երմօլովայի: Թրգմ. ռուս. Թֆլս 1898. 81 եր. գինը 20 կոպ. «նուէր մանուկներին»:

Կենդանիների կեանքից գտնազան հատուածներ են արժէքաւոր կամ միջակ արժէքի: Պատկերները դէշ չեն:

278. Ջրի կաթիլի պատմութիւնը Դրուբէի: Հրատ. Մոսկւայի Հ. Ո. Գ. Ը. 1881. Երկու այլ գրքոյկների հետ 31 եր.

Ջրի կրած փոփոխութիւնների նկարադրութիւնն հետաքրքրական է:

12—14 տարեկանների համար:

279. Արեգակի եւ լուսնի խաւարումը: Վ. Լուսկեիչի. 3 պատկերով: Թֆլւ, 1892. 32 միջ. եր. գինը 5 կոպ.

Արեգակի եւ լուսնի խաւարման, երկրի, երկնային մարմինների ծագման մասին համառօտ տեղեկութիւններ են:

Արժէ կարգադր:

280. Աստղալից երկինք եւ երկրագունդ Մակ. Չաշկեանի: Թֆլւ, 1891. 16 միջ. եր. գինը...

Կարող է հետաքրքրութիւն շարժել:

281. Բնութեան երկու մեծ թաղարոյութիւնները Վ. Լուսկեիչի: Փոխդր. Յակոբ քահանայ Սասիկեան: Սպրդ. 1903, 82 միջ, եր., պատկերազարդ: Գինը 30 կոպ.

Կենդանական ու բուսական աշխարհների նշանաւոր ներկայացուցիչների հարեանցի նկարազրութիւն է, մի ընդհանուր պատկեր: Այսպիսի գրուածքները խոր տպաւորութիւն չեն թողնի:

282. Բոյսերի կեանքը ըստ Ֆիզէի եւ Տիմիրեազեի: Սպրդ. 1897. գինը 8 կոպ.

Բոյսերի արմատի, բունի (ցողունի) եւ տերևի բնախօսութիւնն է: Հետաքրքրութիւն կարող է շարժել, բայց գծուար լատերը ընթերցումը գծուարացնում են:

283. Երկրի եւ երկնքի մասին Վ. Լուսկեիչի: Ռուս. թրգմ. Կ. Գ. Թֆլւ. 1897: Միջ. 74 եր, պատկերազարդ. գինը 10 կ. Թ. Հ. Հ. Բ.

Երկնային գլխաւոր մարմիններին վերաբերեալ ամենակարեւոր տեղեկութիւններ են հանրամատչելի եղանակով եւ պատկերներով բացատրուած:

Ընտիր է:

284. Էլէկտրականութիւն: Կազմեցին Ա. Չիլինկարեան եւ Տ. Ռաշմաճեան: Ալքսնդրալ. 1902. 77 միջ. եր. գինը 15 կոպ. «Ժողովրդական գրադարան»:

Բաւականին յաջողուած հանրամատչելի բնագիտութիւն է: Մինչև վերջը հետաքրքրութեամբ կը կարդացուի:

286. Ի՞նչ է կայծակը...

32 միջ. եր. պատկերազարդ.

Հանրամատչելի բացատրութիւն է էլեքտրականութեան: Հետաքրքրութեամբ կը կարդացուի:

287. Ծաղիկ եւ պտուղ Բէրնշտայնի: Թարգմ. Ռ. Մեկիք-Աղամեանցի: Սպրդ. 1896. պատկերազարդ. գինը 8 կոպ.

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

«Նպատակը արդարացնում է միջոցները»:

Մի սկզբունք կայ, որ՝ մուտք գործելով հասարակական որևէ կազմակերպութեան մէջ՝ միշտ միևնույն բացասական հետևանքն է առաջացնում, թէկուզ այդ կազմակերպութիւնը իր վերջնական նպատակն իդէալական համարի: Այդ անբարոյակա-նացնող ու ժանդ սկզբունքն է՝ նպատակն արդարացնում է միջոցները:

Նյութիւնները իրանց ինկվիզիցիայով, բռնակալութիւնը իր բանտերով և կախաղաններով, բիւրօկրատիան՝ հասարակական ինքնավար ձգտումների ճնշումով, գեմագողիան իր գերիշխանա-կան հակումներով և այլն և այլն՝ այդ բոլորը իրանց չարագործու-թիւնները փաստարանում են՝ «նպատակը արդարացնում է միջոց-ները» սկզբունքով: Եւ նկատէք որ միշտ էլ այդպէս ասողներն մէջ կան թէ խկապէս հաւատացողներ, թէ կեղծողներ:

«Նպատակը արդարացնում է միջոցները» սկզբունքը իր լողիկ հետեանքներով այնքան առածգական է որ չկայ մարդկա-յին չարամիտ հանճարի հնարած միջոց որ չարդարացնուէր այդ սկսբունքով: Հետևանքը այն է լինում որ «իդէալական նպատակը» մնում է դադարի հնչիւն, իսկ միջոցները դառնում են ամեն տեսակ շահագործութեան, կամայականութիւնների և բռնութիւնների շօշափելի իրողութիւններ, որոնցից տուժում է ամբողջ հասարակութիւնը, ժողովուրդը: Բնականաբար, սկըս-ւում է տրտունջ, բողոք, սակայն իշխելը և շահագործելը այն-քան զրաւիչ է և ձեռնտու այդ կազմակերպութիւնների ան-դամների համար որ հեշտութեամբ բաժանուել գերիշխող դիր-քից նրանք չեն ցանկանում: Եւ ահա «նպատակը արդարացնում է միջոցները» սկզբունքին հաւատարիմ՝ նրանք լարում են իրանց բոլոր հնարագիտութիւնը՝ մի կողմից խեղդելու բողոքի ձայնը, իսկ միւս կողմից մաքուր և իդէալական ցոյց տալու իրանց: Եւ անբարոյական սկզբունքը զարմանալի կերպով վերջ ի վերջոյ գալիս է յանգում գործելու նոյն սիստեմին, նոյն եղանակին. լինի Ապրիլ, 1906.

դա Լոյօլայի, Մակկիավելլիի, Րոբեսպիերի, թէ Պլեվէի դրած վերջնական նպատակը: Ի՞նչ է հզրակացութիւնը. այն որ անբարոյական, անարդար միջոցներով երբէք չի կարելի լաւ նըպատակների հասնել. իդէալական նպատակները պահանջում են և մաքուր միջոցներ: Երբէք ժամանակաւոր աջողութիւնը անբարոյական միջոցներով չպիտի կուրացնի մարդկանց. դա խաբուսիկ, սնամէջ, ուսցրած աջողութիւն է, որովհետեւ ոչ բնական օրէնքներն ենք կարող կեղծել, ոչ հասարակական զարգացման օրէնքները մեր կարճամիտ խորամակութիւններով և մանհօւրներով շեղել... Հասկացողին այս էլ բաւական է, իսկ չհասկացողին՝ թէկուզ զուռնա նաղարա...

Ռուս բիւրօկրատիան էլ այն տեսակ կազմակերպութիւններից մէկն է, որոնց մասին վերև խօսեցինք. «նպատակը արդարացնում է միջոցները» սկզբունքն է նրա բոլոր գործողութիւնների հիմքը: Եւ կարծում էք թէ նրանք պակաս սրամիտ էին և ճարպիկ «նպատակները» ամենադեղեցիկ, ամենաիդէալական գոյներով նկարագրելու գործում: Սխալւում է՝ք. լսէք, կարգացէք նրանց իդէօլոգներին, վարձկան պաշտպաններին, սինլիքոր խնկարկուններին. ամեն բան «ժողովրդի բարօրութեան, խաղաղութեան, ապահովութեան և օրէնքի» անունով է կատարւում...

Ցուսիմա—Մուկդէնից յետոյ փառապուրկ, ներքին յեղափոխութիւնը ճնշելու տմարգի միջոցներից խայտառակուած այդ բիւրօկրատիան մեծ յոյս ունէր թէ տգէտ, իրաւագուրկ ժողովուրդը, մասսան, որի անունից նա միշտ խօսել է, արդարացուցիչ բուէ դուրս կը բերի արուեստական կերպով սարքած ընտրողական սիստեմի միջոցով, և այդպիսով դէթ արտաբուստ այդ բիւրօկրատիան կարող կը լինի շարունակել իր հին երգը թէ տգէտ, անպատրաստ ռուս մուժիկը պահանջում է նրա հայրական հոգատարութիւնը: Սակայն հասարակական զարգացման լուրջ կան քայքայեց այդ կարճամիտ ազուէսների բոլոր ծրագիրները, և հէնց նոյն մուժիկը դուրս եկաւ հրապարակ և ի լուր աշխարհի յայտնեց թէ՛ նա այլևս չի ուզում բիւրօկրատիայի խնամակալութիւնը: Ռուս մուժիկը դարերի ընթացքում այնքա՛ն հայրաբար իր վրայ խնամք թափող բիւրօկրատներին թողեց և անցաւ միշտ ըմբոստ, միշտ ընդդիմադիր ազատամիտ խնտիլդենցիայի կողմը. նա ձեռք մեկնեց ձախակողմեաններին: Եւ «ժողովրդի ազատութեան» կուսակցութիւնը այդպիսով կարողացաւ դուրս բերել ռուս բիւրօկրատիայի համար հասարակական խղճով կայացած մեղադրական խիստ դատավճիռ:

Մնում էր որ սևացած բիւրօկրատիան հեռանայ ասպա-

ըէղից և երկրի ղեկը յանձնի ժողովրդի ներկայացուցիչներին գէթ այն երաշխիքներով, որ յայտարարուած էին Հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստով: Սակայն, ինչպէս յօդուածին սկզբում ասացինք, իշխելն ու շահագործելը հաւաքանց քաղցր է. բիւրօ-կրատիան մոռածն ուր մանեօվրի դիմել. ժողովրդի շահերի իսկական պաշտպաններից իրանց անկախ դարձնելու նպատակով նախ և առաջ տնտեսական անկախ դիրք ստեղծել իրանց կաստայի համար, փող ձեռք բերել, որպէսզի ամեն անգամ ստիպուած չլինեն Պետական Դումայի համաձայնութիւնից կախում ունենալ: Բայց այդ բիւրօկրատիայի վարկը այնքան ընկած էր որ ոչ ոք այլևս փող չէր տալիս. ժողովրդից կեղեքել էին որքան հնարաւոր էր, այլևս նրա վրայ հալ չէր մնացել. պէտք էր դիմել արտասահմանի խոշոր վաշխատողներին կամ բանկիրներին: Իսկ վաշխատուն յիմար չէ. նա միշտ ըմբռնուած է պարտք անողի քոշոր թոյլ կողմերը և փող տալիս այնպիսի հաշուով որ կորուստ չունենայ. պարտք ուղողի վաճկը կասկածելի է, ուրեմն գլխիւր անագին տոկոսներ, դիր այնպիսի պայմաններ որ նա անկարող լինի դուրս գալ ճիրաններիցդ... Իրանց համար շատ ձեռնառու պայմաններով ֆրանսիական բանկիրները յանձն առան օգնել ուստ բիւրօկրատիայի ներկայացուցիչ ֆինանսների նախկին մինիստր Կոկովցեվին և ապրիլի 1-ին արդէն յայտնի դառաւ որ Ռուսաստանը կնքել է $2\frac{1}{4}$ միլիարդ ֆրանկի փոխառութիւն, ժողովրդի համար ամենանպաստ պայմաններով: Սակայն ինչ փոյթ բիւրօկրատներին. վճարողը իրանք չեն լինելու խոմ, իրանք միայն օգտուողներն են...

Ֆինանսական կողմից իրան այդ կերպ ապահովելով Պետական Դումայի օպպոզիցիայից, ուստ բիւրօկրատիան առանց ուշադրութեան չթողեց և դէպի իր բաստիլեան տանող այն ճեղքը, որ բացուած էր հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստով և ապա կիսատ պռած ծեփուած փետրուարի 20-ի մանիֆեստով: Նա ուզեց Դումայի տուած օրէնսդրական ազատ նախաձեռութիւնը՝ հիմնական «անփոփոխելի» օրէնքների շարքը անցկացնել այննոր փոփոխութիւններով, որ արդիւնք էին Վիտտէ-Դուրնովոյի քաղաքագիտական հանճարի: Մի փորձ որ առանց դատապարտութեան չմնաց նոյնիս «կենտրոնի» օրգան «Слово»-ի կողմից, որի կարծիքով դրանով կառավարութիւնը խախտած կը լինի՝ ներքին տագնապը խաղաղ ճանապարհով լուծելու վերջին յոյսը: Մէյն մոմենտից, երբ փետրուարի 20-ի մանիֆեստը մշտցնուած է հիմնական օրէնքների շարքը, ոչ մի պարլամենտ արդէն չի կարող նրանց դիպչել: Հիմնական օրէնքները կարող են փոփոխուել միայն սահմանադիր ժողովով, ergo Դումային

հնարաւորութիւն չի տրուում աշխատանքի դիմելու, մինչև որ սահմանադիր ժողովը չի փոխիլ այն, ինչ որ այսուհետև, էլի նոյն՝ բոլորին ատելի կաւաւարութեան հրամանով, դառնում է հիմնական օրէնք: Ո՞ւր էք վերջապէս, պարոն վարիչներ, մեզ տանում»:

Դրա պատասխանը կը ստանանք երևի մի քանի օրից յետոյ երբ էլը բացուի Պետական Դուման...

—Երբ մի ամբողջ պետութեան զրութիւնը այդ տաղնապալի վիճակի մէջ է՝ դժուար է երևակայել թէ հնարաւոր է ներս մի չնչին մասի, նրա այս կամ այն բաղկացուցիչ ազգի կեանքում որևէ հասարակական գործը տեսնել նորմալ զարգացման վիճակում: Բիւրօկրատիական բեժիմը այնքան այլանդակում է մարդկանց որ ամեն մէկը, երբ հնարաւորութիւն է գտնում իր տենչը իրագործելու՝ ձգտում է դառնալ իշխող, շահագործող, հարստահարող... Անշուշտ դարձեալ չի մոռացւում «ամեն ինչ ժողովրդի համար» բանաձևը: Մեր «հայկական կեանքում» էլ կան բիւրօկրատիաներ, բիւրօկրատներ, սակայն, իհարկէ, աւելի մանր և առանձայատուկ տեսակի...:

Այդ հայկական բիւրօկրատիայի տեսակներէից մէկը ամբողջապէս կազմուած է սեպագետ վեդարաւորներից: Ինչպէս ամեն մի կազմակերպութիւն որ իրան նպատակ է դրել ամեն ինչ շահագործել հէնց այդ կազմակերպութիւնը ուժեղացնելու նպատակով, այնպէս էլ մեր հոգևորականութիւնը ձգտել է մեր բուրժուազիայի հարստութիւնն էլ, ժողովրդի հաւատքն էլ, դպրոցներն էլ, բոլորը, բոլորը շահագործել կղերի օգտի տեսակէտից: «Նպատակը արդարացնում է միջոցները»!

Կղերի ահա այդ ոտնձգութիւնները դէմ քան տարի մաքառել է փոքրաթիւ ընդդիմադիր կուսակցութիւնը մեղանում, պահանջելով որ կղերը, կաթողիկոսից սկսած մինչև վերջին տիրացուն, լինեն ժողովրդի սպասաւորներ և ոչ տէրեր, հայ եկեղեցին իր դպրոցներով և կալուածներով ծառայեն միայն իր՝ ժողովրդի շահերին: Սակայն իշխելու և շահագործելու տենչը թոյլ չէր տալիս որ տիրող օրէնքների վրայ իր դիրքը հիմնած հայ կղերը որևէ զիջում անի. նա հալածում էր, որքան միջոց և հնարաւորութիւն ունէր, իր գերիշխանութեան դէմ մաքառողներին: «Նպատակը արդարացնում է միջոցները»!

Այժմ ընդհանուր աղատագրական հոսանքները ստիպում են և մեր կղերին որոշ զիջումներ անել: Բայց նա դեռ հաճոյանում է փողի և բռնի ոյժի ներկայացուցիչներին մեղանում...: «Նպատակը արդարացնում է միջոցները»!

Մեր կղերական բիւրօկրատիան կարծում է թէ կարելի է

ներկայ յեղափոխութիւնից դուրս պրծնել, անփոփոխ պահպանելով իր «հիմնական օրէնքները»։ Կաթողիկոսի միահեծան կամբը, նշանակովի առաջնորդները և Արակչէկի ժամանակներից հիմնուած սինոդը իր արխայիկ կազմով ու ֆունկցիաներով։ Եւ մեզանում կարծես հաշտուել են այն մտքի հետ որ համ կարելի է ամենապեմոկրատիական պահանջներ դնել, համ միաժամանակ անփոփոխ թողնել թէօկրատիական բիւրօկրատիայի հիմքերը։ Թէ ո՛ր աստիճանի ոգևորուած են այդ իլլիւզիայով՝ ցոյց է տալիս Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձական ընտրութիւնների «պայքարը»...։ Նա որ գործել է մեր ազգային-հոգևոր ասպարիզում չի կարող չիմանալ թէ ինչ խախտւո հողի վրայ է վառնում իր ամենամաքուր ջանքերն ու եւանդը մի գործիչ, որ ճշգրտում է կառուցանել այնպիսի շէնք, որ կարող են քանդել. մի եպիսկոպոսի քէֆը, կաթողիկոսին գրած մի անանուն նամակ, վեհարանում փսփսացողների մի խմբակ...

Պէտք է «ճշմարտապէս և ոչ կարծեօք» հայ եկեղեցու «հիմնական օրէնքները» դեմոկրատիական դառնան, պէտք է de facto վերջ գնուի կղերի գերիշխանութեան, որպէսզի իսկական դեմոկրատների (գեմագոգների, այդ ձեռնտու չէ...) ջանքերը Սիդիֆեան աշխատանքի հետեանքներ չունենան։ 12 տարի առաջ մենք շեշտել ենք այն, ինչ կրկնում ենք և այժմ. պէտք է ժողովրդի ներկայացուցչութեամբ սահմանափակուի կաթողիկոսի իրաւունքը վարչական գործերում և նա մնայ լոկ իւրը և պատուաւոր ներկայացուցիչ հայ եկեղեցու, կրօնապետ։ Թող մեր կղերականները բուականանան կաթողիկոսի համար այն դերով, որով զո՞հ են ամենահօգու սահմանադիր պետութիւնների դուլինիերը։ Ներկայացուցչութիւն։ Իսկ մեր ազգային-եկեղեցական գործերի կառավարութիւնը պէտք է կենտրոնացած լինի քառասնգամ ֆորմուլով ընտրուած ժողովրդական ներկայացուցչութեան ձեռքում։ Ժամանակ է վերջ դնել վեհարանի և նշանակովի առաջնորդների անկոնտրոլ, քմահաճ կամայականութիւններին։ Բաւական է եթէ դրանց թողնուին զուտ կրօնական-գաւառաբանական հարցերը, քանի որ հայ ժողովուրդը դեռ «առանց ժամի» չի կարող երևակայել իր կեանքը։

Եւ Ռուսաստանում սահմանադրական մի ընթիմի ներքոյ, երբ գէթ «օտար եկեղեցիները» բաժանուած են պետութիւններից և ծուխից է կախուած դրանց ներքին կարգ ու կանոնը, երբ ազգերի ինքրորոշումը իբրև սկզբունք է ճանաչուած—անիրագործելի չէ սահմանադրական սկզբունքով վերակազմել «հայոց ժողովրդական եկեղեցին»։ Կաթողիկոսի, սինոդի և առաջնորդների բացարձակ կամքի, կղերական-բիւրօկրատիական քմա-

հաճոյքի տեղ պէտք է բռնի սահմանադրական, ընտրովի «կենտրոնական խորհրդի» գործունէութիւնը: Մինչև չվճռուի «հիմնական օրէնքների» այդ արմատական փոփոխութիւնը՝ ջուր ծեծել է նշանակում զանազան վերանորոգութիւնների մասին ծրագրներ և ժողովներ գումարելը...

Պատմական-հասարակական զանազան հանգամանքների շնորհիւ մեր եկեղեցու հետ կապուած զանազան հիմնարկութիւնները, որոնք շօշափում են մեր ժողովրդի մտաւոր-բարոյական (դպրոցները), նոյնիսկ տնտեսական (կալուածներ) շահերը՝ պէտք է ապահովուեն կղերի գերիշխանական ձգտումներից, նախ և առաջ կատարեալ իրական դեմոկրատիզացիայի ենթարկելով մեր եկեղեցական-վարչական գործը, սկսած էջմիածնից: Ահա քառասնամեջ ընտրութեամբ կատարած «ազգային ժողովի» առաջին պարտականութիւնը. փոխէք նախ և առաջ «հիմնական օրէնքը» — վերջ դնելով կղերական աբսոլիւտիզմին, ապա մտածէք միւս լեֆորմների մասին...

Լ. Ս.

22 Ապր.

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Փրանսիական սինդիկատիստների action directe-ը:—Ֆր. բեկցիօներեի պրովոկացիան.—Բազէլի պրոֆեսիօնալ կազմ. ցերկ. համագումարի որոշումը:—† Պ. Կիւրի.—Անգլիան Եգիպտոսում.—Հայերի Թիւրքիայում:

Աշխատաւոր մասսաների տրամադրութիւնը ամենուրեք բարձարցել է ռուսական յեղափոխութեան ազդեցութեան տակ: Այդ պայմանում բնական է որ աշխատանքի համաշխարհային տօնի օրին (մայիսի 1-ը ն. տ., ապր. 18 հ. տ.) այս տարի սպասում էին խոշոր յուզումներ: Ամենից շատ երկիւղ էին կրում Ֆրանսիական բանուորականութիւնից, որովհետև Կուրրիէրի կատաստրոֆից յետոյ մի շարք գործադուլներ էին սկսուել

երկրի զանազան մասերում: Այդ շարժումներին առանձին նշանակութեան էին տալիս և այն պատճառով որ դեռ երկու տարի առաջ Բուրժուա կայացած Ֆրանսիական բանուորական սինդիկատների ներկայացուցիչների կոնգրեսում որոշուած էր այս տարուայ մայիսի 1-ից դադարել օրական 8 ժամից աւել բանելուց: Սինդիկալիստները վճռել են իրանց այդ որոշումը իրագործել «ուղղակի գործողութեամբ» (action directe) և ոչ միայն պարլամենտական—օրէնսդրական ճանապարհով: Հետեւաբար սպասուած էր այդ օրը ընդհանուր գործադուլի յայտարարում: Սակայն պէտք է միշտ գործնականը տարբերել տեսականից: այսպիսի որոշում կարելի էր իրագործել այն ժամանակ, եթէ Ֆրանսիական բանուորութեան գէթ մեծամասնութիւնը կազմակերպուած լինէր և դասակարգային գիտակցութեան մէջ կըրթուած: Դժբախտաբար այդ ցանկալի վիճակից դեռ հեռու են բանուորները նոյնիսկ քաղաքակիրթ երկրներում (մեր մասին խօսելն անգամ աւելորդ է): Այդ պատճառով ընդհանուր գործադուլը գլուխ չեկաւ Ֆրանսիայում: Միւս կողմից Կլեմանսօի կառավարութիւնը ամեն կերպ աշխատեց որ զօրքի և պոլիցիայի դերը ըստ կարելւոյն լինի չգրգռող: Այդ խելացի տակտիկայի շնորհիւ համեմատաբար խաղաղ անցան յուզումները, և բանուորների ալեկոծուած ծովը ինքն իրան կամաց-կամաց հանգստացաւ: Մի բան որ շատ չէին ցանկալ հանրապետութեան բոլոր թշնամիները: Բանը այն է որ այժմ Ֆրանսիայում տեղի ունի ընդհանուր պարլամենտական ընտրութիւնների պայքար: Եթէ բանուորական շարժումներին աջողութիւն արեւանհեղ պատամբութեան ընաւորութիւն տալ՝ զրանով պահպանողական տարրերը ահաբեկուած կը լինէին և թերուած լէակցիօն կուսակցութիւնների կողմը: Փաստեր կան որ կղերականները, նացիօնալիստները և արքայականները դրդել են և օգնել անիշխանականներին՝ մի շարք գինամիտային փորձեր կատարել, յարձակուել զօրքի վրայ, սուր ընդհարումներ առաջացնելունը պատակով: սակայն Կլեմանսօն լաւ ըմբռնելով մոմենտը չի կորցրել իր սառնարիւնութիւնը և կարողացել է մեծ տակտով դուրս գալ չափազանց դժուար դրութիւնից: Այդպիսով Աշխատանքի Կոնֆեդերացիայի ղեկավարներին չաջողուեց action directe տակտիկայով մտցնել օրեկան ութ ժամուայ աշխատանքը կեանքի մէջ: Թէ action directe-ը առհասարակ թր աստիճան է բաժանուած սահմանադրական երկրների բանուորականութեան կողմից՝ այդ լուսարանում է այս ապրիլի սկզբին Շվեյցարիայի Բազել քաղաքում գումարուած շվեյցարական պրոֆեսիօնալ (արհեստակցական) բանուորական կազմակերպութիւնների ներ-

կայացուցիչների ժողովում ընդունուած հետեւեալ րեզոլյուցիան. «Պրոֆեսիօնալ կազմակերպութիւնների համագումարի անդամները համոզուած են որ բանուորական օրուայ կրճատումը հնարաւոր է ոչ յեղափոխական action directe-ով (անմիջական գործողութեամբ), այլ միայն յարատե և նպատակայարմարօրէն կազմակերպուած գործունէութեամբ: Ուստի նրանք խորհուրդ են տալիս բանուորական կազմակերպութիւններին՝ այսուհետեւ էլ պահպանել իրանց փորձուած տակտիկան, ընդունելով որ նա հանդիսանում է իբրեւ միակ մեթոդ, որ նախ կը հասցնի օրեկան 8 ժամուայ աշխատանքին, իսկ յետոյ ժողովրդի իսկական ազատութեան: Այժմ իրագործել յեղափոխական action directe-ը նշանակում է՝ լաւ չմտածած, թղթի վրայ դնել այն բոլորը, ինչ ձեռք է բերուած բազմամեայ, դժուարին և տոկուն աշխատանքով: Բանուորական կազմակերպութիւնների կոնգրեսը այդ պատճառով հրաժարուած է աւելի մանրամասն զբաղուել action directe-ի հարցով»: (Յիտադը առաջ է բերուած «P. B.»-ից):

Ուրանալ որ պարլամենտական-օրէնսդրական մաքառման հետ զուգընթացաբար անհրաժեշտ են և որոշ գործողութիւններ. ցոյցեր, գործադուլներ և այլն, ի հարկէ չի կարելի. խօսքը միայն այնպիսի action directe-ների մասին է, որոնք զուր աւարիւնհեղութիւնից բացի այլ հետեւանքների չեն հասցնիլ:

— Երբ ամենուրեք հասարակական ուշադրութիւնը լարուած է քաղաքական շարժումներով, բնականաբար, անկատելի են անցնում խաղաղ դիտական աշխարհում կատարուող նոյն իսկ խոշոր փոփոխութիւնները: Այդպէս, օրինակ, համարեա աննկատելի անցաւ գիտական այնպիսի խոշոր կորուստ, ինչպիսին քիմիկոս Պիէր Կիւրիի մահն է: Երեք տարի առաջ մեր ընթերցողներին մենք գաղափար էինք տուել ըստ իրում՝ քիմիական տարրի դիւտի և «անտեսանելի ճառագայթները» մասին *): Բնութեան մեծ գաղտնիքներից մէկի ըմբռնման նոր ճանապարհի վրայ էր Նոբելեան մրցանակի արժանացած այդ դեռ երիտասարդ դիտնականը (ծն. 1859 թ.), սակայն մի դժբախդ պատահար (Պարիսի փողոցում սայթաքուիլը և սայլի անիւի տակ ընկնիլը) վերջ դրաւ նրա խիզախ մտքի որոնումներին: «Բադիումի, անտեսանելի ճառագայթների, անթել հեռագրի գիւտերի» մասին խօսելիս մարդ մի կողմից լքցուած է հիացումով մարդկային մտքի կորովի առջև, իսկ միւս կողմից զարմանում որ իրաւունքի մասին հասարակութեան հասկացողութիւնների մէջ այնքան դանդաղ է կատարուում փոփոխութիւնը: Ե-

*) 1903 թ. №№ 2 և 8.

գիպտական փարաւոնների ժամանակներից առնուազը վեց հազար տարի է անցել, սակայն այժմ էլ բռնութիւնը, կոտորածները, պատերազմները սովորական երևոյթներ են մարդկային կեանքում: Բայց չպէտք է մոռանալ որ արդարութեան և իրաւունքի իդէալական ըմբռնումի մէջ. ևս մի քանի անհատներ նոյնքան առաջ են դնացել, ինչպէս և գիտութեան մէջ. իսկ մասսան թէ մէկ և թէ միւս առպարէզներում դեռ խաւար է և նախապաշարուած, որովհետև ամբողջապէս հացի խնդրի շուրջ են դեռ ևս պտտում նրա մտածմունքներն ու ջանքերը: Այնուամենայնիւ հասարակական-քաղաքական բարեշրջումը ժխտել անկարելի է: Վերջրէք, օրինակի համար, հէնց Եգիպտոսը, որի մասին խօսել են տալիս այժմ անգլո-թուրքական լարուած յարաբերութիւնները: Մի կողմ թուրքներ պիրամիդներ շինող փարաւոններին էլ, պարսիկ նուաճողներին էլ, յունական գերիշխման շրջանն էլ, Պաղովէոսների, հոռոմայեցիների, ժամելիւկների և օսմանների տիրապետութեան ժամանակներն էլ, և վերցնենք՝ միշտ սովի, սրածովեան և ժանդախտի մատնուած մարդկային քաղաքակրթութեան այդ որրանը՝ մի զար առաջ, երբ հեռացաւ այնտեղից իր յաղթական լեգիօններով Բոնապարտը:—Բարձր Դուռը վալի նշանակեց Եգիպտոսում մի սղէտ, բայց եւրոպական քաղաքակրթութեան առաւելութիւնները ըմբռնող, քաջ և փառասէր թուրք զօրավար՝ Մեհմեդ Ալիին: Այդ ասիական բռնակալը նոր նուաճումներով ոչ միայն ընդարձակեց Եգիպտոսի սահմանները, այլև ապստամբուեց փաղիշահի դէմ: Եւ անշուշտ անշատուելով Թիւրքիայից նա կը դառնար անկախ թագաւոր, եթէ, ինչպէս յաճախ այլ անդամները, այնպէս և այդ դէպքում, «հիւանդ մարդուն» չպաշտպանէին մեծ պետութիւնները... Մեհմեդ Ալին մնաց ժառանգական փոխարքայ Եգիպտոսում: Մեհմեդ Ալիի փառասէր ձգտումների հետևանքներից մէկն էլ այն եղաւ որ նիւթականապէս ու ժառապաւ երկիրը ընկաւ եւրոպական կապիտալիստների ֆինանսական թաղարդի մէջ: Անգլիական-Փրանսիական «շահերը» այնուհետև օրէցէր աճեցին «թիւրքական այդ փոխարքայութեան» մէջ, և համապատասխան կերպով օրէց օր նուազեց Բարձր Դուռն իրական իշխանութիւնը «իր պետութեան այդ մասի վրայ»: 1869 թ. Սուէցեան ջրանցքի բացումը աւելի ևս մերձեցրեց Մեհմեդ-Ալիի ժառանգներին (սեդիֆներին) Եւրոպայի հետ: Իրաւ է, մահմեդական մուսուլմանութիւնը յանձին Արաբի փաշայի 1882 թուականին փորձեց թօթափել այդ օտար ազդեցութիւնը, բայց Զոն-Բուլը արգէն հիմնաւոր միջոցներ էր ձեռք առել՝ Եգիպտոսը իր զազութը դարձնելու համար, ուստի նա Արաբի փաշային էլ ճնշեց, ինչպէս յետոյ

նաև զանազան ժահդիներին, կամաց-կամաց մտցնելով Եգիպտոսում կարգ-կանոն, որ հնարաւորութիւն էր տալիս բուն ժողովրդին վերջապէս խաղաղ աշխատանքով ապրել. բնականաբար անգլիական ազդեցութեան աճումը ցանկալի էր Եգիպտոսի ժողովրդի համար: Երբ 1899 թուականին լորդ Կիչինսը վերջնականապէս գրաւեց Սուդանը և նոյն թուին Ֆրանսիան ստիպուած եղաւ թողնել Ֆաշդան—Նեղոսի ամբողջ աւազանը (3 միլ. քառ. կիլոմ. իր 13 միլիոն ազգաբնաբնակութեամբ) դառաւ *de facto* անգլիական կալուածք: 1904 թուականի անգլո-ֆրանսիական դաշնագրով Ֆրանսիան հրաժարուեց իր բոլոր պրետենզիաներից Եգիպտոսի նկատմամբ: Ասպարէզը մնաց Անգլիային: Վեց հազար տարիների ընթացքում այնքան փոփոխութիւններ և տառապանքներ կրած երկիրը այսուհետև կարելի է յուսալ որ կը դադարի զանազան բարբարոսութիւնների բեմ լինելուց: Անգլիական տիրապետութիւնը իհարկէ դիւր չի գալ ասիական բռնութիւնները շարունակելու մէջ շահագրգռուած բէյերին և փաշաներին, ինչպէս և Սուլթանին, որ դեռ շարունակում է իրան օրօրել «վասսալ» Եգիպտոսի վեհապետ լինելու երազներով: Սակայն Սինայ թերակղզու սահմանային վէճը ցոյց տուաւ որ Թիւրքիան եգիպտական գործերում մի բոլորովին օտար պետութիւն է, իսկ նրա տէրը Անգլիան է:—Ափրիկան Ասիայի հետ միացնող Սինայ թերակղզին եռանկիւնաձև մտնում է Կարմիր Ծովի մէջ և երկու ծոց կազմում. արեւմտեան կամ Սուէցի և արևելեան (Արաբիայի ափերին կպած) կամ Աքաբայի:

Թիւրքիան, իրան համարելով Եգիպտոսի «խսկական տէր», մի քանի տարի առաջ գրաւել էր Սինայի մէջ Աքաբան իր շրջակայքով: Ծագել էր վէճ խեղիվի և սուլթանի կառավարութիւնների մէջ և նշանակուել սահմանափոխի յանձնաժողով: Այս տարի Իլլիզում, երևի, վճռեցին *action directie*-ով լուծել հարցը. թուրք զօրքերը գրաւեցին վիճելի հողերը, նախկին սահմանագծից մի մղոն դէպ արեւմուտք անցան և եգիպտական հեռագրասիւնները փոխեցին թրքականներով: Սկսուեց բանակուիլ Կայիրօի և Պուլի մէջ, ապա Կայիրօի փոխարէն ձայն բարձրացրեց Լոնդոնը: Բրիտանական ուլտիմատումը պահանջում է որ Սուլթանը 10 օրուայ ընթացքում հեռացնի իր զօրքերը գրաւած վայրերից: Բրիտանական նաւատորմի զի մի մասը հրաման է ստացել չուել Մալտայից, իսկ Կիպրոսի զօրքերն ուղարկւում են վէճի տեղը. խզիվի մօտ գտնուող Մեծ Բրիտանիայի դիպլոմատիական ազենտ լորդ Կրոմէրն էլ աւելացնում է անգլիական զօրքերի թիւը Եգիպտոսում...

Անկասկած էթէ Սինայը սուլթանական ընթիմի տակ անցնի՝ Թիւրքիայի յետեւում գործող գերմանական կապիտալիստները իրանց հօգոր պաշտպան Վիլհելմի շնորհիւ կարող կը լինեն Մեքքա-Դամասկի երկաթուղային գիծը շարունակել մինչև Սուէց և մօտ ապագայում Անգլիայի հետ Եգիպտոսում նոյն խաղը խաղալ, ինչ որ Ֆրանսիայի գլխին կատարուեց Մարոկկոյում։ Հասկանալի է ուրեմն, թէ ինչո՞ւ այնպիսի ուժգնութեամբ Անգլիան միջոցներ է ձեռք առնում Թիւրքիային այդ ոտնձգութիւններէրէց յետ կանգնեցնելու համար. նրա օգուտն, շահն է այդ պահանջում, չէ՞ որ մեր կապիտալիստական դարում շահը արդարացնում է միջոցները։

Լ. Ս.

25 Ապր.

Թիւրքիայի «հայկական» վիլայէթներում շարունակուում է, եւրոպական դիպլոմատիայի լուռ համաձայնութեամբ, երկիրը հայերից մաքրելու քաղաքականութիւնը։ Ամենաչընչին առիթից դիւային անխղճութեամբ օգտուում է Թիւրք կառավարութիւնը՝ բնաջնջման քաղաքականութիւնը սխտեմատիկաբար առաջ տանելու նպատակով։ Բերենք մի քանի նոր փաստեր։

—Չմշկածակէն հասած լուրերուն նայելով, տեղական իշխանութիւնը այս վերջերս շատ խտացուցած է իր բռնութիւնները. Պոլսոյ և Իզմիրի դինամ. դէպքերը այնքան ազդած են Թուրքերուն՝ որ պատճառ կը փնտռեն միշտ հայ ժողովուրդը ջարդելու և կողոպտելու։ Այն հայերը որ բարդուած տուրքերը վճարելու դրամ չունին, կը զրկուին իրենց պարտէզներէն ու արտերէն։ Կառավարութիւնը անսղան գնով մը կը ծախէ զանոնք ու դրամները կը գանձէ։ Եւ նոր տուրքերը միշտ կաւելանան։ Հայոց տնտեսական տագնապը երթալով կը ծանրանայ։ Մէկ կողմէն արտերը կը խլուին, որով երկրագործութիւնը անկարելի կը դառնայ, միւս կողմէն ալ կարգելուի օտար քաղաքներ ու երկիրներ պանդխտելը, որով Չմշկածաղցին իր ապրուստի գլխաւոր մէկ աղբիւրէն կը զրկուի։ Արդէն տեղին առուտուրը բոլորովին Թիւրքերու ձեռքն անցած է («Լուսաբ.»)։

—Հոկտեմբեր ամսի 1-ին, շաբաթ օր՝ երբ նոր պիտի բացուէր արշալոյսը՝ յանկարծ Առվառինճ գիւղը (Տարօն) կը պաշարուի սարէն ձորէն և գիւղացւոց ելևմուտքը կ'արգելուի։ Պաշարողներն էին նախ բազմաթիւ Թուրք զօրքեր՝ մէկ վաշտ Մուշէն և

Առաջ ու Ղարց գիւղերու մէջ մնացած զօրքեր. Առաքելոյ վանքի և Պասգիւղի զօրքեր իրենց սպաներով և Մուշէն հասած հազարապետով և ամբողջ ոստիկանութիւնը իրենց պետերով՝ տրուած հրամանին վրայ կը հասնին հոն. պալաքցի, խութեցի, դեղձմերցի բիւրդ աշիրէթներ կրօնաժող հաճի Ֆիրօյի հետ. Թիլայ շէյխերը իրենց արբանեակներով, մահպուպանցի քիւրդեր, Քրդագոմի քրդեր, Մուշէն գինեալ թուրքեր, առաջնորդութեամբ Տուրսուն և Արիֆ անուն թուրքերու և այլն կային: Այս բազմութիւնը, որ մինչև ժամը երկուքը 3000-ը անցած էր՝ պատրուակերով թէ ձեր գիւղը ֆէդայի կայ, յանկարծ հազարաւոր հրացաններու պայթիւններով ու գոռում գոչումով գրոհ կուտան գիւղին վրայ, կը յարձակուին, ջարդ և հրդեհ վայրկեանապէս կը սկսին, շատ քստմեղի, շատ անլուր խժովութեամբ խուճապը և իրարանցումը սկսած էր գիւղին մէջ, ուր 120 է աւելի թշուառ հայ ընտանիքներ արգելափակ մահուան կը սպասէին... որոտումները, զինուորներու և թուրք խուժանի գոռում գոչումը, ժողովրդի սարսափելի վայնասունը սարերը կը թնդացնէին, բայց ահուելի կոտորիչներուն երբէք գոթ ու կսկիծ չէին ազդեր: Գրոհը գիւղը հասնելուն գիւղի չորս կողմէն զօրքերը հրդեհը բռնկեցուցին և հայ արեան ծառաւիները ձեռնարկեցին անմեղ ու անտէր հայ ժողովուրդը ջարդելու, որը ողջ ողջ հրդեհներուն կուտային, որը կը յոշոտէին, որը գնդակահար կը տապալէին անխնայ առանց սեռի և տարիքի խտրութեան... Ջարդը կը տեւէ մինչև հետեեալ առաւօտն ալ, թէ գիւղի, թէ կալերու և թէ արտերու և մեծագոյն մասը տուններուն մէջ:

Ահա այս թրջական բարբարոսութեան հաշուեկշիռը:*)

Սպանուած են մօտ 95 այր, 22 մանուկ, 13 կին և աղջիկ, բռնաբարուած և անխոստովանելի տառապանաց ենթարկուածներու թիւը ճշտել դժուարին է. աւար ու կողոպուտը բացարձակ և յայտնի, բոլոր տները, եկեղեցի կողոպուտած են, տաւար և ուտեստ թալանուած, տնական կարասի և այլն ջարդ ու փշուր եղած, աննկարագրելի խժովութիւններ: Այրած են, 5—10 խոտի դեղեր, 5 տուն կայքով, 8 մարագներ լի պարէնով և կալերու մէջ գտնուած արմաթք. մարդու, նիւթական և բարոյական կորուստ անչափելի է, ինչ որ մնացեր են գիւղում, անտէր անտիրական: Արիւնի, վշտի և զարհուրելի տառապանքների մէջ խելայնոր, ցաւատանջ և ահաբեկ կը չարչա-

*) Ձոհերի մանրամասն տնտեսացուկալը բայց ենթ թողնում:

րուին, ողջ ֆնացող տղամարդերից շատեր չեն համարձակիր իրանց տներ բոյները դառնալ, վախենալով որ կալանաւորուին, կոտորիչներին բնաւ ֆնաս չի եղել, մէկ երկու հոգի վիրաւորուել են, այն ալ թերեւ իրենց գնդակներէն. անդէն և խեղճ գիւղացիներ թոյն կրնային ընել: Սարսափը կը ծանրանայ, մասնաւոր ջարդեր ալ տեղի կ'ունենան: Քորի մէջ (Սասուն) Ասո անուն հայ մը սպանուեցաւ. դաբկցի Սէլիմ, Ամօ և Ֆելիթ անուն քիւրդերէն երբ առաջինը ոչխար կ'արածացնէր: Հոկտեմբեր 6-ին ժամը 9-ին զինեալ իսլամներէ սպանուեցան քաղաքին քովիկը գալուստիկցի երկու աղքատ տղաքներ 16—18 տարեկան, զիակներ դեռ գետին կը ֆնան:

Շարունակելու այլեւ ուժ չկայ...

«Դրօշակ»

—Թիւրք կառավարութիւնը Զէյթունի 1895-ի պատերազմի տասնամեակը կ'ունէ տօնել... վրէժխնդրութեամբ: Զէյթունի վրայ չափազանց նեղիչ և անհանդուրժելի հակողութիւն, բոլոր քաղաքներու մէջ՝ իրր քաղաքական յանցաւորներ՝ երիտասարդներու հաւաքական ձերբակալում, և ին և ին: Ահա փաստեր: Ատանայէն 6 հոգի ձերբակալուելով հոս փոխադրուեցան: Մարաշ բանտարկուած են 25 է աւելի անձինք և մօտերս Զէյթունէն Մարաշ պիտի բերուին 25-ի մօտ նոր ձերբակալուածներ: Զէյթունի դրութիւնը շատ տագնապալի է: Բաւական ժամանակ զօրանոցի մէջ դտնուող զօրքեր ամբողջ շաբաթներ առանց հանուելու կը պառկէին զիշերները և փոքր առիթ մը կը սպասէին ժողովրդի վրայ յարձակուելու:

Ինչպէս յայտնի է, 1895-ի հաշտութեան պայմաններէն մէկն էր, որ թիւրք կառավարութիւնը Զէյթունի մէջ զօրք չը պիտի կրնայ մտցնել՝ առանց գիտութեան եւրոպական պետութիւններու: Իսկ վերջին ձերբակալութիւններու առթիւ ահագին թուով զինուորներ մտցած են Զէյթուն: Նշանները լաւ չեն: Թիւրք կառավարութիւնը, կ'երևի, յարմար առիթ կ'որոնէ իր մշտական ծրագիրը գործադրելու:

«Դրօշակ»

—Հալէպից մարտի 5-ից գրում են նոյն թերթին.

Հայերու դէմ ժամանակ է մ'ի վեր սկսած նոր խստութիւններն և ձերբակալումները կը շարունակուին:

Վերջերս Զէյթունէն, Մարաշէն, Ատանայէն և Հաճընէն նոր ձերբակալուածներ բերին հոս: Առհասարակ աչքի դարնող հայերու վիճակը շատ վատ է, մանաւանդ Զէյթունի հայերունը: Այնտեղի զինուորական հրամանատարը վերջերս մեռաւ: Այս ձերբակալութիւններու և ձեռք առնուած խստութիւններու պատճառը ան էր: Նոր հրամանատարը իր պաշտօնի

գլուխն հասնելուն՝ պիտի սկսի տեղւոյն վրայ քննել խնդիրը և քննութեան արդիւնքը պիտի տեղեկագրէ Հալէպ: Գլխաւորաբար Ձէյթունի նկատմամբ գործադրուած խստութիւններու հետեւանօք տեղւոյն առաջնորդ Սապայեան վարդապետը իր հրաժարական ներկայացուց, որ չ'ընդունուեցաւ: Հայոց շրջանակներու մէջ կը պատմեն, թէ Ձէյթունի աւագերէց Տ. Կարապետ քահանան այս դործերու մէջ շատ վատ դեր կը խաղայ:

Հալէպի նոր կուսակալ Նազըմ փաշան (Տիգրանակերտէն հոս փոխադրուած) շատ անգութ և միանգամայն հայու դահիճ մըն է, և նա է որ շրջակայ վայրերու մէջ իբր քաղաքական յանցաւոր ձերբակալածները Հալէպ փոխադրել կուտայ, յանցաւորները ինք անձամբ քննելու և դատապարտել տալու:

Ռուսաստանէն նոր պաղթած չէրքեղներ՝ թուով տասն հազարէն աւելի, տեղաւորուեցան Կիլիկիոյ որոշ կէտերու վրայ, մասնաւորապէս Ձէյթունի շրջակաները: Այս անկոչ հիւրերու համար «խանէ» կը հաւաքուի՝ մինչև իսկ բռնութեամբ: Ամեն տեսակ հարկեր նոյնպէս վերջին ծայր խստութեամբ կը ժողովին: Ընդհանրապէս Կիլիկիայի վիճակը շատ աննախանձեղի է:

— «Բիթլիսի, նահանգապետ Ֆէրիդ-բէյի սպանութեան լուրը՝ հայ յեղափոխականների ձեռքով՝ ապրիլի 6-ին հասաւ Կ. Պոլիս»:

«Pro Armenie»

— Մի քանի օր առաջ դարձեալ հիմնայատակ քարուքանդ են արուել երկու հայ գիւղեր Մշոյ գաւառում— Խէյպեանը և Խաս գիւղը... Ձանրեկարները բնակիչների մեծ մասին սրի են անցկացրել:

Նրանք սպառնում են քաղաքին և դաշտի բոլոր հայ գիւղերին:

Ազգաբնակչութիւնը սպասում է նոր արհաւիրքների և սարսափների... «Ալիք»

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Полярная звезда, № 14: — «Սոցիալիզմի նպատակները» յօդուածում Տոգլան-Բարանովսկին ցոյց է տալիս որ սոցիալիստները արդարեւ իրանց ամբողջ ուշադրութիւնը կենտրոնացնում են տնտեսական հարցերի վրայ, սակայն ոչ այն պատճառով որ ներանց անհասկանալի է մարդկային կեանքի վեհ շահերը, այլ հինց այդ շահերի տեսանկէտից: Սոցիալիստները նախ և առաջ կուտում են ազգատութեան դէմ: Իսկ ազգատութիւնը նշանակում է ոչ միայն փիղիկական տանջանքներ, այլ և ռոգեկան ստորացում: Հոգեկան կուլտուրան անհրաժեշտօրէն պէտք է յենուի տնտեսականի վրայ: Իրտութիւնը և գեղարուեստը պահանջում են իրանց համար ներթափան միջոցներ, որ ստեղծում են տնտեսութեամբ: Ուրշ պարսպ (Ռուսս), տնտեսական աշխատանքից ազատութիւն անհրաժեշտ պայման է քաղաքակրթութեան աշողութիւններէ համար: Աշխատանքի հասարակականացումը պէտք է մի քանի անգամ բարձրացնի աշխատանքի արդիւնաւորութիւնը: Սոցիալիստական հասարակութեան մէջ մարդ շատ քիչ ժամանակ պէտք է կորցնի կեանքի անհրաժեշտ պէտքերէն զոհացում տալու համար, քան ներկայումս: Հետեւաբար, մարդու ազատ ժամանակը տնտեսական աշխատանքից շատ կ'ընդարձակուի և այդ պարագայը կը լքցնուի աւելի բարձր տեսակի կործունէութեամբ, քան տնտեսականն է:

Ներկայ հասարակութեան մէջ մի միջոցաւոր, պետական գործիչ, զօրավար աւելի յարգ և պատիւ են վայելում քան մեծ մի մտածող կամ գեղարուեստագէտ: Սոցիալիստական հասարակութեան մէջ կը կորչի մարդու կոպիտ, ֆիզիկական իշխանութիւնը մարդու վրայ, ուրեմն կ'անհետանայ և այն հմայքը, որ այժմ կապում է միջոցաւորէր, պետական անձի և զօրավարի իշխանութեան հետ: Ուրիշի վրայ իշխելու տեղ մարդկային ոգին ճանաչելու է աւելի վեհ շարժառիթներ՝ մեղ շրջապատող խորհրդաւոր բնութիւնը և դեղեցիկութիւնը բնութեւն տեսչը: Մշակութիւնը և գեղարուեստագէտները

կը դառնան ազագայ մաղկութեան հերոսներ և առաջնորդներ:

Գիտութիւնը և գեղարուեստը մարդկային գոյութեան ամբողջ բնութացքում ունենոր զասակարգի մի չնչին կոյտի սեփականութիւն էին: Մարդկանց ահագին մեծամասնութիւնը բոլորովին մի կողմ էր կանգնած հասարակութեան կրթութեամբ մասի մտաւոր և էստէտիկական շահերից: Գեղարուեստական ճաշակի զարգացման կողմից ներկայ մարդը աւելի ստոր է կանգնած անտիկէ միջնադարեան մարդկութիւնից, որովհետեւ կապիտալիզմի սառ ոգին արեւ է ինչ կարողացել է խեղդելու համար գեղեցիկ հասկացողութիւնը: Առաջ, օրինակի համար, մարդկային բնակարանը շինում էր բնակութեան համար և ոչ փող աշխատելու նպատակով, ուստի մարդիկ այդ շինութեան մէջ գնում էին իրանց ոգին, իրանց ճաշակը: Կապիտալիզմը այդ բոլորը սպանեց. շահը մոռացնել տուեց ճարտարապետական ճաշակը: Ժամանակակից քաղաքը, դիւրոյ աշխատակուում են միակերպ և տափակ կապիտալիստական շարունով: Այդ տափակ բուրժուական ճաշակի դէմ բողոք բարձրացրեց Անգլիայում Բէօսկին, Մորրիս:

Սոցիալիզմի դէմ միա մեղադրանքը այն է որ նա իբրեւ թէ ձգտում է ոչնչացնել անհատի ազատութիւնը: Յայտնի է որ Սպենսերը սոցիալիզմը անուանեց «ապագայ ստրկութիւն», կրկնելով այն ինչ ասում էին սոցիալիզմի թշնամիները: Սպենսերին և ուրիշներին սպազայի պետութիւնը նկարագրւում է հսկայական բանտի նման մի բան, որի մէջ մարդիկ գուցէ և կուշտ կը լինեն, սակայն փոխարէնը զրկուած կը լինեն ամենայաւ և ամենաթանկագին բարիքից — ազատութիւնից: Սակայն այդ մեղադրանքն էլ հիմքից դուրկ է: Հասարակական աշխատանքի պարտադիր կազմակերպութիւնը որ պահանջում է սոցիալիզմը՝ աւելի նուազ պէտք է ճնշի անհատականութիւնը քան ներկայ երևակայական «տնտեսական ազատութիւնը»: Հէ որ ներկայումս էլ տնտեսական աշխատանքը բանուորներին համար ստիպողա-

կան ընդթ ունի. և մի՞թէ զործա-
տէրը պակաս է ճնշուած կապիտա-
լական կազմի երկաթէ տնտեսական
օրէնքներով. միամտութիւն է կար-
ծել թէ կապիտալիստի քէֆից է
կախուած ապրանքի գին նշանակելը
և նա, ամբողջապէս գերի չէ կապի-
տալիստական տնտեսութեան բարդ
պայմաններէ համադրւած մարի ձեռքում,
որ մանաւանդ զգալի է դառնում
արդիւնազորական կրիզիսներէ ժա-
մանակ: Երեակայական է և մտաւոր
աշխատանքի ազատութիւնը ներկայ
կարգերում: Սոցիալիզմի ժամանակ
ինարկէ չի լինի միայն ոչինչ չանե-
լու ազատութիւնը, որովհետեւ ոչինչ
չանել նշանակում է հարստահարել
ուրիշի աշխատանքը:

Սոցիալիզմը բնաւ խելառ միտք
չունի հասարակական կազմակերպու-
թեան ենթարկել մարդկային աշխա-
տանքի բոլոր տեսակները: Պէտք է
միայն փոխել տնտեսական աշխա-
տանքի ներկայ կապիտալիստական
ձեւը: Այլ ձգտումների մէջ մարդիկ
լինելու են միանպաստան ազատ, այն
տարբերութեամբ ներկայի համեմա-
տած որ մարդիկ ճնշուած չեն լինե-
լու տնտեսական հոգսերի և վրկանք-
ների շնորհիւ. սոցիալիզմը նրանց
ազատելու է վաղուայ հոգսից, ապա-
գայ անապահովութեան մշտական
երկրիդից, որ այժմ կապարի պէս
ճնշում է մարդկութեան վրայ և այն-
քան կորստաբեր ազդեցութիւն ա-
նում ստեղծագործական աշխատանքի
վրայ: Սոցիալիզմը զբաւիչ է պար-
ձրելու և աշխատանքը, կրճատելով
նրան և զննելով առողջապահական
լաւագոյն պայմաններում:

Սոցիալիզմը ձգտում է ըստ կա-
րելոյն շատ տնտեսական հոգսեր
անհատ մարդուց փոխադրել ամբողջ
հասարակութեան վրայ, և հէնց այդ
բանի շնորհիւ մարդու անձնաւորու-
թիւնը ազատուելու է բազմակողմա-
նի զարգացման համար: Ժամանա-
կակից սոցիալիզմը ոչ այլ ինչ է, ե-
թէ ոչ կենսութախ, զուարթ և ղէպի
մարդիկը խոր սիրով և յայտով հա-
մակուած հումանիզմ. հէնց զբաւ մէջ
է սոցիալիստական իդէալի անշաղ-
թելի ոյժը: Այն բոլորը ինչ որ ճշը-
մարիտ և արժէքաւոր է լիբերալիզմի
մէջ իւրացրել է սոցիալիզմը, որ ա-
ւելի և աւելի դառնում է ոչ միայն
հաւատքը պրոլետարիատի, որ իր
վրայ է կրում մեր մոայլ և արիւնոտ
ժամանակի բոլոր ծանրութիւնը, այլ
և հաւատքը այն բոլորի, որոնց մէջ
կենդանի է հաւատը ղէպի մարդկու-

թեան լաւագոյն ապագան, երջան-
կութիւնը, խաղաղութիւնը և ազա-
տութիւնը:

Կեանք. քաղաքական, հասարա-
կական և տնտեսական օրգան:—
«Լինելով մարքսիստական բնկերա-
վարական-ռաւականական օրգան,
«Կեանքը» խիստ ծանր դեր ու հա-
զուագիւտ պարտականութիւն ունի
կատարելու հալկական իրականու-
թեան մէջ հայ բանուոր դասակարգի
համար», ասուած է առաջին համարի
առաջնորդողում: Շատ համակրելի
նպատակ է դրել իր առջև նոր օր-
գանը—հայ պրոլետարիատի դասա-
կարգային զիտակցութիւնը զարգա-
ցնել, նրա շահերը պաշտպանել: Սա-
կայնմանը կը ցանկանայինք որ «Կեան-
քը» հեռու լինէր այն նեղ և սխալ
տակտիկայից, որ իւրացրել են Կով-
կասի «օրթոդոքս» մարքսիստները:
Ինչպէ՞ մատերիալիստական և զիտա-
կան աշխարհայացքը չի կարող մար-
սել այն քարայրած դոգմատիզմը, ո-
րով վարակուած է մեր սոցիալ-դե-
մոկրատիայի մի մասը, որ չըմբռնեց
այն պարզ ճշմարտութիւնը թէ ներ-
կայ յեղափոխութեան նպատակը կա-
րող էր լինել բուրժուական-դեմո-
կրատիական կարգերի յաղթանակը.
փոխելով օրթոքսիստական տեսակէտը չը-
պէտք է մոռանալ... Պէտք է մի կողմ
թողնել ամեն տեսակէտի ազան-
դաւորութիւն ազատ լինել զանազան
կատիւիքիսներից և մօտ կանգնել
կեանքին, աւելի լայն հայեացք ու-
նենալ մարդկային հասարակու-
թիւնների էփոխիցիայի վրայ: Մենք
դեռ չունենք կազմակերպուած, զի-
տակից պրոլետարիատ և մեր սոց-
դեմ. իրանց առջև ունեն ստեղծագոր-
ծական հազգին աշխատանք, որի հա-
մար ամենից քիչ է պահանջուում խրը-
թին յօդուածներ, վերացական ֆոր-
մուշներ և նեղ կուսակցամոլ անհամ-
բերող ոգի ղէպի նոյն նպատակին
ձգտող ուղղութիւնները... Ի սրտէ
ցանկանում ենք որ «Կեանքը» խա-
կապէս զառնայ մեր բանուորութեան
խորհրդատու, դեկամար, կազմակեր-
պիչ, արտայայտիչ և դաստիարակող
օրգան և լինի ինքնուրոյն ու ան-
կախ մեր առանձայատուկ պայման-
ները ըմբռնելու և այդ պայմաննե-
րում գործելու համար: Անելացները
որ «Կեանքը իր տակտիկայով աւելի
մօտ է մեծամասնականներին» և
ընտրում է ազգային ինքնավար ըս-
կզունքը սոց. դեմ. կուսակցութեան
կազմակերպութեան մէջ:

Խմբագիր՝ Լ. Մարգարեան
Հրատարակիչներ՝ Վ. Բանանեան
Լ. Մարգարեան:

17. ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ	Նրևո	2
18. ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ		5
15. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ		5
20. ՅԱԵԼՈՒԱԾ. Ջէյմս Մորիէր «ՀԱՋԻ ԲԱԲԱՆ ԱՆԳ- ԼԻԱՅՈՒՄ», վէպ պոբոկ. Կեանքից, Թարգմ. անգլ. Մ. Կարապետեան		223—238

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից՝ գրել պարզ, մանաւանդ բառերը, յստակ անուններն ու օտար բառերը, եւ քերքի միայն մի երեսի վրայ. առանձնապէս ուշ դարձնել կէտաբութեան, ուղղագրութեան եւ նոր պարբերութիւնները սրտակի լինելու վրայ. Թարգմանութեան հետ պէտք է ուղարկել խմբագրութեանը նաեւ բնագիրը:

2. Ձեռագրութեան մեծ յօդուածները պահուած են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ յետոյ ոչնչացնուած են: Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը: Փոքր յօդուածներն ու ռատյուներն չեն վերադարձնուած:

3. Գրութեան լիարժանութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը: Խմբագրութեան առանց պայմանների ուղարկուած ձեռագիրները համարուած են անվճարելի:

4. Խմբագրութիւնն իրան է վերադարձնում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:

5. «Մուրճի» համարը չստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեանը տեղեկութիւն տալ ոչ ուշ, քան յաջորդ համարի լոյս տեսնելը:

6. Խմբագրութեանը դանազան հարցումներով դիմող անձինք պէտք է պատասխանի համար ուղարկեն նամակագրոշմ կամ պոստային ըլանկ:

7. Հասցէ փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կոպէկի հասցէի փոփոխումը պէտք է ստացուի իւրաքանչիւր ամսի 10-ից ոչ ուշ, որպէսզի առաջիկայ համարն ուղարկուի նոր հասցէով: Նոր հասցէի հետ պէտք է այտնել նաեւ հին հասցէն:

ՅԵՐՈՌԵՆԵԿԻՈՒՄ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1906 Թ.

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա. Մ Ս Ա. Գ Ր Ի

(Նոր շրջան VI տարի)

Բ Ա Ժ Ա Ն Ո Ր Դ Ա Գ Ի Ն Ը

Քաղաքում

և

Պարսկաստան

տարեկան	10 ռ.
կէս տարին	6 »
ամսական	1 »

Արաստանում

տարեկան	12 ռ.	(32 Ֆ.)
կէս տարին	7 »	(18 Ֆ.)
ամսական	1 » 20 կ.	(3 Ֆ.)

Բաժանորդագինը կարելի է վճարել նաև մաս-
մաս (5—5 ռ.) երկրորդ վճարը լինում է մայիսի 1-ին:
Ժխ. դպրոցներում ուսուցանողների, ուսանողների, գիւ-
ղացիների և քանուրդների համար քաժանորդագինն է
8 ըուրլի:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԴՈՒՆԻՈՒՄ Է

ԹԻՖԼԻՍԻՈՒԹՅՈՒՆ—խմբագրատանը (ձաժնավաճեան փողոց, տ. № 12)

Կայսերական այլ թերթից պէտք է դիմել՝ Тифлисъ, въ редакцію
журнала «МУРЧЪ».

Արաստանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue «MOURTCH».

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ քնդունում է ամեն լեզուով: Յայտարա-
րութիւնների համար վճարում են.—1 երես ընտղ յայտարարութեան հա-
մար 15 ռ., 1/2 եր. 8., 1/4 եր.—4 ռ., տողատեղ (կորպ.)—40 կ.:

Խմբագիր ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԴՍԵԱՆ